



В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова

ГЕОГРАФІЯ



9
клас



ББК 26.8я721
П28

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 2 лютого 2009 р. № 56)*

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Н.В. Бескова, начальник відділу суспільно-гуманітарної освіти Департаменту загальної середньої освіти МОН України;
Р.В. Гладковський, науковий співробітник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

Експерти, які здійснювали експертизу та рекомендували підручник до видання:

Л.В. Овсяннікова, учитель ЗОШ № 58, м. Донецьк;
О.В. Себало, учитель ЗОШ № 26, м. Житомир;
В.В. Беззубцева, учитель-методист, завідувача районним методичним кабінетом Відділу освіти Рокитнянської РДА, Київська обл.;
Р.А. Козбур, методист Тернопільського районного інформаційно-методичного кабінету;
М.М. Лаврук, кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України Львівського національного університету ім. І. Франка;
С.А. Лісовський, доктор географічних наук, завідувач відділом природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України;
Т.Г. Назаренко, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії географічної і економічної освіти Інституту педагогіки АПН України.

Пестушко, В.Ю.

П28 Географія : Підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.Ю. Пестушко, Г.Ш. Уварова. — К. : Генеза, 2009. — 288 с. : іл.
ISBN 978-966-504-911-1.

Підручник «Географія» продовжує лінію новостворених підручників, які складено за новою програмою для 12-річної школи. У підручнику доступно і надзвичайно цікаво охарактеризовано вітчизняний народно-господарський комплекс, його проблеми і перспективи розвитку, висвітлено зовнішньоекономічні зв'язки України.

Підручник яскраво ілюстрований, містить багато довідкових даних, а також короткий словник термінів і понять.

ББК 26.8я721

ISBN 978-966-504-911-1

© Пестушко В.Ю.,
Уварова Г.Ш., 2009
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2009



ШАНОВНІ ЮНАКИ І ДІВЧАТА!

Раді нагоді вже вкотре вітати вас на географічних сторінках. Ми сподіваємося, що світ природи рідної країни, з яким ви ознайомилися в курсі «Фізична географія України», по-справжньому захопив вас. І тепер ви знаєте, що не тільки віддалені материки і океани, а й власна країна багата на дивовижні природні об'єкти. Проте природа України не лише об'єкт нашого милування і захоплення, а ще й середовище життєдіяльності тих, хто населяє нашу країну. У природі ми черпаємо наснагу для праці, а також потрібні для повноцінного життя ресурси. Які ж ресурси має Україна в достатній кількості й наскільки раціонально ми їх використовуємо? Що робимо для того, щоб забезпечити країну тими багатствами, які природа надала нам не повною мірою? Які напрямки господарювання набули в нашій країні достатнього розвитку, а які викликають занепокоєння?

Відповіді на ці та багато інших запитань ви знайдете на сторінках нашого підручника, де крок за кроком перед вами розгортатиметься надзвичайно складна, але водночас і цікава картина господарських взаємозв'язків. Ви переконаєтесь, що промисловість і сільське господарство, транспорт і соціальна сфера, зовнішні економічні відносини нерозривно пов'язані між собою. Вони, власне, утворюють єдиний «механізм», ефективність роботи якого відчуває на собі кожний з нас. Пройде не так багато часу, і вам доведеться самостійно вирішувати проблеми, так чи інакше пов'язані саме з цим «механізмом», що відомий у науці як народно-господарський комплекс. Щоб ви були до цього готові, ми й пропонуємо вам відкрити нову сторінку науки географії – економічної і соціальної.

З огляду на кращі традиції наших попередніх підручників з географії, у цій книжці збережено різноманіття рубрик, як-от: «Історична довідка», «Наука стверджує», «Географія культури», «Нотатки краєзнавця», «Ключові поняття і терміни», «Проблема». Звісно, з'явилися й нові рубрики: «Україна і світ», «Реалії сьогодення», «Провідні підприємства галузі». Їхнє призначення залишається незмінним – розширити ваш кругозір, акцентувати увагу на головному і навчити робити висновки.

Набути необхідних практичних навичок вам допоможуть запропоновані в тексті практичні завдання, а «Практичні роботи» – закріпити їх. Перевірити, наскільки міцні ви в теорії, допоможуть рубрики «Узагальнення» і «Самоперевірка», де ви зможете вже звично «підніматися сходами складності» від запитання першого рівня до четвертого. Перевірте себе, отримайте насолоду від власних можливостей!

Так, щоб увійти в доросле життя, не обов'язково бути географом. Проте вкрай важливо саме тепер за допомогою географії зрозуміти головні принципи організації виробництва і суспільства. Виробництва, продукцією якого кожний з вас користується і буде користуватися щоденно. Суспільства, в якому ви живете і яке маєте розбудовувати. Адже ви – українці!

Скористайтеся наданим вам шансом, не відкладайте на майбутнє те, що можна зробити тепер! Успіхів вам і наснаги!

Автори





§1. Предмет економічної і соціальної географії України



Географічна розминка

Пригадайте з курсу «Фізична географія України», які античні географи склали географічні описи про українські землі.

Предмет вивчення економічної і соціальної географії України. Вам уже відомо, що географія – одна з найважливіших наук, що закладає основи знань про природу Землі. Та географів завжди цікавило й життя людей в різних куточках нашої планети. Як використовують природні ресурси у різних державах? Наскільки пов'язані з географічними чинниками традиції господарювання і побут різних народів? Що спонукає людей з різною культурою підтримувати тісні торговельні зв'язки? Відповіді на ці та безліч інших запитань дає **економічна і соціальна географія**. У цій науці виокремлюють такі галузі: економічна географія, соціальна географія і географія населення (мал. 1).

Економічна географія вивчає територіальну організацію виробництва, закономірності просторового розміщення господарських об'єктів і різні форми їхнього територіального об'єднання (виробничо-територіальні комплекси). Економічна географія може вивчати територіальну структуру господарства в цілому або окрему його галузь. З огляду на це виділяють загальну економічну географію і галузеву (мал. 1). Щодо території охоплення виокремлюють регіональну економічну географію і географію світового господарства.

Соціальна географія вивчає територіальну організацію життя людей, закономірності просторових відмін в умовах праці, побуту, відпочинку, у сфері обслуговування тощо. У соціальній географії так само виокремлюють різні галузі (мал. 1). Деякими своїми питаннями соціальна географія безпосередньо пов'язана з географією населення.

Географія населення вивчає територіальну організацію населення, закономірності його розселення, форми розселення, структуру населення. Географію населення теж поділяють на окремі галузі (мал. 1).

Отже, **предметом вивчення економічної і соціальної географії** є територіальна організація суспільства, тобто розміщення населення і господарства за певними законами на певній території. Нею може бути як уся планета загалом, так і окремі держави або їхні частини.



Мал. 1. Структура економічної і соціальної географії

Економічна і соціальна географія, як і будь-яка інша наука, постійно розвивається. Якщо до 70-х років ХХ ст. переважали економіко-географічні дослідження, то нині важливішими є соціально-географічні дослідження. Згодом науку почали називати соціально-економічна географія, адже питання економіки і соціальні проблеми тісно пов'язані. Останнім часом до сфери наукових інтересів соціально-економічної географії увійшли практично всі сторони життя людського суспільства. Ось чому цю науку називають ще й суспільною географією.

На думку багатьох учених, у центрі суспільної географії нині постає кілька основних питань: як сформувалися сучасні територіальні системи та їхні сукупності? Як вони розвиваються? Завдяки чому вони функціонують? При цьому територіальні системи обов'язково розглядають з урахуванням взаємодії суспільства і природи. Отже, економічна і соціальна географія прагне винайти такі способи організації суспільства, коли і суспільство буде почувати себе комфортно, і природі не буде заподіяно шкоди.

Економічна і соціальна географія в системі географічних наук посідає дуже важливе місце і тісно з ними пов'язана. Водночас вона збагачується знаннями багатьох і негеографічних наук. Серед таких передусім соціологія, економіка, статистика, демографія, екологія (мал. 2).

Практичне завдання

Розгляньте уважно малюнок 2 і назвіть ще науки, які також можуть бути пов'язані з економічною і соціальною географією.

Вітчизняні вчені-економгеографи. З курсу «Фізична географія України» вам уже відомі імена видатних українських географів. Серед них наш співвітчизник *Павло Чубинський* (1839–1884), який плідно працював у галузях як фізичної, так і економічної і соціальної географії. Він очолював етнографічно-статистичні експедиції по Україні, Білорусії, Молдавії. П. Чубинський також здійснював економіко-географічне й етнографічне дослідження Півночі Росії.



Різнобічні інтереси в географії мав і академік *Степан Рудницький* (1877–1937). Учений, який є засновником української національної школи фізичної географії, успішно здійснював дослідження із соціально-економічної, а також історичної географії. Своїми працями він дав поштовх розвитку політичної географії України.

До когорти видатних географів і мандрівників з повним правом можна віднести нашого співвітчизника *В.Г. Григоровича-Барського* (1701–1747), який мандрував світом 24 роки. Наслідком його подорожей стала унікальна праця, в якій містяться відомості з історії, господарства, культури низки країн Західної Європи та Близького Сходу.

Д.П. Журавський (1810–1856) – географ і економіст, який ще XIX ст. склав економіко-географічну характеристику майбутньої столиці української держави – м. Київ. Його перу належить ціла низка глибоких наукових досліджень. Однак найвизначніша його праця – тритомний «Статистичний опис Київської губернії», який сучасники назвали «одним з найдорогоцінніших надбань» вітчизняної науки XIX ст.

Через політичні події чимало наших учених опинилося далеко за межами батьківщини. Однак і там вони продовжували невтомно працювати на її благо, як-от *В.М. Кубійович* (1900–1985) – український географ і картограф. Багато років свого життя він досліджував Українські Карпати, Галичину, Волинь, Полісся. Чимало зусиль цей учений доклав, щоб з'явилась «Енциклопедія українознавства» (у двох томах). Значною мірою саме завдяки йому світ відкрив нашу країну через такі англомовні видання, як «Україна: коротка енциклопедія» у двох томах (Торонто, 1963–1970) і «Енциклопедія України» в п'яти томах (Торонто; Буффало; Лондон, 1984, 1988).

Неоціненна роль академіка *К.Г. Воблого* (1876–1947) – українського економіста і географа, адже саме він заснував кафедру економічної географії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Як перший завідувач цієї кафедри він керував найрізноманітнішими дослідженнями з географії промисловості України, міграції населення, внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо. Розробив наукову схему економіч-



Мал. 2. Зв'язок економічної і соціальної географії з іншими науками

ного районування України, врахувавши економічні, природні та історичні чинники. У 1919 р. опублікував підручник «Економічна географія України», який витримав шість видань. У 1928–1930 рр. перебував на посаді віце-президента Академії наук України.

Наукові праці видатного українського вченого *О.Т. Діброви* (1904–1973) присвячені економіко-географічному дослідженню Київської, Житомирської та Чернігівської областей. Він розробив схему економічних районів України, яка широко враховувала природно-історичні особливості. О.Т. Діброва підготував перший підручник для середньої школи «Географія Української РСР», який витримав 12 видань і перекладений російською, польською, китайською, угорською та румунською мовами.

Серед наших сучасників відомим економістом і економгеографом є академік НАН України *М.М. Паламарчук* (1916–2000). Його науководослідницька діяльність присвячена в основному проблемам територіальної організації народного господарства України. Він висунув нині загально визнане положення про те, що певні галузі сільського господарства і відповідні галузі промисловості утворюють виробничо-територіальні комплекси.

Чимало зусиль доклав учений і для створення першої в Україні фундаментальної географо-картографічної праці – «Атласа природних умовий и естественных ресурсов Украинской ССР». У ньому узагальнено матеріали досліджень природних ресурсів республіки за 50 років.

За дорученням Президії Академії наук України М.М. Паламарчук створив і очолив Сектор географії при Інституті геологічних наук Академії наук України – майбутній Інститут географії НАН України.

М.М. Паламарчук приділяв велику увагу і шкільній географії. Він є автором відомого підручника з економічної географії України, який видавали впродовж понад 20 років.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Предметом вивчення економічної і соціальної географії є територіальна організація суспільства.
- ✦ Економічна і соціальна географія поділяється на економічну географію, соціальну географію і географію населення.

Ключові терміни і поняття

- ✦ економічна географія
- ✦ соціальна географія
- ✦ географія населення
- ✦ територіальна організація суспільства

Самоперевірка

1. Порівняйте предмет вивчення фізичної та економічної і соціальної географії України, знайдіть спільне й відмінне.
2. Які зміни і чому відбулися впродовж останніх десятиліть у напрямках економіко-географічних досліджень?
3. Яких відомих економгеографів ви знаєте, які їхні заслуги? Назвіть галузі географії, що вивчають: а) територіальну організацію виробництва; б) територіальну організацію життя людей; в) територіальну організацію населення.



Тема 1.
ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНЕ
ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ

Тема 2.
АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ
УСТРІЙ





Розділ 1.
УКРАЇНА
НА КАРТІ СВІТУ



ТЕМА 1. ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ

Вам уже відомо, яке важливе значення має фізико-географічне положення України. Однак передумови успішного розвитку господарства розкриває саме економіко-географічне положення країни. Воно не є сталим і неодноразово змінювалося впродовж навіть останніх кількох століть. Проте завжди існували як сприятливі, так і несприятливі для країни особливості економіко-географічного положення. Неврахування їх нерідко змушувало сплачувати високу ціну. Це й економічні негаразди, і політичні конфлікти, і втягування в неприпустимі воєнні дії.

Нині, коли Україна нарешті здобула політичну незалежність, надзвичайно важливо набути справжньої економічної незалежності. А для цього варто скористатися всім позитивним, що є в економіко-географічному положенні нашої країни. Отже, придивімося до нього уважніше, по-господарськи.

§2. Особливості економіко-географічного положення України



Географічна розминка

З курсу «Фізична географія України» пригадайте особливості фізико-географічного положення України.

Економіко-географічне положення України. Як вам відомо, визначення місця розташування будь-якого об'єкта допомагає не лише розшукати його на карті, а й пояснити деякі його властивості. Так, природні особливості України можна пояснити її фізико-географічним положенням. Воно ж певною мірою впливає і на особливості господарювання в країні.

Водночас величезне значення має **економіко-географічне положення України** – розташування її відносно будь-яких об'єктів, що мають певне економічне значення. Причому це можуть бути і природні об'єкти, і ті, що створила людина. Серед природних об'єктів економічне значення мають, наприклад, судноплавні річки або моря, родовища корисних копалин, водні ресурси чи лісові масиви. До об'єктів штучного походження, які впливають на економіку країни, належать шляхи сполучення,

великі міста і культурні центри, ринки збуту і країни-сусіди, з якими є спільні державні кордони тощо.

Україна має загалом вигідне економіко-географічне положення. Вона розташована в одній з найдавніше освоєних частин світу – Європі (мал. 3), де їй немає рівних за площею (603,7 тис. км²). Це зумовило велику протяжність її кордонів – близько 6500 км, з яких понад 3500 км сухопутні. А що довші такі кордони, то більшу кількість прикордонних переходів можна на них організувати з країнами-сусідами, а отже, є більше можливостей для розвитку економіки. Сусідами України є Росія, Білорусь, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова.

Потужний поштовх розвитку економіки нашої країни можуть надати і транспортні переваги, які вона має завдяки виходу до Чорного моря, що не замерзає взимку, а також до Азовського моря, що вкривається кригою лише на два-три місяці. Завдяки цьому Україна посідає важливе місце в системі світових морських транспортних шляхів. Через чорноморські порти вітчизняну продукцію зручно вивозити до країн Близького Сходу і Середземномор'я, а залізницями – до балтійських портів.

Крім іншого, Україна має ще й вдале *транзитне положення*, адже розташована на шляху основних транзитних потоків товарів і пасажирів між Європою і Азією, Північною та Південною Європою. Транзитом (від лат. *transitus* – проходження) називають перевезення пасажирів і вантажів з одного пункту в інший через проміжні пункти.

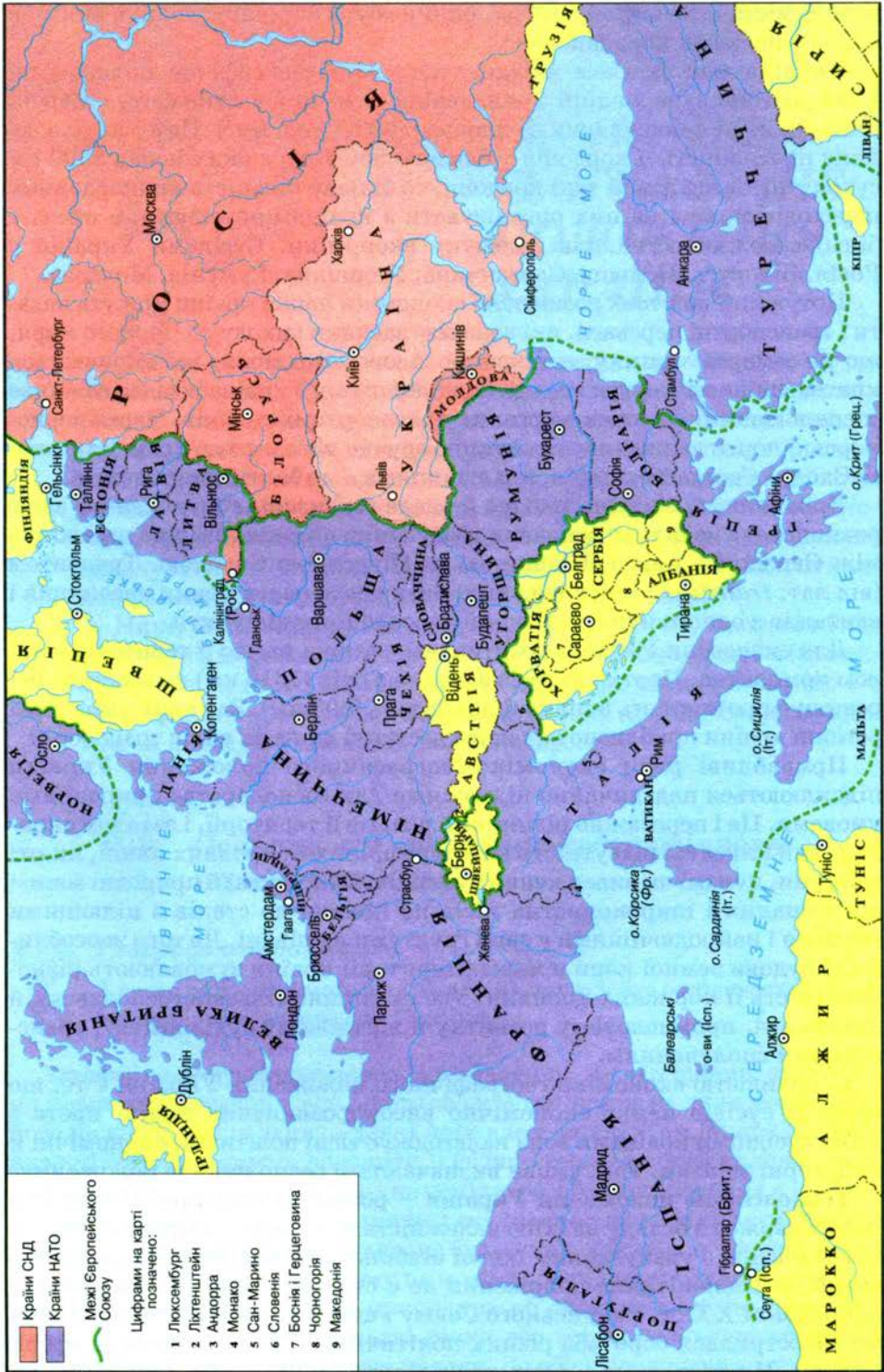
Для економіки України позитивним є також те, що її територія загалом компактна. Протяжність із заходу на схід (1316 км) не набагато перевищує протяжність з півночі на південь (893 км). За таких умов різні регіони країни приблизно однаково доступні для всіх видів транспорту.

Привабливі риси економіко-географічного положення України підсилюються надзвичайно підходящими для господарства природними умовами. Це і переважно рівнинний рельєф її території, і загалом сприятливий клімат, і відсутність катастрофічних природних явищ, як-от: тайфуни, цунамі чи виверження вулканів. Благодатні й природні зони – від мішаних і широколистих лісів на півночі до степів з цілющими травами і найродючішими у світі ґрунтами на півдні. До того ж особливості будови земної кори в межах території країни зумовлюють різноманітність її корисних копалин. Усе це сприяє сільськогосподарській діяльності, промислового розвитку й житловому будівництву, транспортним сполученням.

Особливістю економіко-географічного положення України є те, що серед її сусідів немає економічно високорозвинених країн, проте з усіма сусідніми країнами вона налагоджує тісні політичні, економічні й культурні зв'язки. Такі умови визначають її геополітичне положення.

Геополітичне положення України – розташування країни відносно інших держав з огляду на їхню належність до певних політичних союзів і угруповань, з урахуванням їхньої стабільності, надійності та перспективності. Геополітичне положення не є сталим у часі. Після розпаду наприкінці ХХ ст. Радянського Союзу і світової соціалістичної системи загострилася боротьба різних політичних блоків і союзів за сфери впливу. Ця обставина і факт проголошення Україною незалежності докорінно змінили її геополітичне положення. Адже за таких умов





Мал. 3. Україна на карті Європи

Україна змушена виробляти в зовнішній політиці нові правила поведінки, які мають відповідати як її національним, так і загальнолюдським інтересам.

Геополітичне положення України безпосередньо пов'язане з її розташуванням на політичній карті світу (мал. 4), де на тлі інших країн вона не виділяється своїми розмірами і за площею посідає 43 місце серед 193 суверенних держав. Проте на політичній карті Європи (мал. 3) Україна посідає помітне місце, і не лише тому, що є лідером за площею, а ще й тому, що має рубіжне положення, оскільки розташована водночас у Східній і частково Центральній Європі. До того ж вона належить і до країн Чорноморського басейну. Зауважимо, що Україна опинилася між країнами Європейського Союзу (ЄС), членами Північно-Атлантичного військово-політичного союзу (англ. North Atlantic Treaty Organization – НАТО), до яких вона прагне увійти, та країнами Співдружності Незалежних Держав (СНД), членом якої вона є.

Проблема



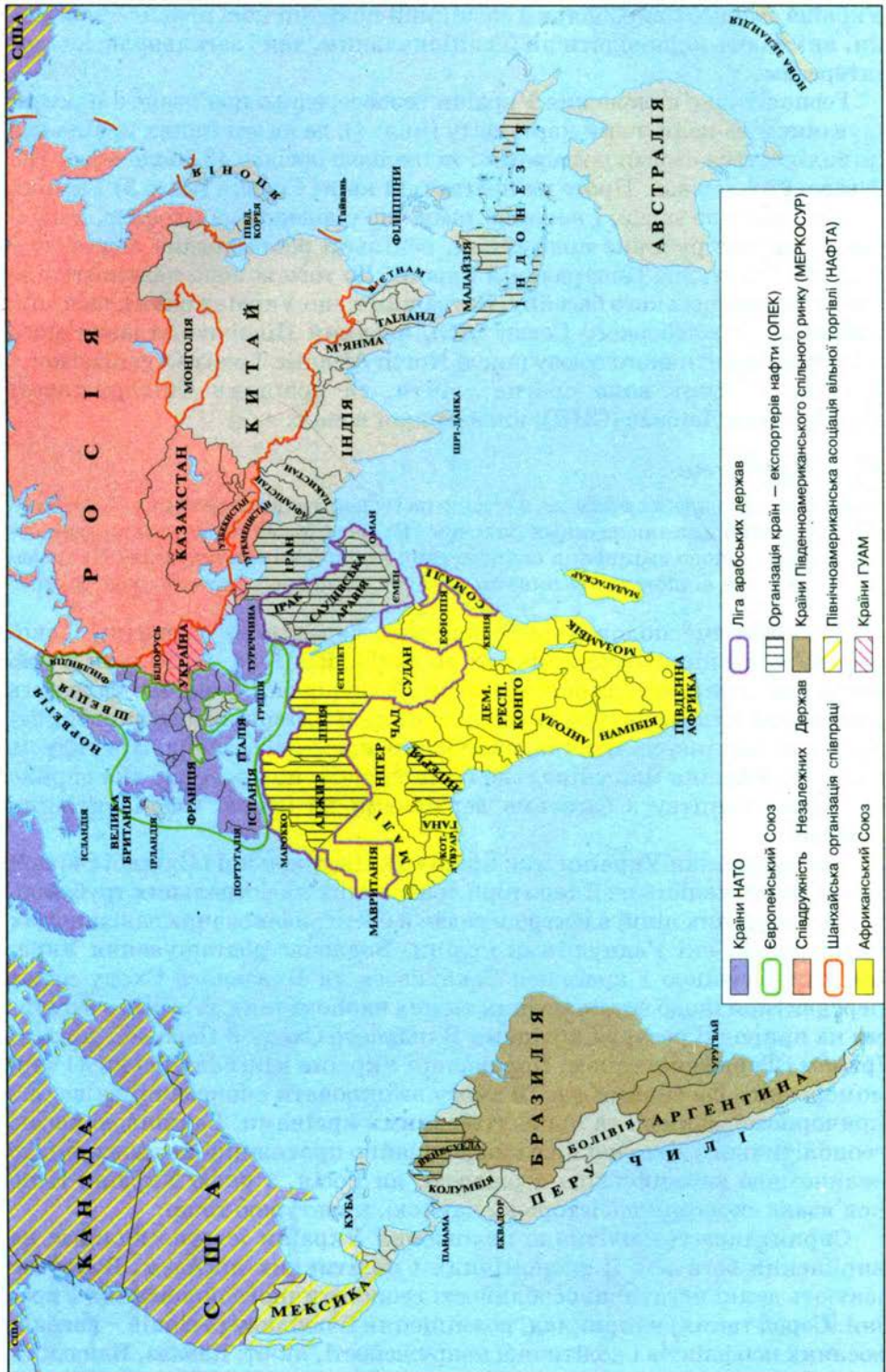
Одна з головних проблем, з огляду на геополітичне положення України, – це вибір між так званими Заходом і Сходом. Кому передусім віддати перевагу щодо зміцнення економічних і політичних стосунків? На це запитання відповідають нині по-різному. А яка ваша думка щодо цього?

Геополітичне положення – важлива передумова розвитку і економіки, і зовнішньоекономічних зв'язків. Від того, наскільки вміло країна використовує своє геополітичне положення, значно залежать раціональність структури та ефективність її матеріального виробництва, її економічна, політична, екологічна й воєнна безпека. З огляду на сказане, Україна має унікальне геополітичне положення, яке сприяє її співробітництву з багатьма державами на основі взаємовигідних інтересів.

Розташування України між країнами Центральної і Східної Європи зумовлює наявність на її території транзитних магістральних трубопроводів, потужних ліній електропередач й електрифікованих залізничних магістралей, які з'єднують ці країни. Водночас розташування України між Європою і країнами Закавказзя та Близького Сходу надає перспективи щодо встановлення тісних економічних зв'язків з багатьма на природні ресурси країнами Близького Сходу й Перської затоки, Іраном і Туркменистаном. Положення України між балтійським і чорноморським басейнами дає їй змогу зміцнювати економічні зв'язки з причорноморськими та прибалтійськими країнами. Важливою рисою геополітичного положення є і надзвичайно протяжний кордон з такою величезною євразійською державою, як Росія, з якою Україна тісно пов'язана економікою, історією, наукою, культурою тощо.

Сприятливе геополітичне положення України істотно впливає на вирішення багатьох її економічних і політичних проблем. Водночас існують деякі негативні особливості геополітичного положення України. Серед таких, наприклад, розміщення її поблизу регіонів – вогнищ воєнних конфліктів і політичної напруженості, як-от: Кавказ, Близький Схід. Так само не можна вважати позитивним для України розміщення на її території військових формувань Росії, як-от у Криму.





Мал. 4. Україна на карті світу



Україна і світ

Мета – співдружність. Україна бере активну участь у різноманітних міжнародних організаціях, як-от: Організації Об'єднаних Націй (ООН), Раді Європи (РЕ), Співдружності Незалежних Держав, Парламентській асамблеї чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС), Міжнародному валютному фонді (МВФ) тощо. Розширення ЄС останніми роками дало змогу Україні отримати статус прикордонної з ЄС держави. Спільний з ЄС кордон дорівнює 1152 км. Наша країна є однією з найбільших держав, що межують із цим угрупованням.

15

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 1

Проведення на контурній карті лінії державного кордону України з нанесенням назв країн, з якими вона межує. Визначення позитивних і негативних рис економіко-географічного та геополітичного положення України

1. На контурній карті України позначте червоним кольором державний кордон України.
2. Підпишіть назви країн, з якими межує Україна.
3. Визначте позитивні й негативні риси економіко-географічного положення України, заповнивши в робочому зошиті таблицю.
4. Визначте позитивні й негативні риси геополітичного положення України, заповнивши в робочому зошиті таблицю.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Економіко-географічне положення країни – це розташування її відносно будь-яких об'єктів, що мають певне економічне значення.
- ✦ Геополітичне положення України – розташування країни відносно інших держав з огляду на їхню належність до певних політичних союзів, з урахуванням їхньої стабільності, надійності та перспективності.
- ✦ Україна має загалом вигідне економіко-географічне і геополітичне положення.

Ключові терміни і поняття

✦ економіко-географічне положення України ✦ геополітичне положення України ✦ транзитне положення ✦

Самоперевірка

1. Яких заходів, на вашу думку, необхідно вжити в Україні з метою поліпшення її геополітичного положення?
2. Поясніть, чи змінювалося економіко-географічне положення нашої країни впродовж останнього століття.
3. Чим економіко-географічне положення відрізняється від геополітичного положення?

За картою назвіть країни-сусіди, що межують з Україною: а) на її західних кордонах; б) на північних і східних кордонах.





Тема 2.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ

Слово «адміністрація» походить від латинського слова *administratio*, тобто «управління». Тож адміністративно-територіальний устрій – це такий устрій території країни, який дає змогу ефективно нею керувати. Чим більша територія, тим складніше це робити. Саме тому територію України поділено на різного рівня адміністративно-територіальні одиниці. Кожна з них має свої органи територіального управління. І кожний з нас, живучи в межах певної адміністративно-територіальної одиниці, рано чи пізно неодноразово звертатиметься до цих органів з метою вирішення найрізноманітніших побутових питань або проблем.

Отже, знати адміністративно-територіальний устрій країни проживання є нагальною потребою кожного її мешканця. Для розуміння ж того, як і чому виник сучасний адміністративно-територіальний устрій рідної країни, варто пам'ятати передумови формування такого устрою – українські історичні землі.

§3. Українські історичні землі



Географічна розминка

Пригадайте, коли вперше з'явилася назва «Україна».

Українські історико-географічні землі. Добре відомі нині кожному українцю обриси рідної країни на політичній карті не завжди були такими. Упродовж тривалого періоду конфігурація території, у межах якої жили наші пращури, змінювалася. Так само змінювалися й народи, що населяли сучасну територію України. У процесі історичного розвитку за окремими частинами сучасної території України закріпилися власні географічні назви. Ось чому такі частини часто називають ще й історико-географічними землями. Вони відрізняються не лише розмірами, а найголовніше, – особливостями національного складу населення, господарювання, матеріальною культурою, традиціями і звичаями тощо (мал. 5).

Назви деяких історико-географічних земель і нині широко вживають у науковій і побутовій мові. Однією з таких назв є *Волинь* – північно-

західна частина України, яка охоплює територію сучасних Волинської, Рівненської, частково Житомирської, Тернопільської та Хмельницької областей. Так само добре відома назва *Поділля* – територія сучасних Хмельницької та Вінницької областей. Не менше вживана, особливо на заході України, й назва *Галичина* – територія сучасних Львівської, Івано-Франківської і частини Тернопільської областей. Наступним прикладом є *Буковина* – назва частини території в межах сучасної Чернівецької області.

Порівняно з іншими, дещо рідше нині вживають назву *Слобожанщина* (Слобідська Україна) – історична назва східної частини України – територія сучасних Харківської і південно-східних районів Сумської областей, північної частини Донецької та Луганської областей. Нечасто нині можна почути й слово *Бессарабія* – частина території Чернівецької області, а також Одеської області. Так само рідко вживають і назву *Таврія* – півострів Крим разом із частиною півдня України, а також *Покуття* – частина території сучасної Чернівецької області.

На заході України в гірських районах Карпат відомі такі відносно невеликі за розмірами історичні землі, як Гуцульщина, Бойківщина і Лемківщина. *Гуцульщина* – це частини Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей. *Бойківщина* – територія здебільшого Львівщини та Івано-Франківщини. *Лемківщина* – це частина сучасної Закарпатської області.



Нотатки краєзнавця

За сучасним адміністративно-територіальним поділом України. *Гуцульщина* – це Верховинський і південні частини Наддніпрянського і Косівського районів Івано-Франківської області, Путильський і південна частина Вишницького районів Чернівецької області, Рахівський район Закарпатської області. Загальна площа Гуцульщини 6,5 тис. км². *Бойківщина* – сучасні Долинський та частина Рожнятівського району Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, частина Стрийського, Дрогобицького, Самбірського та Старосамбірського районів Львівської області, а також Воловецький і частина Великоберезнянського та Міжгірського районів Закарпатської області. Загальна площа Бойківщини близько 8 тис. км². *Лемківщина* – Перечинський і південна частина Великоберезнянського районів Закарпатської області.

Назви таких історичних земель, як Запоріжжя і Київщина, нині є носіями іншого змісту. Адже тепер під цими назвами розуміють території відповідно Запорізької та Київської областей. Тим часом первинний їхній зміст дещо інший. *Запоріжжя* охоплювало землі Запорізької Січі, тобто територію сучасних Дніпропетровської, Запорізької і частково Донецької та Херсонської областей. *Київщина* колись охоплювала частини нинішніх Київської і Черкаської областей.

Практично не вживають нині в побуті такі назви історичних земель, як *Гетьманщина* – територія України на лівому і правому берегах Дніпра і *Підкарпатська Русь* (Підкарпатська Україна), якою позначали територію сучасної Закарпатської області. Так само лише серед фахівців побутує назва *Буджак* – південно-східна частина Одеської області.



УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Українські історичні (історико-географічні) землі – частини країни, що сформувались у ході історичного розвитку і мають особливості національного складу населення, господарювання, культури.
- ✦ Історичними землями України є Волинь, Галичина, Покуття, Буковина, Поділля, Слобожанщина, Запоріжжя, Таврія та інші.

Ключові терміни і поняття

- ✦ історичні землі ✦ Волинь ✦ Галичина ✦ Буковина ✦ Поділля ✦ Слобожанщина ✦ Запоріжжя ✦ Гетьманщина ✦ Таврія ✦

Самоперевірка

1. Яке нині значення, на вашу думку, можуть мати знання про історико-географічні землі?

2. Чи могли природні чинники вплинути на особливості господарства і культури народів різних історико-географічних земель? Відповідь обґрунтуйте.

3. Визначте, у межах якої історико-географічної землі ви мешкаєте, і вкажіть землі, що є вашими сусідами.



Покажіть на карті історичні землі, частина яких нині перебуває за межами державних кордонів країни.

§4. Адміністративно-територіальний поділ



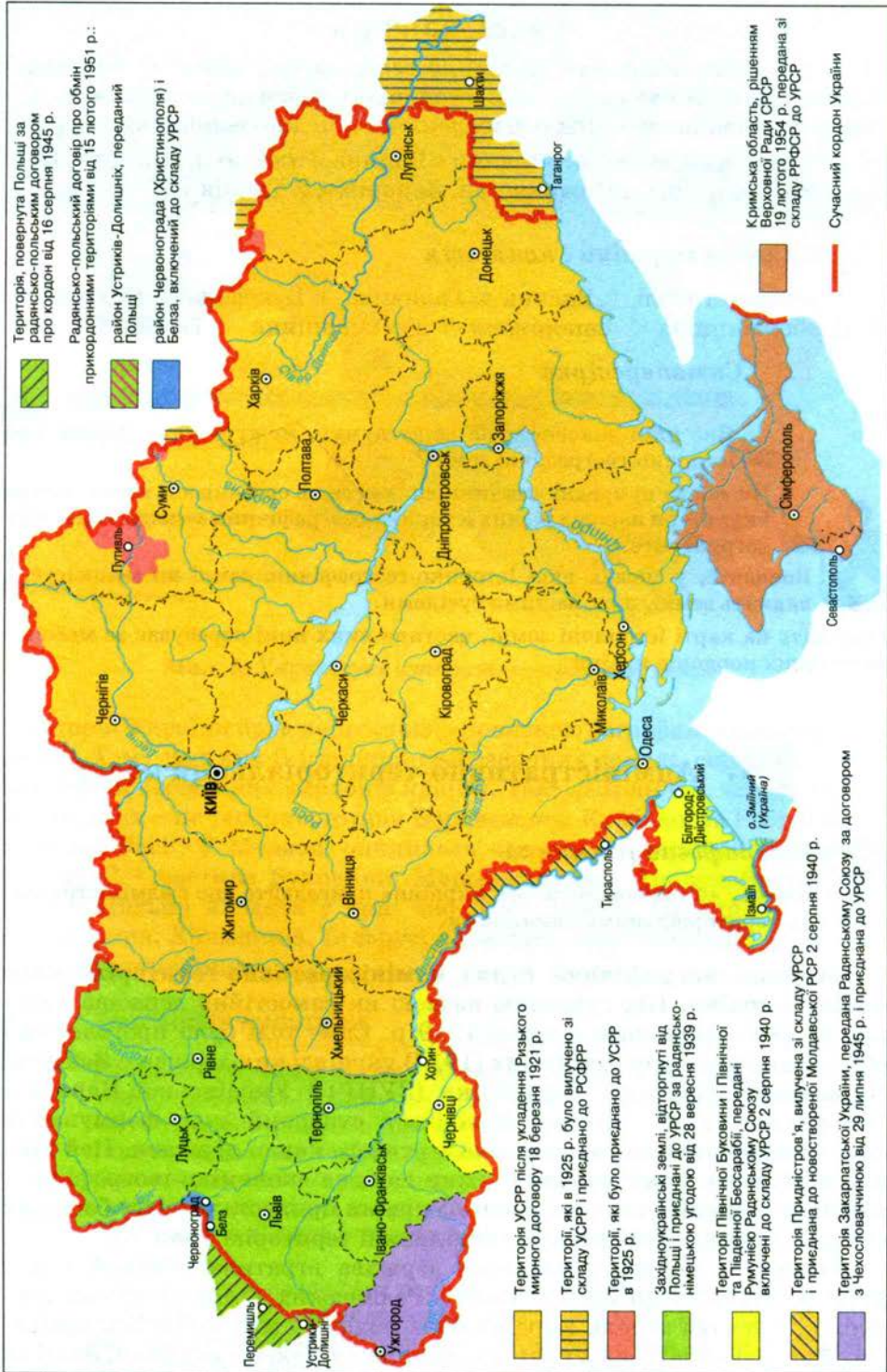
Географічна розминка

З курсу «Фізична географія України» пригадайте, що є адміністративно-територіальними одиницями.

Історико-географічний огляд адміністративно-територіального поділу України. Під сучасною назвою як самостійна держава наша країна розпочала свою історію 1919 р. Саме тоді було проголошено об'єднання двох новостворених (1917) українських держав – Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) і Української Народної Республіки (УНР). Відтоді й почався сучасний етап формування адміністративно-територіального устрою нашої держави. Цей процес відбувався дуже складно, адже вигідне економіко-географічне і важливе геополітичне положення України привертало увагу багатьох сусідніх держав, які прагнули поділити її територію (мал. 6).

Незабаром молода українська держава втратила незалежність і 1922 р. увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Частина земель України була поділена між сусідніми країнами. Так, Закарпатська Україна відійшла до Чехословаччини, Західна Волинь і Східна Галичина – до Польщі, а Північну Буковину й Південну Бессарабію захопила Румунія.





Мал. 6. Історія формування території України в XX ст.

У подальшому адміністративно-територіальний устрій зазнавав дуже багато змін. У складі СРСР територія України була поділена на 12 губерній. Пізніше їх то ліквідовували, то знову відновлювали. У 1932 р. було введено подібну до сучасної триступеневу систему управління (центр, область, район) і утворено перші п'ять областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську й Одеську.

У 1939 р. Західна Волинь і Східна Галичина (Західна Україна), а в 1940 р. Північна Буковина й Південна Бессарабія були возз'єднані з Україною. У 1945 р. до складу України увійшла Закарпатська Україна.

Поступово кількість областей збільшувалась, що пов'язано не тільки з перерозподілом існуючих територій, а й приєднанням нових. Так, 1954 р. утворено Черкаську область, а Ізмаїльську об'єднано з Одеською. Цього ж року до складу України було включено Кримську область та місто Севастополь. У 1959 р. Львівську область було об'єднано з Дрогобицькою.

Сучасний адміністративно-територіальний устрій. Це поділ країни на адміністративні одиниці, відповідно до якого утворюються місцеві органи державної влади й управління. Згідно з Конституцією України, систему адміністративно-територіального устрою нашої країни складають Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

До найвищих адміністративних одиниць належать Автономна Республіка Крим, 24 області та два міста спеціального статусу – Київ і Севастополь (мал. 7). Такий статус надає цим містам права на рівні областей. Наступну, середню, ланку адміністративно-територіального устрою утворюють адміністративні райони (490), на які поділена кожна адміністративна область. На цьому рівні також виділяють міста обласного значення (177), до яких належать найбільші з 458 міст України (великі міста зазвичай поділяють на райони). Найнижчою ланкою адміністративно-територіального устрою є міста районного підпорядкування (279), селища міського типу (886) й села (28 504).

Кожна адміністративно-територіальна одиниця має свої органи територіального управління. Автономна Республіка Крим, 24 області й міста спеціального статусу (Київ та Севастополь) підпорядковуються вищим державним органам влади. Міста республіканського значення (11) підпорядковані органам влади Автономної Республіки Крим, а міста обласного значення (23) – органам влади областей. Сільські населені пункти відповідно звітуються перед сільськими радами.

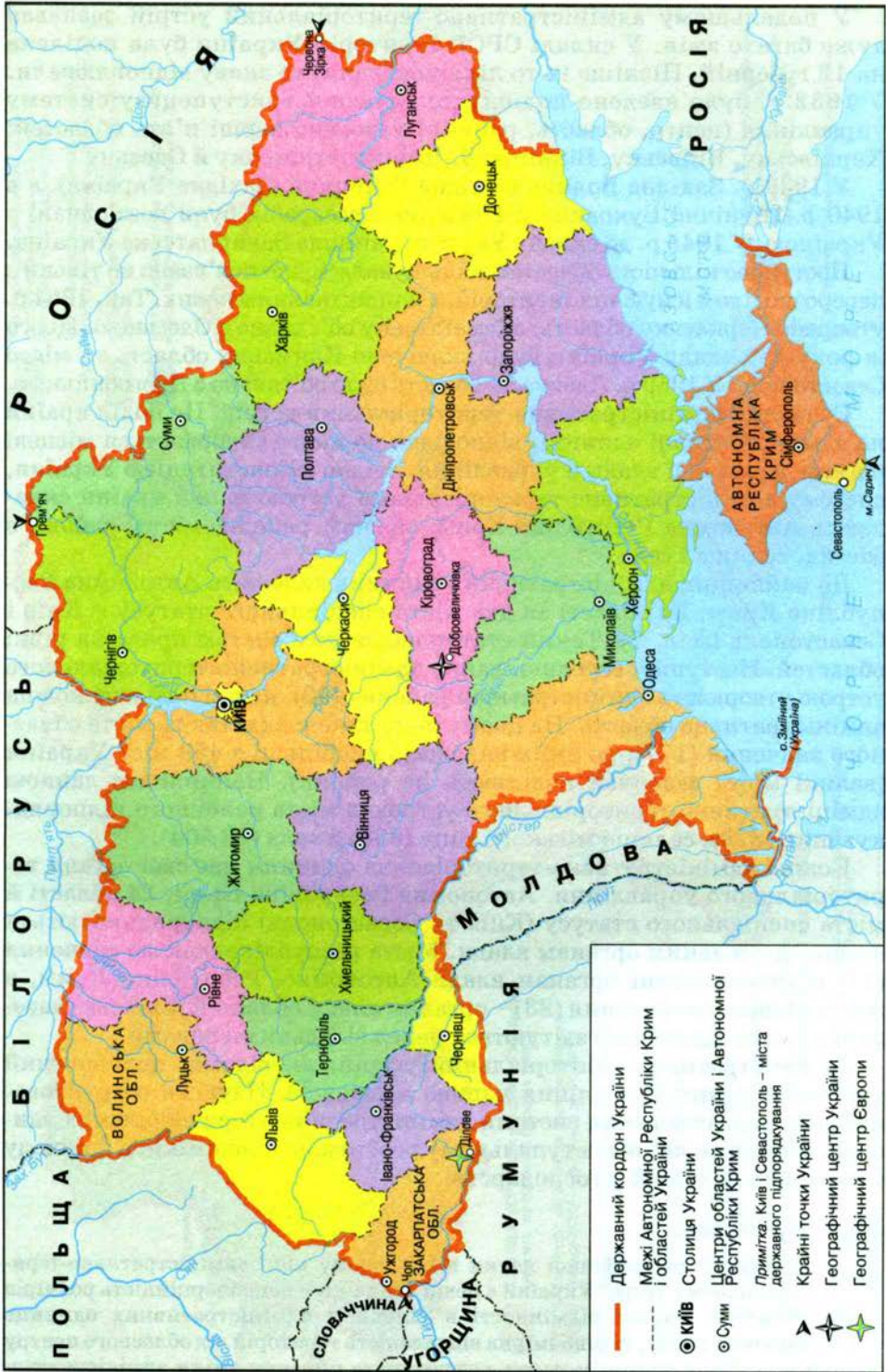
Адміністративно-територіальний устрій, як відомо, призначений для полегшення управління нашою державою. Науково обґрунтований підхід до створення системи адміністративно-територіальних одиниць сприяє не лише поступальному розвитку економіки, а й виходу з кризових ситуацій у господарстві.



Проблема

З позицій географічної науки в існуючому нині адміністративно-територіальному устрої України є певні недоліки – непропорційність розмірів областей, значні відмінності в кількості адміністративних одиниць нижчого рангу, нерівномірна віддаленість територій від обласного центру тощо. Тому останнім часом розглядають питання зміни адміністративних кордонів у межах нашої країни з метою ефективнішого управління господарством. Запропонуйте своє бачення вирішення цієї проблеми.





Мал. 7. Адміністративно-територіальний устрій України

З огляду на численні труднощі в управлінні господарством країни, пов'язані насамперед з її адміністративно-територіальним устроєм, доцільно вивчати відповідний зарубіжний досвід. Особливо повчальний і корисний досвід країн Європейського Союзу. Адже, попри відмінності в регіональному розвитку України і держав ЄС, ми маємо спільні риси. Свого часу розвинуті нині країни Європи також зазнавали серйозних проблем у власній економіці. Однак вони змогли досягти успіхів, чому сприяло й ефективне реформування системи адміністративно-територіального управління. Переймаючи досвід сусідів по Європі, нам важливо не просто запозичувати чужі правила управління, а зуміти пристосувати їх до специфіки суспільно-економічного розвитку нашої держави.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 2

Нанесення на контурну карту адміністративних одиниць України

1. На контурній карті України позначте червоним кольором кордони АР Крим та адміністративних областей.
2. Підпишіть на контурній карті обласні центри України.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Адміністративно-територіальний поділ України – система територіальної організації, створена для полегшення управління нашою державою.
- ✦ Адміністративно-територіальний поділ України передбачає поділ її території на автономну республіку, області, райони, міста, селища, села.
- ✦ Кожна адміністративно-територіальна одиниця має свої органи територіального управління.

Ключові терміни і поняття

✦ адміністративно-територіальний поділ ✦ автономна республіка ✦ адміністративна область ✦ адміністративний район ✦ місто ✦ селище міського типу ✦ село ✦

Самоперевірка



1. За додатковими джерелами підготуйте доповідь «Проекти сучасних змін в адміністративно-територіальному устрої України».
2. З'ясуйте, які органи територіального управління є у вашій місцевості. Яких змін в історичному часі зазнавав адміністративно-територіальний устрій України?

Що є адміністративно-територіальним поділом України і яке його призначення?



Тема 1.
**КІЛЬКІСТЬ, РОЗМІЩЕННЯ
І ГУСТОТА НАСЕЛЕННЯ,
ЙОГО ВІКОВА І СТАТЄВА
СТРУКТУРА**

Тема 2.
**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА
ЕТНІЧНИЙ СКЛАД
НАСЕЛЕННЯ**

Тема 3.
**СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ
І РОЗВИТОК
ПОСЕЛЕНЬ**

Тема 4.
**ТРУДОВІ РЕСУРСИ
І ЗАЙНЯТІСТЬ
НАСЕЛЕННЯ**

Т.Г.ШЕВЧЕНКО

1814-1881

**І МЕНЕ В СІНІ ВІАНКІЙ
В СІНІ ВОЛЬНІЙ. НОВІЙ
НЕ ЗАБУДЬТЕ ПОМ'ЯТУТИ
МІЗЛИМ ТИХИМ СЛОВОМ**



**Розділ 2.
НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ**



Тема 1.

КІЛЬКІСТЬ, РОЗМІЩЕННЯ І ГУСТОТА НАСЕЛЕННЯ, ЙОГО ВІКОВА І СТАТЕВА СТРУКТУРА

Головне багатство України не природні ресурси, а люди, які її населяють. А свої багатства варто добре знати. Скільки людей і де вони оселяються? Якого вони віку і статі? Куди переміщуються і чому? Подібні запитання давно цікавлять не лише вчених, а й численних практиків народного господарства і приватного бізнесу. Прорахунки у відповідях на такі запитання можуть дуже дорого коштувати. Ось чому щороку здійснюють державний облік інформації про населення України, розраховують й аналізують різноманітні його показники, складають експертні оцінки на тепер і на перспективу.

Усе сказане робиться тому, що саме людина є творцем будь-яких матеріальних і духовних благ суспільства. Не будемо забувати, що кожний з нас є часткою цього населення і водночас маленькою «цеглинкою» цього суспільства. І ми всі, окремо та разом, варті уваги!

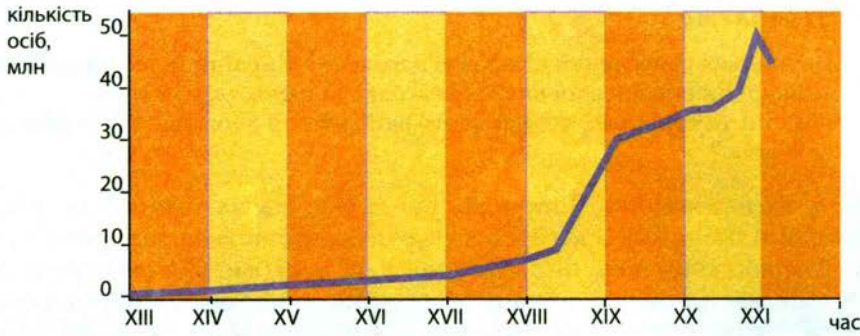
§5. Кількість і густина населення



Географічна розминка

З попередніх курсів географії пригадайте, що таке густина населення. Назвіть чинники, які визначають густоту населення.

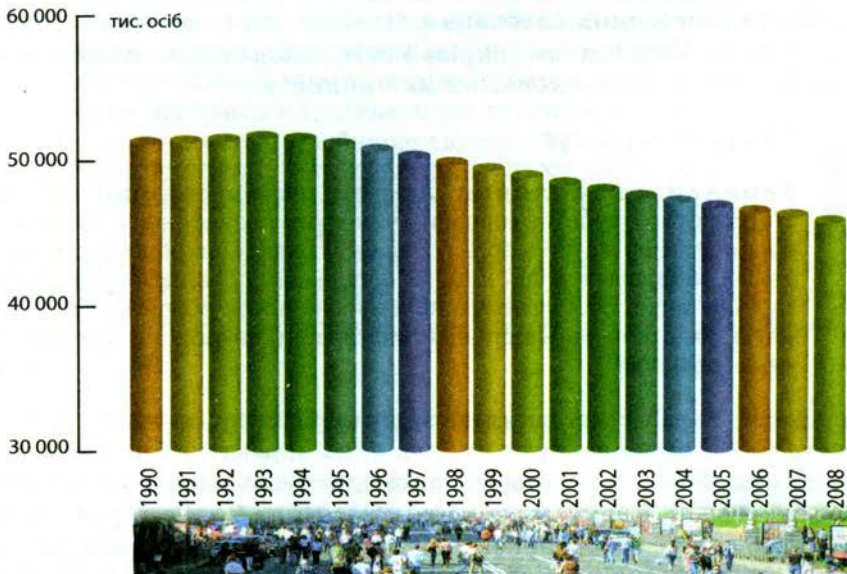
Кількість населення. Комфортні для життя і діяльності людей природні умови сприяли заселенню і освоєнню українських земель. Проте чисельність мешканців тут помітно змінювалася в історичному часі (мал. 9). За деякими припущеннями, наприкінці XIII ст. на українських землях проживало близько 2 млн осіб. Упродовж Середньовіччя та в більш пізні історичні періоди через тривалі війни і спустошливі епідемії чисельність населення зростала повільно. Ось чому в XVII ст. кількість населення на теренах України становила тільки 5 млн осіб (мал. 8).



Мал. 8. Графік зміни кількості населення на території України за період з XIII по XX ст.

У подальшому темпи зростання чисельності населення на українських землях дещо зросли. У XVIII ст. тут проживало близько дев'яти, а на початку XIX ст. уже понад 30 млн осіб. У 1913 р. у сучасних державних кордонах України мешкало 35,2 млн осіб.

Наступні бурхливі історико-політичні події XX ст. – Перша світова війна 1914–1918 рр., революція, громадянська війна і військова інтервенція 1917–1922 рр., голодомор 1932–1933 рр., Друга світова війна 1939–1945 рр. і голод 1947–1948 рр. спричинили великі втрати населення України. Попри усілякі негаразди, чисельність населення України продовжувала зростати і на 1.01.1993 р. досягла 52,2 млн осіб. Однак цей рік виявився своєрідним піком зростання чисельності населення нашої країни. Адже після того ця цифра невпинно щорічно зменшувалася, досягнувши на початок 2008 р. 46 млн 372 тис. осіб (мал. 9). За наступні півроку чисельність населення ще зменшилася і на 1.06.2008 р. становила 46 млн 239 тис. осіб (див. Додаток 2).



Мал. 9. Чисельність населення України на рубежі XX і XXI ст.



Проблема

Неухильне скорочення кількості населення України може призвести до зникнення української нації. Чи згодні ви з цим твердженням і які економічні та соціальні заходи варто здійснити в державі, аби поліпшити ситуацію?

Густина населення. Попри те, що кількість населення в Україні неухильно зменшується, його густина залишається відносно високою. У середньому вона нині становить 77 осіб/км², хоча по території країни населення розміщене нерівномірно (див. форзац). (Показник густоти населення розраховують діленням кількості наявного населення на площу території.)

Найбільшою концентрацією населення виділяється Донбас (Донецька і Луганська області). Тут проживає понад 15 % населення країни, а густина населення в Донецькій і Луганській областях становить відповідно 176 і 91 осіб/км². Друге місце посідають центральні області, де зосереджено понад 12 % населення країни. Третє і четверте місця належать відповідно Придніпров'ю і Північному Сходу України, де проживає понад 11 % загальної кількості населення країни.

Щільно заселені також і деякі західні області України, як-от: Івано-Франківська, Львівська і Чернівецька області, що склалося історично. Густина населення тут перевищує 100 осіб/км². Водночас Полісся і південь України через несприятливі природні умови (заболочені землі на Поліссі, нестача вологи на півдні) є малозаселеними, густина населення тут становить лише 40–52 осіб/км². Це найнижчі показники в межах нашої країни.

Густина населення між деякими областями відрізняється майже в 4,5 раза – найвища густина населення в Донецькій області (176 осіб/км²), найнижча – у Чернігівській області (40 осіб/км²).

Чинники розселення населення. Особливості розселення населення по території України, як і скрізь у світі, визначаються поєднанням природних і соціально-економічних чинників.

**Наука стверджує**

Чинники розселення людей змінювалися. На ранніх стадіях історії людства головним чинником розселення були природні умови, пізніше відчутну роль почали відігравати природні ресурси – земельні, мінеральні, водні тощо. З подальшим розвитком господарства зростає вплив соціально-економічних чинників розвитку суспільного життя, які створюють відповідні можливості використання природних умов і ресурсів.

Територія України має загалом сприятливі для розселення природні умови та багаті природні ресурси, для яких характерна просторова неоднорідність. Найсприятливіші природні умови та багаті ресурси в Донецькій області, а найнесприятливіші умови та бідні ресурси у Волинській. При цьому за сумарною продуктивністю природних ресурсів різниця між крайніми показниками серед 24 областей і АР Крим становить 5,5 раза (найвища в Донецькій, найнижча – у Волинській областях).



Мал. 10. Київ у минулому і тепер

Ще більший контраст виникає, коли порівнювати окремі види ресурсів за адміністративними районами. Так, наприклад, показники продуктивності мінеральних ресурсів у Криворізькому районі Дніпропетровської області та Луцькому районі Волинської області відрізняються у вісім тисяч разів. Саме інтенсивне освоєння надр у Дніпропетровській, Донецькій і Луганській областях значною мірою зумовило тут високу густоту населення.

Отже, природні умови й ресурси суттєво впливають на формування розселення людей. Проте нині визначальну роль у розміщенні населення по території країни відіграє виробництво, адже будь-які підприємства (промислові, сільськогосподарські, транспортні тощо) потребують забезпечення робочою силою.

Розвиткові поселень, крім виробництва, сприяє й виконання ними соціальних функцій, тобто створення лікувально-оздоровчих і освітніх установ, торговельних закладів і закладів культури, об'єктів побутового призначення (наприклад, відділень зв'язку, будинків побуту) тощо (мал. 10). Особливо приваблюють до себе людей великі міста, де зазвичай найпотужніше представлене виробництво і найрозвиненіша соціальна сфера.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 3

Побудова графіка зміни кількості населення за певний період

За Додатком 2 побудуйте графік зміни кількості населення України з 1990 по 2007 р.



УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Кількість населення України неухильно зменшується і нині становить 46 млн 239 тис. осіб.
- ✦ Середня густота населення України висока (77 осіб/км²), але розміщене воно по території нерівномірно: найгустіше заселені східні, найменше – північні та південні регіони України.
- ✦ Природні умови та ресурси суттєво впливають на формування розселення, однак нині визначальну роль у розміщенні населення відіграють соціально-економічні чинники.

Ключові терміни і поняття

- ✦ густота населення ✦ чинники розселення населення ✦

Самоперевірка



- 1 З'ясуйте природні та соціально-економічні чинники, які впливають на густоту населення у вашій місцевості.
- 2 Поясніть закономірності розподілу населення по території України.
- 3 Як і чому змінювалася чисельність населення України в історичному часі?

Яка чисельність і середня густота населення України?

§6. Природний і механічний рух населення. Статеві-віковий склад населення



Географічна розминка

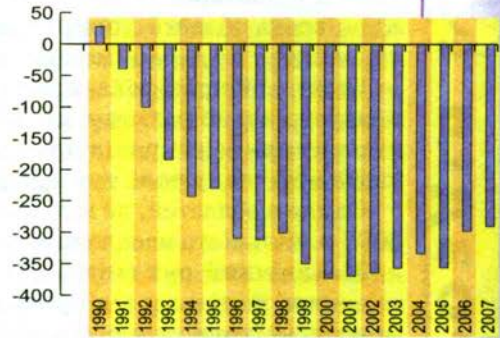
Пригадайте з власного досвіду приклади далеких переміщень людей територією України та за її межами.
Назвіть причини переміщень людей територією рідної країни та за її межами.

Природний рух населення України. Кількість населення будь-якої країни залежить від співвідношення кількості людей, які народжуються і вмирають. Саме такі характеристики визначають *природний рух населення* – сукупність народжених живими і померлих за певний період. На жаль, Україна має один з найнижчих у світі показників *народжуваності*. Упродовж останнього періоду народжуваність дещо зросла (з 8,1 особи на 1 тис. населення у 2002 р. до 10,2 особи у 2007 р.), проте ще не досягла рівня 1990 р., коли становила 12,6 особи на 1 тис. населення.

Низькі показники народжуваності в Україні супроводжуються високим рівнем *смертності*. Останнім часом показник смертності зріс із 15,7 особи на 1 тис. населення у 2002 р. до 16,4 у 2007 р. Упродовж першої половини 2008 р. смертність досягла показника 17,5 особи на 1 тис. населення. Зауважимо для порівняння, що 1990 р. смертність у

країні була значно меншою і дорівнювала 12,1 особи на 1 тис. населення. Загалом в Україні кількість померлих перевищує кількість народжених. Це означає, що природний приріст від'ємний, а тому кількість населення країни не зростає (мал. 11). **Природний приріст** – різниця між кількістю народжених живими і померлих.

Таке явище, коли кількість населення країни постійно зменшується, називають **депопуляцією** (по суті, вимирання нації). Уперше ознаки депопуляції в Україні з'явилися 1991 р., і відтоді ситуація не змінилася й досі. Кількість населення щороку неухильно скорочується в середньому на 287 тис. осіб (Додаток 3). Це означає, що щороку зникає населення таких міст, як Луцьк, Житомир, Ужгород чи Кіровоград. А надто помітна депопуляція у сільській місцевості. Так, вже є не одна сотня сіл, де впродовж року не народжується жодної дитини. Як наслідок, за останні 17 років кількість населення України скоротилася майже на 5,5 млн осіб. А це є безперечною ознакою демографічної кризи.



Мал. 11. Природний приріст населення України (тис. осіб)



Наука стверджує

Сумні прогнози для України – це реальність. За темпами скорочення населення на початок XXI ст. наша країна випереджала всі країни Європи. Якщо не станеться позитивних зрушень, за деякими прогнозами, кількість населення України зменшиться: у 2020 р. – до 40 млн, а в 2050 р. – до 35–25 млн осіб. До того ж середня тривалість життя українців може знизитися до 50–53 років і стрімко наблизитиметься до тривалості життя наших пращурів – скіфів, які через важкі умови існування жили в середньому лише близько 40 років. Проте вони були надзвичайно здорові.

Серед причин депопуляції в Україні насамперед є низька народжуваність. Вона зумовлена соціально-економічними чинниками – поганим добробутом людей, скрутним матеріальним становищем більшості молодих сімей, великою кількістю розлучень, зниженням рівня медичного обслуговування тощо. Через низьку народжуваність збільшується частка людей похилого віку. А серед них закономірно вища смертність, яка підсилюється швидким поширенням у країні захворювань і недостатнім рівнем медичного обслуговування. У деяких областях тяжкі захворювання і висока смертність є наслідком чорнобильської катастрофи.

Географія природного руху населення в Україні. Показники природного руху населення (народжуваність, смертність, природний приріст) змінюються не лише в часі, а й по території України (Додаток 4). Так, за даними 2007 р., найсумніша ситуація в Донецькій області, де природний приріст становив –41549 осіб. А вже кількість померлих тут удвічі перевищила кількість народжених (82109 проти 40560 осіб). До того ж саме в цій області смертність найвища в Україні.



Друге місце в сумній статистиці посідає ще одна промислово розвинута область – Дніпропетровська з природним приростом –25 348. За 2007 р. тут померло 59 850 жителів, а народилося лише 34 502 дитини. Так само вкрай негативне становище і в Луганській області, де природний приріст становить –7653. Кількості народжених тут осіб (12 363) вочевидь не вистачає для збільшення кількості населення області, оскільки за той самий період померло 20 016 осіб. У цій області зафіксовано й один з найвищих показників смертності. Впритул за «лідерами» йде Харківська область з природним приростом –20 243 осіб. За 2007 р. тут народилося в 1,8 раза менше, ніж померло, – 25 269 проти 45 512 осіб.

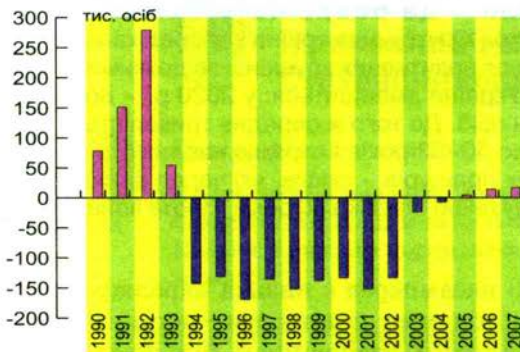
Отже, найгірші показники природного руху населення зареєстровані в індустріально розвинутих областях. І це не випадково, адже, крім загальних для всієї країни причин зниження темпів природного приросту, надто негативну роль тут відіграли численні «брудні» підприємства.

Єдина з областей, де кількість населення зростає, – Закарпатська. За 2007 р. кількість населення тут збільшилася на 345 осіб.

Механічний рух (міграції) населення. Кількість населення країни залежить не тільки від природного руху. Адже з різних причин люди можуть виїхати тимчасово або назавжди за межі власної країни, тобто мігрувати (від лат. *migratio, migro* – переходжу, переселяюсь). **Міграція**, або **механічний рух населення**, – це територіальні переміщення населення, пов'язані зі зміною місця проживання. Усі міграційні переміщення поділяють на зовнішню і внутрішню міграції.

Зовнішня міграція – це виїзд населення за межі України або прибуття до України з інших країн. Тому її ще називають **міждержавною**.

Така міграція може впливати на загальну кількість населення країни. У зовнішній міграції розрізняють еміграцію та імміграцію. **Еміграція** (від лат. *emigro* – виселяюсь) – виїзд громадян своєї країни в іншу країну на тривале або постійне місце проживання. **Імміграція** (від лат. *immigrans* – той, що заселяється) означає, навпаки, приїзд іноземців до країни. Тривалий період Україна була країною еміграції (Додаток 3). Останніми роками минулого століття потік емігрантів нерідко перевищував 200 тис. осіб на рік (мал. 12). Тому **сальдо міграції** – різниця між



Мал. 12. Зовнішня міграція населення України (приріст, скорочення)

еміграцією та імміграцією – сягало понад 160 тис. осіб на рік.

Головна причина виїзду громадян за кордон – пошук гідного заробітку. На батьківщині його дуже важко знайти через економічні негаразди і внутрішню політичну нестабільність. Понад 7 млн наших громадян працюють за кордоном. Понад 60 % тих, хто виїжджає з України, прямують до Росії. Серед інших країн, де наші співвітчизники знайшли собі роботу, – Португалія, Іспанія, Канада, США та ін. Характерним є те, що більша частина емігрантів – це особи працездатного віку і кваліфіковані спеціалісти різних галузей.

Проблема



Однією з гострих проблем міграції населення України є те, що, виїхавши до інших країн, особи переважно молодого і середнього віку здебільшого не мають наміру повертатися. Для України це не лише втрата найпрацездатнішого населення, а й негативний вплив на природне відтворення населення з подальшим поглибленням демографічної кризи. Що, на вашу думку, варто зробити в державі, аби повернути емігрантів додому?

Знизити рівень міграції людей за межі України можна буде лише тоді, коли умови проживання в нашій країні наблизяться до світових стандартів. Останніми роками сальдо міграції в Україні є позитивним і поволі зростає (мал. 12). Так, за 2007 р. міграційний приріст населення становив близько 17 тис. осіб. Це дуже важлива тенденція для України, економіка якої через міграцію зазнає великих людських і матеріальних втрат.

Внутрішня міграція – це переміщення населення в межах однієї країни. Така міграція не впливає на загальну кількість населення країни, але позначається на кількості жителів у різних її регіонах. Залишати рідну оселю і мігрувати українців примушували передусім пошуки роботи. При цьому мігранти нерідко міняли місце проживання, оселяючись у великих містах, де більше можливостей для застосування своїх здібностей. Особливо багато приїжджих у столиці.

Утім не обов'язково назавжди покидати свій дім. Тисячі жителів України, ніби маятник, що коливається між двома точками, переміщуються двічі впродовж дня – на роботу і з роботи чи на навчання і назад. А своєрідними «точками» для них можуть бути два різні міста, село і місто, приміська зона і місто тощо. Це так звана **маятникова міграція** – регулярне переміщення людей з одного населеного пункту в інший без зміни місця проживання. Маятникова міграція дуже характерна для Донбасу, а також для західних областей України. Більшість маятникових мігрантів до великих міст – це мешканці нечисленних міських поселень. У західних Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській і Чернівецькій областях у маятникових міграціях найбільше беруть участь сільські жителі.

Крім маятникових, існують ще й **сезонні міграції**, пов'язані із сезонністю роботи – збирання врожаю, літнє будівництво та ін.

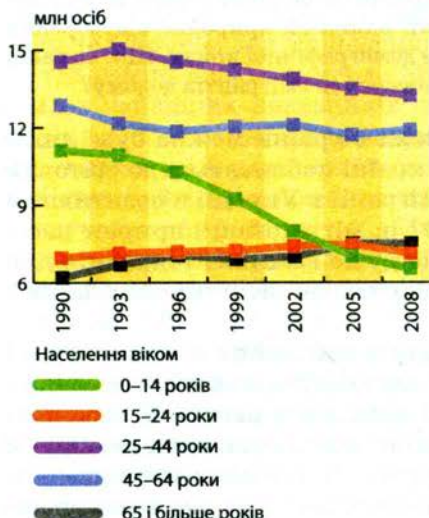
Аварія на Чорнобильській АЕС стала поштовхом для вимушеної міграції населення з радіоактивно забруднених територій.

Статеві-віковий склад населення. Зниження народжуваності в Україні позначається на **віковій структурі** її населення (мал. 13). Для неї характерна значна частка людей похилого віку – 16 % (Додаток 5). Водночас кількість дітей і підлітків (0–14 років) з 21,4 % у 1991 р. знизилася нині до 14 %. Таке явище, характерне для всієї Європи, називають старінням населення. За міжнародними нормами, населення країни вважають старим, якщо частка людей віком понад 65 років становить більше 7 %. Отже, можна сказати, що населення України є дуже старим. Старіння нації негативно впливає на розвиток господарства, адже частка працездатного населення зменшується, водночас збільшується навантаження на нього через велику кількість людей пенсійного віку, яких треба утримувати.



Практичне завдання

За Додатком 5 і малюнком 13 з'ясуйте, як змінилася кількість людей віком понад 65 років у 2008 р. порівняно з 1991 р.



Мал. 13. Розподіл населення України за віком з 1990 по 2008 р.

На віковий склад і загалом кількість населення впливає також середня тривалість життя людей, яка з 1991 р. у нашій країні зменшилась з 69 до 68 років. При цьому середня тривалість життя жінок порівняно з чоловіками вища середньо на 12 років (74 проти 62 років). Це є однією з причин того, що більшість населення нашої країни становлять жінки – близько 54%. Причому така кількісна перевага виявляється не одразу при народженні, а тільки в середньому віці. І що далі за віком, то помітніша ця перевага на користь жінок. Співвідношення кількості чоловіків і жінок визначає **статеву структуру** населення країни, яка також має велике значення для розвитку господарства.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Природний рух населення – це різниця між кількістю народжених живими і кількістю померлих за певний період.
- ✦ В Україні природний рух від'ємний, тобто кількість померлих перевищує кількість народжених.
- ✦ Механічний рух (міграції) населення – територіальні переміщення населення, пов'язані зі зміною місця проживання.
- ✦ Усі міграційні переміщення поділяють на зовнішню і внутрішню міграції. У зовнішній міграції розрізняють еміграцію та імміграцію.
- ✦ Статеві-віковий склад населення України характеризується значною часткою людей похилого віку і переважанням жінок.

Ключові терміни і поняття

- ✦ природний рух населення ✦ природний приріст ✦ механічний рух населення ✦ міграція ✦ статеві-віковий склад населення ✦

Самоперевірка



- 1 З'ясуйте наявність і характер міграцій у вашій місцевості.
- 2 Поясніть зв'язок між механічним рухом населення України та його віковою структурою?

3 Чим різняться між собою маятникові і сезонні міграції?

4 Назвіть особливості вікової і статеві структури населення України.



Тема 2.

35

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

«**О**бличчя» будь-якої держави – це насамперед люди, її населення. В Україні воно не однорідне і складається з багатьох народів, які створюють неповторний колорит у регіонах свого проживання. Кожний народ, що населяє нині територію України, має свою історію й національні уподобання щодо стилю життя, які не варто ігнорувати під час вирішення спірних питань у суспільстві. Так само не варто залишати поза увагою і набуті різними народами навички господарювання. Лише за таких умов – розуміння національних потреб кожного з народів України і надання достатніх можливостей для якнайповнішої реалізації їх – можна досягти необхідної злагоди в країні. А це є запорукою сталого розвитку її економіки і добробуту її населення.

§7. Національний склад населення України та етнографічні групи українців



Географічна розминка

Пригадайте з курсу географії 6-го класу, скільки на Землі налічують народів.

Назвіть найпоширеніші мови в Європі.

Національний склад населення України. Нація (від лат. *natio* – плем'я, народ) – це населення, в якого спільними є територія проживання, мова, історія та культура. Українська нація формувалася під впливом різних європейських народів і має тривалу й непросту історію становлення.

Особливістю національного складу населення України є його багатонаціональність. За даними останнього Всеукраїнського перепису населення (2001), на території країни проживали представники понад 130 національностей і народностей. Серед них переважають українці, які є **корінним населенням** країни, тобто вони споконвіку жили на цих землях. Чисельність українців становить 37,5 млн осіб, або близько 78 % загальної кількості населення.

Нині у складі України корінними народами, які віддавна проживали на своїх етнічних територіях, разом з українцями є також угорці в Закар-



патській області, румуни у Чернівецькій і Закарпатській областях, молдавани в Чернівецькій та Одеській областях, кримські татари в АР Крим.

Представники інших народів в Україні належать до *прийшого населення*. Серед таких і росіяни, яких в Україні налічують 8,3 млн осіб, що становить близько 17 % усього населення. За чисельністю росіяни посідають у країні друге місце. До п'ятірки лідерів за чисельністю увійшли також білоруси, молдавани і кримські татари (Додаток 6). Чисельність кожної з цих націй коливається в межах 200–300 тис. осіб.

Існують певні особливості щодо територіального розселення корінного населення та національних меншин. Українці компактніше заселяють центр і більшість західних областей України. Так само компактно проживають і кримські татари, 98 % яких мешкає в АР Крим, до того ж їхня частка в загальній чисельності населення тут постійно зростає. Молдавани зосереджені переважно в Одеській та Чернівецькій областях, на які припадає 74 % їхнього населення. Водночас білоруси не віддають перевагу будь-якому з регіонів і загалом розсіяні по всій території нашої країни.

Разом з українцями росіяни складають основну частку населення в переважній більшості областей і передусім в АР Крим (де проживає понад третина росіян), на Луганщині, Дніпропетровщині та Харківщині.

Загалом національний склад населення найстрокатіший у промислових регіонах і великих містах. Це зумовлено міграцією великої кількості людей у пошуках роботи. Так само він урізноманітнюється з наближенням до кордонів держави.

Попри національне різноманіття, українську мову вважають рідною 67,5 % населення України. Російську мову визначили як рідну близько 30 % населення. Частка інших мов, які населення України визнало рідними, становить 2,9 %.

Проблема



У деяких східних і південних областях України чимало прихильників визнання другої державної мови – російської. Висловіть власну думку щодо офіційної двомовності в Україні.

Етнографічні групи українців. Етнографічна група – частина нації або етносу (народу), що вирізняється мовою, побутом, культурою. Наша нація формувалася на перехресті різних культур і етнокультурних угруповань. Саме цим пояснюється існування нині в етнічній структурі українців кількох основних етнографічних груп. Одні з них, як-от: гуцули, бойки і лемки, – представники Карпатського регіону, інші – поліщуки та литвини – мешканці Українського Полісся. Хіба не про них нам нагадують поширені серед українців прізвища – Поліщук, Литвин, Бойко?

Кожна етнографічна група українців має власну говірку, власні звичаї і прадавні обряди, самобутній пісенний фольклор, звичний спосіб господарювання, розвинуті народні ремесла. Так, етнічну своєрідність *бойків* (мал. 14, а) визначила насамперед господарська діяльність – переважно вирубно-вогневе землеробство. Воно зумовило простоту в усьому: віддалені одна від одної небілені хати, одяг за прадавніми зразками з простого полотна. І водночас – неповторна дерев'яна храмова архітектура.

Гуцули чи не єдина група українського етносу, для якої провідною галуззю господарства було саме скотарство (особливо вівчарство). Воно зумовило і своєрідність побуту цих горян та їхньої культури. Житло гуцулів, наче фортеця, мало оточений системою будівель двір. Самобутня кухня зорієнтована на молочні та м'ясні страви. А надзвичайно мальовничий одяг добре пристосований до мінливої погоди гір (мал. 14, б). Більшість гуцулів мешкає в сільських поселеннях подекуди на висоті до 1400 м, а тому їх ще називають верховинцями.

Культура **лемків** зазнала впливу словацько-польського оточення. Відносна простота побутових речей компенсувалася в них мальовничістю витворів народного мистецтва. Це і вишивки з переважно геометричним орнаментом, і різьблення по дереву, і писанкарство, і прикраси з бісеру. Основним напрямком господарювання лемків з давніх-давен було скотарство. Своєрідний фольклор лемків рясніє оригінальними весільними й жартівливими піснями.

Поліщуками в Україні називають мешканців Українського Полісся. Ця етнографічна група сформувалася в районі українсько-білоруського міжетнічного порубіжжя. Завдяки відносній ізольованості і специфічності природних умов Полісся поліщуки зберегли для нас чимало з прадавньої слов'янської культури. Це й типи поселень часто з однією вулицею або у вигляді хуторів, і давня обрядовість, і особливий пісенний фольклор. Основні напрямки господарювання поліщуків – землеробство і скотарство, рибальство і мисливство.

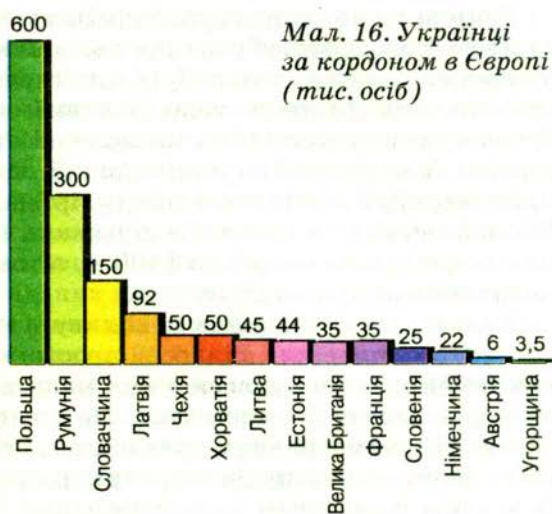
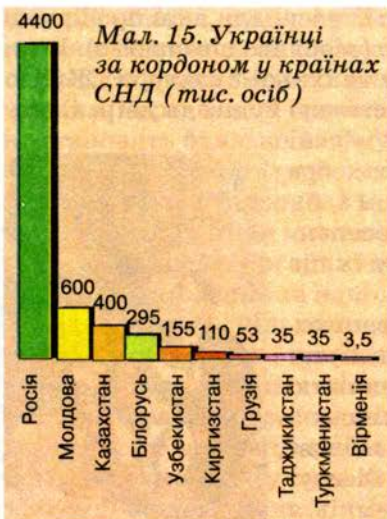
Етнографічна група **литвини** сформувалася на територіях, що на схід від Десни, під впливом української, білоруської і російської культур. Назва «литвини» пов'язана з тривалим перебуванням цієї частини українців у складі Великого князівства Литовського, що й позначилося на їхньому побуті, їхній культурі, мові. І дотепер вони вживають прадавні слова (атаба, прісак, летась), куштують забуті страви (вущка, кулагу, розінки), співають давньоруські весільні пісні.

Українська діаспора. *Діаспорою* (грец. *diaspora* – розсіяння) називають частину народу, яка мешкає поза межами своєї історичної батьківщини, тобто країни свого походження. Передумовою виникнення такого явища є міграція українців через економічні негаразди і політичні причини. Виділяють три так звані хвилі еміграції, що сприяли формуванню української діаспори. Перша, зумовлена економічними причинами, відбулася ще наприкінці XIX ст. Друга потужна хвиля була спровокована двома світовими війнами та громадянською війною. Нова еміграційна хвиля в 90-х роках XX – на початку XXI ст. поповнила українську діаспору в багатьох країнах світу, передусім Європи, Північної Америки, Азії.



Мал. 14. Бойки (а), гуцули (б)





Нині за кордоном проживає загалом понад 11,3 млн українців. Понад половину з них мешкає у країнах СНД (мал. 15). При цьому левова частка припадає на Росію, де нині постійно проживає 4 млн 400 тис. українців.

Чимало українських емігрантів (1 млн 278 тис.) оселилися в різних західноєвропейських країнах. Найчисленніша українська діаспора утворилась у Польщі (600 тис. осіб), удвічі менша вона в Румунії, третє місце за її чисельністю посідає Словацьчина. У багатьох інших європейських країнах українська діаспора помітно менша (мал. 16).

Америка є давно освоєною українськими емігрантами частиною світу (мал. 17). Нині їх тут 2 млн 598,5 тис. Лідером за чисельністю української діаспори є США. Утім не набагато їм поступається інша відома країна української міграції – Канада. Тут, переважно на півдні, у більш близьких для себе природних умовах, нині проживає понад мільйон українців.

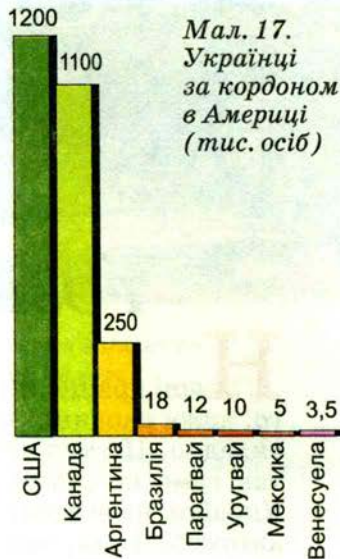
Українська діаспора Австралії (35 тис.) наймолодша. Вона сформувалася переважно в повоєнний період з вихідців із західних та східних областей України. Вони оселилися на сході і півдні новообраної країни. Ще 0,5 тис. «наших» знайшли нову батьківщину в Новій Зеландії. Нарешті, 35 тис. колишніх наших співвітчизників загубилися на теренах велетенської Азії та сповненої екзотики Африки.

Духовна культура українського народу відображена в різноманітних духовних цінностях українців, як-от: мова, обряди і звичаї, вірування, фольклор, релігія. Значною мірою духовна культура є географічною, тобто пов'язана з довкіллям і нерідко відображає регіональні особливості суспільного життя.

Чимало українських звичаїв та обрядів пов'язані з календарними циклами (зимою, весною, літом, осінню), від яких безпосередньо залежав побут наших пращурів. Найшанованішими в українців споконвіку були культові свята Сонячного циклу, які приурочували до днів весняного рівнодення (Великдень), літнього сонцестояння (Купайла), зимового сонцевороту (Різдво), осіннього сонцестояння (Калита). Між культовими святами відзначали менші, проте також урочисті, при-

святки: Колодій (пізніше Масниця), Зелена неділя (теперішня Трійця) і Весілля Свічки – на честь осіннього сонця, коли святкується перехід від літа до осені. Святкування супроводжувалося певними обрядами, окремі елементи яких дійшли до нашого часу – веснянки й гаївки, купальське дійство і частково колядки та щедрівки.

Основою календарних свят і обрядів, що в минулому регламентували все життя українського селянина, був трудовий сільськогосподарський календар. Передхристиянські свята наших пращурів поділялися на три частини, зумовлені трьома дійствами хліборобського циклу, що мали на меті посіяти, зібрати і приготувати. Так утворювався нескінченний ряд коловороту природи, чергування періодів праці й відпочинку.



Мал. 17.
Українці
за кордоном
в Америці
(тис. осіб)

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 4

Побудова діаграми національного складу населення України

За Додатком 6 побудуйте діаграму національного складу населення України.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ В Україні проживають представники понад 130 національностей і народностей.
- ✦ В українській нації вирізняють етнографічні групи – частини нації, що відрізняються мовою, побутом, культурою.
- ✦ Українська діаспора (понад 11, 3 млн осіб) – частина українців, яка мешкає поза межами своєї історичної батьківщини.

Ключові терміни і поняття

- ✦ національний склад населення ✦ корінне і прийшло населення ✦
- ✦ етнографічні групи ✦ діаспора ✦

Самоперевірка

1 Зробіть власне наукове дослідження, визначивши кількість представників різних національностей у вашому класі та їх співвідношення.

3 Знайдіть на карті світу країни з найбільшою українською діаспорою і визначте, які з них мають найбільш споріднені з Україною природні умови.

2 Охарактеризуйте особливості територіального розселення різних національностей України.



Назвіть найчисленніші національності України.





Тема 3.

СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ І РОЗВИТОК ПОСЕЛЕНЬ

Наші пращури здавна оселялися неподалік один від одного, адже наодинці чи невеликою групою людей вижити було складно. Поступово виникли перші людські поселення, які так само не залишались ізольовані. Нині населені пункти України, наче міцними нитками, пов'язані між собою мережею автомобільних, залізничних, водних або повітряних шляхів сполучення. Ними безперервно курсують люди і рухаються від пункту до пункту різноманітні вантажі. Засобами зв'язку – поштою, телеграфом, телефоном, через Інтернет – між населеними пунктами постійно передається найрізноманітніша інформація. Жодний населений пункт не може існувати без зв'язків з іншими поселеннями, оскільки всі вони є частиною єдиного цілого. Таке ціле, або розміщені на певній території і пов'язані між собою населені пункти, називають системою розселення. У системі розселення України є два основні типи поселень – міські та сільські.

§8. Міське населення



Географічна розминка

З попередніх курсів географії пригадайте, що є населеним пунктом.

Міста і селища міського типу. До міського населення відносять таке, що проживає в міських поселеннях – містах і селищах міського типу. В Україні **містом** є населений пункт, що налічує понад 10 тис. мешканців, з яких не менше 85 % працює в промисловості. За кількістю жителів міські поселення поділяють на такі групи: *малі* – до 50 тис. осіб, *середні* – 50–100 тис. осіб, *великі* – 100–500 тис. осіб, *дуже великі* – 500–1000 тис. осіб, *міста-мільйонери* – понад 1 млн осіб.

Більшість із 458 міст України – це малі та середні міста (мал. 18). Прикладом великих міст є Житомир, Кіровоград, Полтава, Суми, Хмельницький та ін. Серед дуже великих – Львів (мал. 19), Миколаїв, Запоріжжя. Міст-мільйонерів в Україні чотири, а саме: Київ (2740,2 тис. осіб), Харків (1461 тис. осіб), Дніпропетровськ (1039 тис. осіб), Одеса (1001 тис. осіб). За даними останнього перепису, до міст-



Мал. 18. Коломия – невелике затишне містечко, а втім, є центром гуцульських ремесел

мільйонерів належав і Донецьк (кількість населення сягала 1 млн 16 тис. осіб). Однак, за даними Держкомстату, на 1 січня 2008 р. тут мешкало всього 988 тис. осіб.

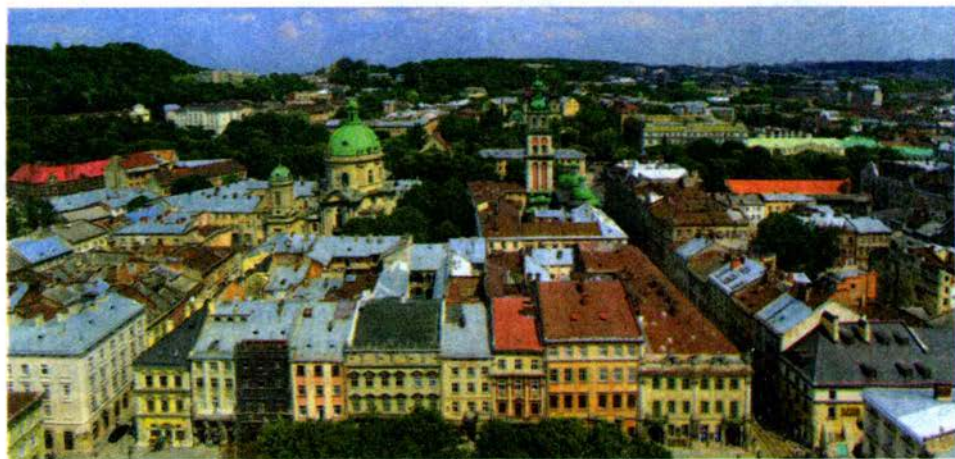


Україна і світ

Що називають містом. Критерії класифікації населеного пункту як міста в різних країнах неоднакові. Так, в європейській країні Данії містом вважають поселення, що має понад 250 жителів. Водночас в Японії, щоб потрапити до категорії міста, населений пункт має налічувати понад 50 тис. жителів. Азійська країна Малайзія визнає містом населений пункт з кількістю жителів понад 1 тис. У США містом є населений пункт, де проживає понад 25 тис. осіб.

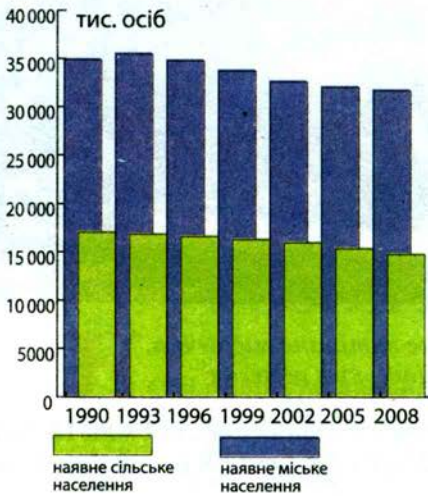
До категорії *селищ міського типу* належать населені пункти з кількістю населення понад 2 тис. осіб, з яких не менше двох третин становлять робітники, службовці та члени їхніх родин. Таких населених пунктів в Україні нині 886.

Міста класифікують не тільки за кількістю населення, а й за функціями, які вони виконують у суспільстві. Столиця України місто



Мал. 19. Львів – одне з великих міст України





Мал. 20. Кількість сільського і міського населення

стабільно спостерігається з 1970-х років і зберігається впродовж усієї історії незалежності України, починаючи з 1991 р. (мал. 20).

Практичне завдання

За Додатком 2 і малюнком 20 визначте, який відсоток населення України становлять городяни.



Історична довідка

Міста-працури. У межах сучасної території України перші міста були засновані в VI ст. до н.е. і пов'язані з грецькою колонізацією Північного Причорномор'я. Найбільш відомі з них Ольвія, Херсонес (мал. 25), Боспор, Тіра тощо. Ці стародавні міста виконували роль політичних та адміністративних центрів античних держав. Якщо в IX ст. за даними літописів на українських землях було лише 20 міст, то у XIII ст. їхня кількість сягнула 238.

Урбанізація. Цим поняттям позначають процес зростання міст і підвищення їхньої ролі в житті суспільства. Найвиразніша урбанізація у східних і центральних індустріальних областях України. Лідером є Донецька область, де не тільки найвищий відсоток міського населення, а й найбільше міських поселень – 183, у тому числі 52 міста і 131 селище міського типу. Міське населення переважає також у Луганській, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій і Київській областях. Західні області країни значно поступаються східним за часткою міських жителів. Якщо, наприклад, у Запорізькій області городяни становлять 76 %, у Донецькій – 90 %, то у Волинській області на них припадає 50 %, в Івано-Франківській – 42 %, а в Закарпатській – лише 36 %.

Київська область активно урбанізується насамперед завдяки столиці – місту Києву. Це найчисленніше місто в країні, адже на 1 червня 2008 р. його населення налічувало 2 млн 744 тис. 384 особи. Київ є

Київ насамперед виконує адміністративно-політичні функції. Промислові функції виконують Кривий Ріг, Нікополь, Горлівка, Макіївка та ін. Функції транспортних вузлів покладено на Фастів, Жмеринку, Здолбунів, Козятин тощо. Добре відомі своїми курортно-оздоровчими функціями Євпаторія, Моршин, Трускавець, Хмільник, Миргород та ін. Водночас є багатофункціональні міста, до яких належать центри адміністративних областей і АР Крим.

Більшість населення України проживає саме в міських поселеннях (див. Додаток 2). Співвідношення між міським та сільським населенням на користь першого

адміністративним, науковим і культурним центром з великою кількістю промислових підприємств і навчальних закладів (мал. 21). Завдяки цьому він притягує до себе трудові ресурси в радіусі, більшому, ніж має будь-яке інше місто України, – понад 120 км. У цих межах в інтенсивні маятникові міграції залучено населення численних міст, селищ міського типу і сіл. Київ – єдине місто в країні, в якому офіційно відсутнє сільське населення. А зайнятість населення у столиці перевищує середню по країні і є найвищою серед інших регіонів.

Проблема



Процеси урбанізації спричиняють численні проблеми для городян – затори на дорогах, переповнений міський транспорт, часто несприятливі екологічні умови проживання через сміття, забруднення повітря і вод тощо. Чи можливо, на вашу думку, зменшити тягар міських проблем? Свою відповідь обґрунтуйте.

Якщо урбанізацію розглядати з погляду способу та умов життя людини, то значна частина поселень в Україні, які формально є міськими, насправді перебувають на межі між містом і селом. Так, узявши до уваги види зайнятості населення, з'ясуємо, що не залучене до сільського господарства населення становить понад 81 % його загальної кількості в країні. Це означає, що велика кількість сільського населення зорієнтована на несільськогосподарські роботи і міський тип життєдіяльності. Водночас велика кількість міського населення, маючи земельні ділянки, працює в сільському господарстві.



Кабінет Міністрів



МЗС



Верховний Суд



Верховна Рада



Заклади культури



Навчальні заклади



Річковий вокзал



Підприємства

Мал. 21. Київ – місто-мільйонер, а ще адміністративно-політичний, науковий, культурний центр нашої країни



Дуже цікавим показником «урбанізованості» умов життя населення є побутова оснащеність. Так, у середньому кожне п'яте місто в Україні не обладнане окремою каналізаційною мережею, тобто має переважно сільські умови життя. Додамо, що навіть у Києві певний відсоток населення проживає у не підключених до централізованого водовідведення будинках.

Зазначені особливості урбанізації в Україні, коли сільські жителі працюють не в сільському господарстві, а на промислових підприємствах, зумовлені нерідко розростанням міських поселень і приєднанням до них навколишніх сільських поселень. Такий процес називають *субурбанізацією*.

Міські агломерації. Унаслідок розростання міських поселень часто об'єднуються не лише найближчі сільські поселення, а навіть інші міста чи селища. І хоча вони залишаються окремими адміністративно-територіальними одиницями, зв'язки між ними (транспортні, виробничі, культурно-побутові та інші) стають настільки тісними, що утворюється єдине компактне просторове угруповання міських поселень – *міська агломерація*.

Розрізняють моноцентричні (одноцентричні) і поліцентричні (багатоцентричні) агломерації. *Моноцентричні агломерації* формуються навколо одного центрального міста, якому підпорядковуються всі інші населені пункти. Центральне місто зазвичай набагато перевищує їх своїми розмірами та економічними можливостями. Типовим прикладом моноцентричної агломерації є Київська, Харківська, Львівська або Одеська.

Поліцентричні агломерації мають кілька (два і більше) центральних міст, навколо яких групуються інші населені пункти. Прикладом агломерацій, що виникли навколо двох центральних міст, можуть бути Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Горлівсько-Єнакіївська. Поліцентрична агломерація сформувалася на Донбасі, де зрослися не лише окремі міські поселення, а й власне численні міські агломерації. Наслідком такого зростання є найбільша форма розселення – *мегалополіс*. Донецький мегалополіс не єдиний в Україні. Подібна ж форма розселення за аналогічних умов (наявності значних родовищ найважливіших корисних копалин і, як наслідок, – створення промислової індустрії та розвиток міських поселень) формується у Придніпров'ї.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Міське населення проживає в міських поселеннях – містах і селищах міського типу.
- ✦ Місто – населений пункт, що має не менше 10 тис. мешканців, з яких не менше 85 % працює в промисловості.
- ✦ Селище міського типу – населений пункт з чисельністю населення понад 2 тис. осіб, з яких щонайменше дві третини робітники і службовці.
- ✦ Урбанізація – процес зростання міст і підвищення їхньої ролі в житті суспільства.
- ✦ Міська агломерація – компактне просторове угруповання взаємопов'язаних міських поселень.
- ✦ Мегалополіс – угруповання взаємопов'язаних агломерацій.

Ключові терміни і поняття

- ✦ місто ✦ селища міського типу ✦ урбанізація ✦ субурбанізація
✦ міська агломерація ✦ мегалополіс ✦

Самоперевірка

1 За додатковими джерелами наведіть приклади міст у вашій області, що виконують різні функції.

2 З'ясуйте, чи належить ваш населений пункт до міського поселення і будь-якої агломерації. Поясніть свою відповідь.

3 Чим урбанізація відрізняється від субурбанізації?

Чи обов'язково міське населення має жити лише в містах?

§9. Сільське населення**Географічна розминка**

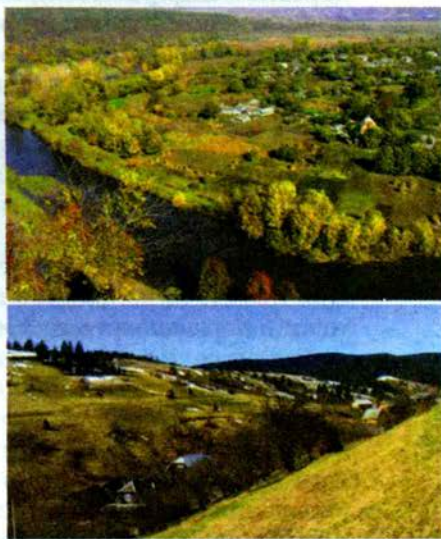
Пригадайте співвідношення міського та сільського населення в Україні.

Сільські населені пункти. До сільського населення відносять таке, що проживає в сільських поселеннях (селах, селищах, хуторах), працює переважно в сільському господарстві і дотримується сільського стилю життя. В Україні сільським поселенням є населений пункт, де компактно проживають люди, залучені переважно до сільського господарства.

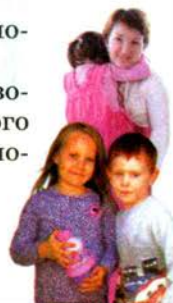
Сільські поселення відрізняються від міських меншою чисельністю населення. Часом у них проживає менше 200 осіб. Такі сільські поселення вважають *малими*. Якщо в сільському поселенні налічують від 200 до 500 осіб, то його визнають *середнім*. *Великими* сільськими поселеннями є ті, що налічують від 500 осіб до 3 тис. мешканців. І нарешті, поселення, які мають від 3 до 5 тис. мешканців і більше, належать до *значних*.

Отже, українські села можуть бути малими, середніми, великими і значними. Велике або значне сільське поселення, що є адміністративно-господарським центром, називають селищем. Крім цих типів сільських населених пунктів, є ще й хутір – відокремлене від села самостійне сільське поселення, в якому проживає сім'я або кілька селянських сімей, що працюють переважно в сільському господарстві.

На Поліссі, де на значних площах землі заболочені або ґрунтові води підступають близько до поверхні, сільські поселення здебільшого невеликі й розташовані на підвищених вододільних ділянках. Водно-



Мал. 22. Українські села



час у лісостеповій і степовій зонах невеликі села розміщені переважно в долинах річок і на понижених ділянках місцевості. У гірських районах села розміщуються на схилах, а в Українських Карпатах також часто видовжені вузькими смугами понад руслами річок (мал. 22).

В Україні налічують 28 504 сільські населені пункти. Це приблизно в 21 раз більше, ніж міських населених пунктів, і близько 97 % усієї кількості населених пунктів України. Частка сільських населених пунктів досить висока і в окремих областях. Так, у Луганській області вона становить 84 %, в Донецькій – 86 %, а в Дніпропетровській – майже 96 % усієї кількості населених пунктів.

Практичне завдання

За Додатком 1 визначте області, у яких найбільша і найменша кількість сільських населених пунктів.

Сільське населення загалом в Україні, як вам уже відомо, становить меншість. Тільки в деяких поліських, подільських та карпатських областях (Рівненській, Вінницькій, Тернопільській, Івано-Франківській і Закарпатській) у сільських населених пунктах проживає понад половину населення. Водночас, наприклад, у Дніпропетровській області на сільське населення припадає лише 16 %, у Луганській – 13 %, а в Донецькій – менше 10 %.

Сільські поселення є різними не тільки за чисельністю. Так само як і міські, сільські поселення можуть виконувати різні функції – організаційно-економічні (наприклад, центри розміщення міжгосподарських підприємств), виробничі (сільськогосподарські, лісопромислові, з промислової переробки сільськогосподарської продукції), соціальні (сфера послуг, освіти, культури), рекреаційні та ін.

Соціальні проблеми сільського населення. Нині найгостріша проблема українського села – це проблема працевлаштування. Неможливість забезпечити заробіток і гідний рівень життя найвідчутніша саме серед сільського населення. Мільйони селян втратили роботу. Шукаючи вихід, основна їх маса почала активніше виробляти сільськогосподарську продукцію у своїх підсобних господарствах. Чимало селян у пошуках роботи змушені були приєднатися до лав внутрішніх мігрантів. При цьому, якщо раніше це були здебільшого маятникові заробітчани, то нині переважають ті, хто виїжджає на заробітки на тривалий час.

Відтік селян за межі малої батьківщини був спричинений також й іншими негативними соціальними змінами. Так, погіршилась якість дорожньо-транспортної мережі, десятки й сотні сіл ще й досі не мають під'їздів з твердим покриттям до шляхів загального користування. До того ж тут швидко старіють житлові приміщення (без подальшого оновлення їх), зменшується і кількість закладів соціально-культурного призначення. Аж ніяк не поліпшує побутового комфорту в українських селах і відсутність водопроводу й каналізації.

Проблема



Інфраструктура сільської «глибинки» продовжує занепадати. А тому через погіршення умов життя триває процес збезлюднення сіл. Що, на вашу думку, передусім слід змінити в житті селян для відродження українського села?

Останніми роками сталися деякі позитивні зміни, наприклад зросла кількість газифікованих сіл. Уже реалізується ряд програм щодо поліпшення соціально-культурного обслуговування сільського населення. Серед таких, зокрема, «шкільний автобус», капітальний ремонт шкіл, поліпшення матеріально-технічного оснащення закладів охорони здоров'я тощо.

Одна з особливостей сучасного етапу розвитку сільської інфраструктури – зміни в приміських і рекреаційних територіях, які освоюють заможні міські жителі, будуючи тут житло та облаштовуючи садиби. Завдяки цьому ряд сіл отримали сучасні під'їзні шляхи, асфальтовані та освітлені вулиці, постачання природного газу, торговельні заклади та ін. Виросли також нові поселення з невизначеним поки що статусом («котеджні містечка») (мал. 23).

Лише за 1991–2005 рр. загальна кількість сіл в Україні скоротилася на 252. Визначальну роль у зменшенні чисельності сільського населення відіграє депопуляція. В Україні не залишилося жодного регіону, в сільській місцевості якого не було б депопуляції. Проте найбільше вона вразила Чернігівську (понад 23 %), Сумську (понад 19 %), Полтавську та Київську (16–17 %) області. Найнижчий рівень депопуляції у Карпатському регіоні, а також у Волинській, Рівненській та Тернопільській областях.



Мал. 23. Котеджні містечка

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Сільське населення проживає в сільських поселеннях – селах, селищах, хуторах, працює переважно в сільському господарстві й дотримується сільського стилю життя.
- ✦ Сільські поселення відрізняються за чисельністю населення і виконують різні функції.
- ✦ Найгостріша проблема українського села – проблема працевлаштування.

Ключові терміни і поняття

- ✦ сільські поселення ✦ село ✦ селище ✦ хутір ✦

Самоперевірка



1. Визначте природні та соціально-економічні чинники, які сприяють (або перешкоджають) формуванню у вашій місцевості значних сільських поселень.

2. Визначте й охарактеризуйте ваш спосіб життя.

3. Поясніть, чим сільські поселення відрізняються від міських.

Назвіть основні типи сільських поселень.





Тема 4.

ТРУДОВІ РЕСУРСИ І ЗАЙНЯТИСТЬ НАСЕЛЕННЯ

Немає сумніву, що сприятливіші природні умови і багатші природні ресурси, то більше шансів налагодити в країні ефективне господарство. Однак якщо не буде кому реалізувати надане природою, то всі її багатства залишатимуться лише природними компонентами: корисні копалини – гірськими породами, земельні ресурси – ґрунтом, водні ресурси – річками та озерами, лісові ресурси – рослинністю тощо. Тільки за участі людини природні компоненти набувають властивостей ресурсів і можуть приносити користь.

Проте не всі люди здатні забезпечувати таке дивовижне перетворення. Як і в інших державах, у нашій країні тільки частина її населення бере участь у суспільній праці, маючи професійні знання, здібності та фізичні сили. Наскільки велика ця частина населення, частина трудових ресурсів, – питання для нашої країни життєво важливе.

§10. Трудові ресурси України



Географічна розминка

Назвіть основні соціальні проблеми міських і сільських населених пунктів.

Економічно активне населення і трудові ресурси. Для того щоб мати гідне для людини життя, слід працювати. Але в жодній країні немає такого, щоб працювало повністю все населення. Не працюють зазвичай діти, оскільки малі і їм поки що не вистачає сил. Припиняють здебільшого працювати й люди похилого віку, яким уже не вистачає на це сил. Певна кількість людей не може працювати через фізичні або розумові вади. Зрештою, деяка частина людей, зневірившись у власному житті, не бажає працювати.

Усе працездатне населення, спроможне працювати в народному господарстві, визначають як **економічно активне населення**. За нормами, виробленими ООН, до економічно активного населення відносять усіх, хто працює, а також осіб, які не мають у даний момент роботи,

але бажають її отримати (сюди не входять ті, хто навчається, і утриманці). Економічно активне населення України в 2007 р. становило 22,3 млн осіб, або близько 48 % населення країни.

Економічно активне населення не обмежене віком. Водночас добре відомо, що з суто біологічних причин у житті людей є період, який можна вважати найефективнішим щодо праці. Ось чому з огляду на природні можливості людини працювати виділяють **трудові ресурси – працездатне населення в працездатному віці**. Це економічно найактивніша частина населення, яка безпосередньо залучена в суспільне виробництво. В Україні до трудових ресурсів (20,6 млн осіб, або 44 % населення країни) належать чоловіки віком від 16 до 60 років та жінки 16–55 років, крім інвалідів I і II груп.



Україна і світ

Хто є працездатного віку. У кожній країні частину населення, що досягла працездатного віку і належить до трудових ресурсів, визначають відповідно до законодавства. Так, в ряді країн Азії і Африки це особи віком 50 років, у США і Росії – від 16 до 60 років, в Канаді – 15–66 років, у Мексиці і Португалії – 12–65 років, у Данії і Швеції – віком до 67 років, а в Норвегії – 70 років. У міжнародній статистиці працездатним вважають населення віком від 15 до 65 років.

Загальне зниження кількості населення, старіння нації та зовнішні міграції українців, безперечно, негативно позначаються на трудових ресурсах країни. Порівняно з 2000 р. трудові ресурси України не тільки не зросли, а навпаки, на сьогоднішній день зменшилися – на 545 тис. осіб. Економічно активне населення за цей самий період зменшилося на 508 тис. осіб (Додаток 7).

Зайнятість населення. Зайнятість характеризується забезпеченням населення роботою. Останніми роками в Україні рівень зайнятості населення зріс по всіх регіонах країни. Найбільший приріст зафіксовано в Івано-Франківській, Луганській, Тернопільській, Чернівецькій областях, а також у м. Севастополь.

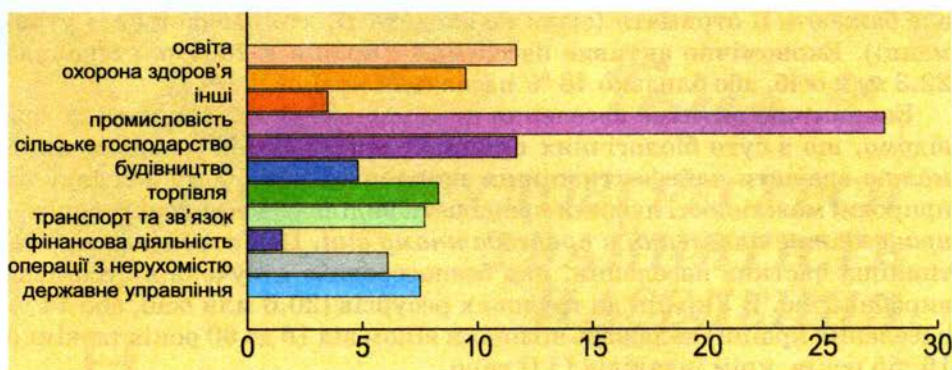
Практичне завдання

За матеріалами Додатка 6 визначте, на скільки відсотків зріс за останні п'ять років рівень зайнятості економічно активного населення та трудових ресурсів.

Кількість зайнятих збільшилася передусім у будівельній галузі, в готельному господарстві та ресторанній справі, у торгівлі. Водночас у сільському господарстві, освіті та промисловості було зафіксовано зменшення обсягів зайнятості (мал. 24).

Загалом за підсумками 2007 р. до народного господарства було залучено 21,1 млн осіб. Це становить майже 94 % від кількості економічно активного населення країни і 67 % від трудових ресурсів. Найвищий рівень зайнятості в Києві (понад 64 %), а найнижчий – у Тернопільській області (майже 53 %). За умов ринкової економіки зростає кількість зайнятих на підприємствах колективної і приватної форм власності, а зменшується в державному секторі господарства.





Мал. 24. Зайнятість населення України за видами економічної діяльності (% , 2004 р.)

Проблема



Нині не все економічно активне населення залучене до виробництва. Це пояснюють тим, що після переходу до ринкових відносин у сфері економіки виникла проблема працевлаштування, у країні з'явилися безробітні. Яка роль, на вашу думку, держави у вирішенні цієї проблеми?

До безробітних належать особи, які не мають роботи, але активно її шукають. Кількість безробітних у 2007 р. становила 1,4 млн осіб. За першу половину 2008 р. вона зменшилася до 642 тис. осіб, з яких 60 % припадає на жіноче населення. Безробіття більше поширене в сільській місцевості, ніж у містах – 54 % проти 46 %. При цьому найбільше безробітних серед молоді віком 15–24 роки. Майже кожний другий серед безробітних раніше був робітником, а кожний четвертий – службовцем або не мав професійної підготовки.

У прикордонних з Росією регіонах (Донецька, Луганська, Сумська і Харківська області) становище на ринку праці сприятливіше. Показники безробіття нижчі від середньодержавних або наближаються до них. Така ситуація впливає на формування відповідних потоків мігрантів: із західних регіонів України – в прикордонні й інші країни Європи, а зі східних – на ринки праці Росії.

Рівень безробіття визначають у відсотках за співвідношенням кількості безробітних до кількості усього працездатного населення країни чи окремої області. Серед регіонів найвищий рівень зареєстрованого безробіття має Тернопільська область (4,4 %), а найнижчий – м. Київ (0,3 %).

В Україні до початку світової економічної кризи спостерігалась тенденція щодо скорочення обсягів безробіття. Причому рівень безробіття серед економічно активного населення знижувався в усіх регіонах. Найбільше цей показник знизився в Закарпатській, Волинській, Чернівецькій, Одеській, Харківській областях та м. Севастополь. Проте негаразди у світовій економіці, що зачепили й Україну, знову спричинили зростання рівня безробіття. Тенденція до зростання

кількості безробітних зберігається нині в Україні так само, як і в країнах Євросоюзу.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Економічно активне населення – частина населення, яка здатна працювати в народному господарстві, в Україні це близько 48 % населення країни.
- ✦ Трудові ресурси – населення в працездатному віці, що безпосередньо залучене в суспільне виробництво, в Україні на нього припадає 44 % населення країни.
- ✦ Зайнятість населення – участь населення в трудовій діяльності.

Ключові терміни і поняття

✦ економічно активне населення ✦ трудові ресурси ✦ зайнятість населення ✦

Самоперевірка

1 Чим можна пояснити, що безробіття поширене в сільській місцевості більше, ніж у містах?

2 Поясніть, які чинники впливають на чисельність трудових ресурсів України.

3 У які сфери господарства здебільшого залучене населення у вашій місцевості?

Чи належите ви до економічно активного населення і трудових ресурсів? Відповідь обґрунтуйте.





Тема 1.
ЗАГАЛЬНА
ХАРАКТЕРИСТИКА
ГОСПОДАРСТВА
УКРАЇНИ

Тема 2.
ЕКОНОМІЧНИЙ
ПОТЕНЦІАЛ
УКРАЇНИ

Тема 3.
ПРОМИСЛОВІСТЬ:
ЗАГАЛЬНА
ХАРАКТЕРИСТИКА

Тема 4.
ПАЛИВНА
ПРОМИСЛОВІСТЬ

Тема 5.
ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКА

Тема 6.
МЕТАЛУРГІЙНА
ПРОМИСЛОВІСТЬ

Тема 7.
МАШИНОБУДУВАННЯ

Тема 8.
ХІМІЧНА
ПРОМИСЛОВІСТЬ

Тема 9.
ЛІСОВА І
ДЕРЕВОБРОБНА
ПРОМИСЛОВІСТЬ

Тема 10.
ПРОМИСЛОВІСТЬ
БУДІВЕЛЬНИХ
МАТЕРІАЛІВ

Тема 11.
ЛЕГКА
ПРОМИСЛОВІСТЬ.
ХУДОЖНІ ПРОМИСЛИ

Тема 12.
КАРЧОВА
ПРОМИСЛОВІСТЬ

Тема 13.
СІЛЬСЬКЕ
ГОСПОДАРСТВО

Тема 14.
ТРАНСПОРТ

Тема 15.
СОЦІАЛЬНА
СФЕРА

Тема 16.
УКРАЇНА І СВІТОВЕ
ГОСПОДАРСТВО.
ЗОВНІШНІ ЕКОНОМІЧНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ



**Розділ 3.
ГОСПОДАРСТВО**



Тема 1.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

Ми з вами живемо у світі, в якому постійно виробляють, розподіляють і споживають різноманітні матеріальні блага (товари), а також надають усілякі послуги, наприклад освітні, культурні, медичні, транспортні та інші. Усі ці процеси і явища складають господарство – особливу сферу життя суспільства. Саме в цій темі йдеться про господарство України. Вивчивши її, ви дізнаєтеся, як формується господарство нашої країни, які умови цьому сприяють, який склад і структура господарства. Познайомившись з особливостями розвитку нині господарства країни, ви зможете більш свідомо обирати свою майбутню професію, а згодом і реалізовувати свої здібності в будь-якій галузі господарства.

§11. Господарство і національний господарський комплекс



Географічна розминка

Поспілкуйтеся з батьками і з'ясуйте, у якій сфері діяльності вони працюють.

Пригадайте, спираючись на краєзнавчі знання з природознавства, коли розпочалося господарське освоєння території вашої місцевості.

Господарство України як єдиний комплекс. Подібно до інших народів, українці об'єднані певною територією, мовою, побутом, культурою, вирізняються і самобутнім господарюванням, адже розвивають свої національні традиції. *Господарство України* – це сукупність галузей, які виконують певні господарські функції і розміщуються по території, обмеженій державним кордоном, за певними закономірностями (див. карту на форзаці).

Для виникнення і розвитку національного господарства обов'язковими є такі умови, як формування державних структур управління, наявність трудових і природних ресурсів, різноманітних галузей і сфер діяльності, підприємств, установ і закладів, у яких працює населення країни, транспортних шляхів та інших господарських компонентів. За таких умов господарство України з часом перетворилося на господарський комплекс (мал. 25). *Господарський комплекс* – взаємо-



Мал. 25. Господарський комплекс України

пов'язане і взаємозумовлене поєднання галузей господарства на певній території, що працює, мов єдиний організм, забезпечуючи матеріальні й духовні потреби людей.

Територія, що наповнена господарськими об'єктами. Основою національного господарського комплексу є єдиний **господарський простір** – територія, де розміщені господарські об'єкти і здійснюється господарська діяльність. Його існування і розвиток забезпечується загальним законодавством, єдністю грошово-кредитної системи, єдністю митної території та наявністю єдиних енергетичної, транспортної й інших систем. Господарський простір – об'єкт вивчення багатьох наук, серед яких чільне місце належить і географії. Моделлю господарського простору України є географічна карта господарства (див. карту на форзаці).

Для успішного розвитку господарського простору важливе значення має відстань між господарськими об'єктами, наприклад між сировиною, з якої виробляють певну продукцію, і підприємством, що її виробляє, або між виробником певних речей і послуг та їх споживачами. Таку відстань вимірюють не фізичними величинами, як-от кілометри, а транспортними витратами на її подолання. І досить часто такі витрати бувають дуже значними, що пов'язано з великими розмірами нашої країни і нерівномірним розподілом природних ресурсів по її території. Отже, господарська відстань між одними й тими самими географічними точками є неоднаковою для виробництва різних речей чи надання послуг, а тому розміщення господарських об'єктів потребує ретельного аналізу. Пошук найліпшого варіанта розміщення об'єктів господарства по території країни є важливим завданням економічної географії.

Практичне завдання

Користуючись картою господарства України (див. форзац), наведіть приклади галузей, об'єкти яких розміщені поблизу родовищ корисних копалин. Поясніть причини такого розміщення.

Від планового до ринкового господарства. Господарський комплекс України формувався впродовж тривалого історичного часу. Наслідком цього є високий рівень господарського освоєння території.





Реалії сьогодення

Красномовні цифри. Сільськогосподарська освоєність земельного фонду України нині досягла 72 % території, з яких на ріллю припадає 56 %. Для порівняння: у США розораність території становить 19 %, Італії – 31 %, Франції і Німеччині – 38 %. В Україні площа еродованих земель оцінюється в 49 % загального фонду сільгоспугідь, а підтоплених – 32 %. Забудовані землі становлять 4,1 % земельного фонду. Площа земель, використаних під відходи (відвали, терикони, смітники), становить понад 160 тис. га. На одну людину припадає 400 т відходів. Щорічно в країні утворюється 35 млн м³ побутових відходів. Ці дані свідчать про високий рівень освоєння території нашої країни.

Після здобуття Україною незалежності в її господарському комплексі відбуваються значні зміни й перетворення, спрямовані на розвиток ринкових відносин. Хоча Україні й наданий статус країни з ринковою економікою, розбудова ринкового господарства і нині залишається актуальним завданням. Адже в ринковому господарстві змінюється не лише організація виробництва товарів і послуг, а й управління ним. Головною при цьому є людина, яка може вільно вибирати свою діяльність, забезпечена як приватною, так і національною власністю на природні ресурси й на створений національний продукт.

Щоб розвивати ринкову систему господарювання, в Україні розроблено програму перебудови господарського комплексу. Її основним завданням є насамперед задоволення різноманітних потреб населення. Для цього матеріальні та інші ресурси перерозподіляють на користь тих галузей і сфер діяльності, що працюють на задоволення цих потреб. Крім того, впроваджують різноманітні господарські реформи. Серед них – приватизація (наприклад, землі, підприємств, житла, навчальних закладів), технічне і технологічне переоснащення виробництва, розвиток підприємництва, докорінна зміна фінансової та банківської сфер діяльності тощо. Очікується, що завдяки ринковим реформам сформується конкурентне господарське середовище для виробників товарів і послуг і Україна поступово ввійде у світовий економічний простір як конкурентоспроможна держава.

Пріоритетним завданням сучасного розвитку господарства нашої країни є також гнучке і безконфліктне поєднання вже сформованої за попередні періоди розвитку країни частини господарського комплексу, що ґрунтується на державній формі власності, з новонародженою ринковою частиною з приватною формою власності.

Господарський комплекс країни не може розвиватися без розробки сприятливих для національних виробників товарів і послуг господарських законів, обов'язкових для виконання всіма учасниками ринку незалежно від форм власності. Фундаментом формування і розвитку сучасного господарського комплексу нашої країни є Основний закон держави – Конституція України. Спираючись на Конституцію, розробляють інші закони, які визначають відносини, що виникають у господарстві в процесі виробництва, розподілу і споживання різноманітних товарів і послуг.

Проблема

У Конституції України записано, що основою ринкового господарства є «людина-власник», «людина-виробник». Запропонуйте такі умови, за яких у нашій країні головним чинником розвитку ринкового господарства буде вільна «продуктивна людина». Оцініть роль освіти у формуванні такої людини.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Господарство – це сукупність галузей і сфер діяльності людей, які виконують певні господарські функції і відрізняються певними закономірностями розміщення по території, обмеженій державними кордонами.
- ✦ Національний господарський комплекс розвивається в єдиному господарському просторі.
- ✦ В Україні триває розбудова ринкової системи господарювання.
- ✦ Основою розвитку господарського комплексу держави є положення Конституції та господарські закони.

Ключові терміни і поняття

- ✦ господарський комплекс ✦ господарський простір ✦

Самоперевірка



1 Оцініть впровадження ринкових реформ у вашій місцевості. Які з них є, на вашу думку, найвдалішими?

2 На конкретних прикладах вашої місцевості поясніть залежність розміщення господарських об'єктів від сировини та споживача.

3 Що є моделлю господарського простору в економічній географії?

Назвіть компоненти господарства України.

§12. Галузева і територіальна структура господарства



Географічна розминка

Поміркуйте, що впливає на розвиток тієї чи іншої господарської сфери на певній території.

Назвіть провідні сфери господарства у вашій місцевості.

Галузева структура господарства. Господарський комплекс України побудований певним чином. Основними його складовими є галузева і територіальна структура.

Галузева структура господарства – склад галузей і співвідношення між ними, а також зв'язки між галузями в межах країни. Основними її компонентами є галузі. **Галузь господарства** – це сукупність підприємств і організацій, об'єднаних спільністю господарських





Мал. 26. Галузі матеріального виробництва

кількість галузей матеріальної сфери, то їх об'єднують у так звані комплексні (укрупнені) галузі.

функцій. Залежно від виконуваної ролі всі галузі об'єднані у дві сфери – виробничу і невиробничу.

До **виробничої сфери** належать насамперед ті галузі господарства, які створюють матеріальні речі. Це – промисловість, сільське господарство і будівництво. Ця сфера охоплює також галузі, які доставляють створені матеріальні блага споживачам, зокрема транспорт і зв'язок. До виробничої сфери відносять також галузі, які продовжують процес виробництва у сфері обігу товарів. Серед них – торгівля, матеріально-технічне постачання, заготівля та ін.

Галузі матеріального виробництва за функціями, що вони виконують у господарстві, поділяють на добувні та переробні (мал. 26). Оскільки існує величезна

Практичне завдання

Користуючись картою господарства України (див. форзац), назвіть укрупнені галузі промисловості. Наведіть приклади простих галузей, що входять до укрупнених.

Реалії сьогодення



Розгалуженість галузей господарства. За класифікацією Держкомстату України, промисловість охоплює 17 укрупнених галузей, а сільське господарство – лише дві. Укрупнена галузь машинобудування налічує близько 60 простих галузей, хімічна і нафтохімічна – 15, будівельних матеріалів – 16. Галузі можуть поділятися на підгалузі. Так, у складі вугільної промисловості розрізняють кам'яновугільну та буровугільну підгалузі. Найдрібнішою одиницею галузевої структури господарства є вид виробництва.

Свою виробничу діяльність галузі матеріального виробництва здійснюють на **підприємствах** – об'єктах, що виробляють і реалізують певну продукцію. Існують різноманітні типи підприємств. За галузями господарства їх поділяють на промислові (заводи, фабрики, комбінати, шахти тощо), сільськогосподарські (ферми, агрофірми), транспортні та ін. За формами власності нині в Україні сформувалися підприємства державної, колективної і приватної власності (див. Додаток 8). На підприємства колективної форми власності припадає нині понад 80 % усіх підприємств.

Невиробнича сфера – це сукупність галузей господарства, які надають послуги нематеріального характеру безпосередньо населенню чи суспільству в цілому (мал. 27). Свою діяльність галузі невиробничої сфери здійснюють в установах, закладах.



Мал. 27. Галузі невиробничої сфери

На сучасному етапі розвитку господарства дедалі тіснішають зв'язки між окремими укрупненими галузями. Це сприяє формуванню *міжгалузевих комплексів* – сукупності видів діяльності, що виконуються в певному місці і об'єднані у групу галузей міцними виробничими, транспортними та іншими зв'язками.

У господарській практиці України сформувалися такі міжгалузеві комплекси, як паливно-енергетичний (ПЕК), металургійний, хімічний, машинобудівний, лісопромисловий, агропромисловий, будівельний, транспортний, соціальний. Нині цей перелік поповнюють ще й рекреаційний, морегосподарський, зовнішньоекономічний, інформаційний комплекси. Ядром міжгалузевого комплексу є ті галузі, підприємства яких виконують головні господарські та соціальні функції.

Територіальна структура господарства – розміщення галузей господарства, виробництв і підприємств по території країни. Найпростішими компонентами територіальної організації господарства є окремі *пункти*, що передбачають наявність одного підприємства в населеному пункті з простою системою розселення людей. Іншою територіальною формою розміщення господарства є *центр*. Це населений пункт, де зосереджена група підприємств, що виробляють певну промислову чи сільськогосподарську продукцію і пов'язані спільними допоміжними виробництвами, а також мають єдину систему розселення і обслуговування. До розвиненішої форми територіальної структури господарства належить *вузол* – сукупність центрів, що пов'язані між собою інфраструктурою і трудовими ресурсами, а також тісними виробничими й технологічними зв'язками, спільністю транспортно-географічного розміщення, поселень. Найбільшими промисловими вузлами є, наприклад, обласні міста – Донецьк, Харків, Одеса, Львів та ін.

Україна поділена на дев'ять економічних районів, які також є складовими територіальної структури господарства. Детально про них ви дізнаєтеся в четвертому розділі підручника.

Проблема

Існує думка, що в період переходу від індустріального до постіндустріального суспільства потрібно створювати й розвивати загальнонаціональну inno-high-tech мережу, що складається з таких об'єктів територіальної структури господарства, як технополіси, технопарки, науково-технологічні зони. Чи можливе їх створення в Україні? Запропонуйте кроки українського господарства щодо створення такої мережі.





Мал. 28. Принципи розміщення виробництва

Галузі господарства та підприємства розміщують за певними **принципами** і залежно від сукупності конкретних умов або **чинників**, які визначають вибір місця їхнього розташування (мал. 28, 29). Принципи являють собою сукупність ідей або положень господарювання, чітко визначені правила господарської діяльності. З часом вони можуть уточнюватися і навіть змінюватися за умови, що держава реалізує ці основні положення.

Вивчаючи кожну галузь, слід звертати увагу на те, на яких принципах і чинниках ґрунтується її розміщення і які з них безпосередньо впливають на умови виробництва.

Практичне завдання

Проаналізуйте малюнки 28, 29 і вкажіть, які правила господарської діяльності в нашій країні є пріоритетними. На який чинник здебільшого орієнтуються галузі господарства у вашій місцевості?

Капітал території. Так влучно економісти характеризують **інфраструктуру** – сукупність споруд, об'єктів, різноманітних служб, що обслуговують виробництво і населення. Вона забезпечує успішну роботу всього господарського комплексу країни. Свою інфраструктуру має кожна галузь господарства і окремі підприємства, установи. Залежно від виконуваних функцій виокремлюють різні види інфраструктури (мал. 30).

Ринкова інфраструктура є для України новою, адже почала формуватися після здобуття незалежності. Вона створює умови для розвитку ринкового господарства, сприяючи розширенню руху грошей, операцій з нерухомістю, кредитному обслуговуванню, обслуговуванню великого



Мал. 29. Чинники розміщення виробництва

і малого бізнесу тощо. Об'єкти ринкової інфраструктури нині в Україні зосереджені переважно у великих містах.

Україна як транзитна держава бере активну участь у створенні і функціонуванні міжнародної інфраструктури. Територією нашої країни пролягли важливі міжнародні транспортні коридори, лінії супутникового та мобільного зв'язку, об'єкти моніторингу за станом навколишнього середовища тощо.



Мал. 30. Види інфраструктури



Трансформація структури господарства України. Розбудова ринкового господарства в нашій країні потребує не лише роздержавлення і приватизації засобів виробництва, а й перебудови (трансформації) його структури. Одним з головних напрямків трансформацій у матеріальній сфері є істотна зміна співвідношення між добувними і обробними галузями. Ідеться про зростання ролі тих галузей, які орієнтуються на наукові досягнення, висококваліфіковану працю, високі технології виробництва. Тому визначальним завданням у розвитку нової структури національного господарства в умовах ринку є впровадження так званої формули трьох І – *інновації, інвестиції та інформаційні технології*, які сприятимуть випуску конкурентоспроможної продукції українськими підприємствами і виходу їх на світовий ринок. Іншим важливим напрямком структурних перетворень є прискорене зростання частки невиробничої сфери і завдяки цьому потужний розвиток людських ресурсів.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Галузева структура господарства – склад галузей і співвідношення між ними, а також зв'язки між галузями в межах країни.
- ✦ Територіальна структура господарства – розміщення галузей господарства, виробництв і підприємств по території країни.
- ✦ Галузі господарства об'єднані у дві сфери – виробничу і невиробничу.
- ✦ Галузі господарства здатні формувати міжгалузеві комплекси.
- ✦ Галузі господарства та підприємства розміщують за певними принципами і з урахуванням конкретних чинників.
- ✦ Інфраструктура – це сукупність об'єктів, споруд і служб, що обслуговують виробництво і населення.
- ✦ У структурі господарства України відбуваються трансформаційні зміни.

Ключові терміни і поняття

- ✦ галузева і територіальна структура господарства
- ✦ виробнича і невиробнича сфера
- ✦ галузь господарства
- ✦ підприємство
- ✦ міжгалузевий комплекс
- ✦ принципи і чинники розміщення виробництва
- ✦ інфраструктура
- ✦ інновації
- ✦ інвестиції
- ✦ інформаційні технології

Самоперевірка

1 Прочитайте у словнику значення термінів «інновації», «інвестиції» та «інформаційні технології». Оцініть їхню роль у структурних перетвореннях господарського комплексу України.

2 Назвіть об'єкти будь-якої інфраструктури, що є у вашій місцевості. Оцініть рівень її розвитку.

3 Наведіть приклади різних підприємств у вашій місцевості. Яка форма їхньої власності?



Наведіть приклади галузей виробничої і невиробничої сфер, що є у структурі господарства України.

ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ

Економічний потенціал будь-якої держави є основою господарювання. Без постійного розвитку і нарощування економічного потенціалу не можна сподіватися на позитивні зміни в соціально-економічному розвитку країни. Показниками, що характеризують рівень розвитку господарства та економічного потенціалу, є валовий національний продукт, національний дохід, обсяги виробництва товарів і послуг та ін. Методику визначення цих показників встановлено Системою стандартів національних рахунків ООН і застосовують в усіх країнах світу. Знаючи про згадані показники, ви зможете користуватися статистичними даними й аналізувати їх, а глибоке розуміння їхньої економічної ваги допоможе вам у майбутньому визначати свою роль у зміцненні господарських здобутків країни й оцінювати їх у світовому масштабі.

§13. Складові економічного потенціалу України. Проблеми сталого розвитку.



Географічна розминка

Пригадайте з попередніх географічних курсів, за якими показниками відрізняються між собою держави світу.

Поспілкуйтеся зі своїми батьками і з'ясуйте, що визначає якість життя вашої родини.

Основа економічної могутності і незалежності країни. Так характеризують *економічний потенціал України* – сукупність трудових, матеріальних і природних ресурсів, що залучені або можуть бути залучені в господарську діяльність (мал. 31). Його часто ототожнюють з «національним багатством». Однак, на відміну від національного багатства, економічний потенціал характеризує не лише реалізовані можливості господарства, а й потенційні, тобто ті, що можуть бути реалізовані. В економічному потенціалі органічно поєднуються професійні знання й уміння людини з використанням різноманітних знарядь і предметів праці (мал. 31). *Знаряддя праці* визначають виробничі можливості будь-якого підприємства, беруть участь у виробничому





Мал. 31. Економічний потенціал України

процесі протягом багатьох років, а відтак поступово зношуються. **Предмети праці** – сировина, паливо, мастила та інші ресурси – беруть безпосередню участь у виробничому процесі, змінюючи свою натуральну форму, перетворюються в новий готовий продукт.



Реалії сьогодення

Стан знарядь праці в Україні. У розвинутих країнах період оновлення активних знарядь праці становить не більше п'яти-шести років. В Україні цей показник сягає 15–20 і більше років. Ступінь зносу знарядь праці нині оцінюють у межах 45 %, а за галузями матеріального виробництва він є таким: у сільському господарстві – 39 %, у промисловості – 48 %, будівництві – понад 50 %. Це потребує вилучення фізично й технологічно застарілих знарядь праці та їх оновлення.



Проблема

Нині в Україні гостро постала проблема технічного переоснащення і реконструкції діючих підприємств, для чого потрібні значні кошти. Однак держава не може фінансувати всі підприємства. Як, на вашу думку, варто діяти підприємствам щодо оновлення і відтворення знарядь праці в умовах формування ринкового механізму господарювання?

Технічний рівень виробництва, якість знарядь праці залежать від прогресу науки й техніки. Тому до економічного потенціалу країни обов'язково відносять і **науково-технічний потенціал (НТП)** – сукупність ресурсів і можливостей науки, що дають змогу ефективно вирішувати господарські питання. Складовими НТП є наукові кадри, матеріально-технічна база науки, наукова інформація. Україна володіє потужним науково-технічним потенціалом, спроможним вирішувати найактуальніші проблеми структурних перетворень у господарському комплексі.

В Україні нині склалися сприятливі умови, щоб втілювати в життя різноманітні науково-технічні програми, що відповідають світовим зразкам, щоб розширювати обсяг науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, щоб виховувати талановиті наукові кадри. Проте численні підприємства за браком коштів не впроваджують науково-технічні досягнення, через що на більшості з них спостерігається певний інноваційний застій. Як наслідок, ефективність науково-технічного потенціалу загалом знижується, до того ж він розміщений по території країни вкрай нерівномірно. Майже 70 % об'єктів науки зосереджено лише в шести найбільших містах країни – Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові, Донецьку та Одесі. Існуючі проблеми можна подолати через відповідну законодавчу базу та прискорене й повне фінансування найважливіших науково-технічних програм.

«Вимірники» господарських здобутків. Загальним, або інтегральним, показником соціально-економічного розвитку держави є *валовий внутрішній продукт (ВВП)*. Це сукупна вартість усього обсягу товарів і послуг, вироблених і реалізованих протягом року в країні. Він характеризує рівень розвитку господарства, результативність окремих його галузей, участь країни у світових господарських процесах. ВВП враховує все, що створили громадяни і негромадяни країни з використанням власних ресурсів і залучених ззовні, але тільки в межах території країни.

Близьким за змістом до валового внутрішнього продукту, але дещо відмінним від нього є показник *валового національного продукту (ВНП)*. Відмінність між ними полягає в тому, що ВНП враховує все, що створили громадяни країни не лише на власній території, а й за її межами, проте не враховує створене негромадянами країни з використанням іноземних ресурсів на території країни.

Показник ВВП розраховують різними способами, зокрема за витратами, за доходами й за галузями господарства, які беруть участь у його створенні. Перші два способи зазвичай розглядають економісти. Економгеографи аналізують ВВП переважно за галузями його створення. Валовий внутрішній продукт створюють усі галузі господарства – і матеріальної сфери, і сфери послуг.



Україна і світ

Співвідношення галузей у господарствах України і країн Європи. Для України характерна висока частка промисловості (38 %) і сільського господарства (понад 11 %) у створенні ВВП. Для порівняння в розвинутих країнах Європи (Франції, Німеччині, Великій Британії, Італії) на промисловість у ВВП припадає 23–28 %, а на сільське господарство – 1–3 %. Попри велику частку в нашій країні галузей матеріального виробництва, їхня ефективність залишається низькою порівняно з європейськими державами. При цьому в Україні недостатньо розвинені галузі невиробничої сфери. Їхня частка у створенні ВВП становить близько 45 %, тим часом у Франції і Великій Британії – по 74 %, Німеччині й Італії – по 71 %.

Показник ВВП є динамічною величиною і постійно змінюється – збільшується чи зменшується (мал. 32). Зростання ВВП свідчить про





Мал. 32. Зміна ВВП України, млн грн

позитивний розвиток господарства країни, а його зниження вказує на певні кризові процеси і проблеми в економіці.

Практичне завдання

Проаналізуйте дані малюнка 32 і встановіть, як змінювався показник ВВП в Україні за останні роки. Розрахуйте, на скільки відсотків змінювався ВВП щороку. Який рік був найвдалішим і найгіршим щодо створення ВВП?

З обсягом виробленого ВВП тісно пов'язані показники рівня життя населення, зокрема рівень заробітної плати і середній дохід сім'ї, її платоспроможність, рівень цін на товари і послуги, так званий рівень споживчих цін, вартість споживчого кошика і навіть рівень безробіття. Якщо ціни зростають вищими темпами, ніж доходи населення, то рівень життя знижується. Якщо ціни не змінюються або зростають меншими темпами, ніж доходи, то рівень життя населення зростає.

Важливим показником соціально-економічного розвитку країни є **національний дохід** – сукупність усіх доходів, що формується в країні в результаті розвитку господарства. Так само важливим показником є **національний дохід на душу населення**, для розрахунку якого загальний обсяг національного доходу ділять на кількість населення країни. Нині в Україні показник національного доходу на душу населення становить близько 7000 доларів США.

Збалансований розвиток господарства – стратегічна мета України. Вона проголошена у зв'язку з реалізацією в нашій країні Концепції сталого розвитку. Суть сталого розвитку полягає в досягненні збалансованості не тільки економічної, виробничої, соціальної, а й екологічної складових господарства.

Для визначення місця України щодо сталого розвитку використовують найрізноманітніші показники. Серед міжнародних показників – індекс людського розвитку (ІЛР), екологічний слід, індекс конкурентоспроможності, індекс економічної свободи та ін. За індексом людського розвитку Україна перебуває у восьмому десятку (78–77 місця). Серед

чотирьох показників, що формують ІЛР, найгіршими є показники ВВП на душу населення та тривалості життя, які погіршують загальний ІЛР і рейтинг України у світі. При цьому освітні показники досить високі, особливо щодо грамотності. За індексом конкурентоспроможності й економічної свободи Україна перебуває у дев'ятому десятку (відповідно 86 та 88 місця), що пояснюється здебільшого низьким технічним та технологічним рівнем виробництва. Найбільш проблемними сторонами щодо забезпечення свободи розвитку господарства є низький рівень захисту прав власності та низький рівень іноземних інвестицій у господарство. Існують й інші показники, що визначають місце України у світі (див. Додаток 9).

Отже, нині сталий розвиток в Україні можливий лише за умов суттєвої перебудови господарського комплексу. При цьому важливими є нова господарська політика держави, вихід з енергетичної кризи, раціональне використання ресурсів, обов'язкове врахування екологічних умов під час розміщення господарських об'єктів – потенційних чи фактичних забруднювачів довкілля.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Економічний потенціал – це сукупність трудових, матеріальних і природних ресурсів, що залучені або можуть бути залучені у господарську діяльність.
- ✦ До економічного потенціалу належать знаряддя праці, предмети праці, науково-технічний потенціал.
- ✦ Науково-технічний потенціал – сукупність ресурсів і можливостей науки, що дають змогу ефективно вирішувати господарські питання.
- ✦ Інтегральним показником соціально-економічного розвитку країни є валовий внутрішній продукт.
- ✦ Сталий розвиток господарства України можливий за умови збалансованості економічної, виробничої, соціальної та екологічної його складових.

Ключові терміни і поняття

- ✦ економічний потенціал
- ✦ знаряддя і предмети праці
- ✦ науково-технічний потенціал
- ✦ валовий внутрішній продукт
- ✦ валовий національний продукт
- ✦ національний дохід

Самоперевірка

1 Оцініть якість життя вашої родини, проаналізувавши її сукупні доходи і витрати як в цілому, так і на одну особу.

2 Поясніть, чому сталий розвиток є серйозною проблемою для України.

3 Порівняйте показники ВВП України та країн-сусідів, скориставшись Додатком 10, і зробіть висновок про рівень соціально-економічного розвитку нашої держави.

Наведіть приклади складових економічного потенціалу України. Які з них добре представлені у вашій місцевості?





Тема 3.

ПРОМИСЛОВІСТЬ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Продукти харчування, одяг, різноманітні побутові прилади, власний автомобіль чи катер, а ще безліч інших матеріальних речей, без яких важко уявити життя сучасної людини, – все це є продукцією промисловості. Діяльність її галузей спрямована на створення як знарядь праці, так і предметів споживання, а основними виробничими функціями промисловості є видобуток мінеральної сировини і палива, переробка промислової і сільськогосподарської сировини.

Зародження промисловості в Україні припало на кінець XVIII – початок XIX ст. За цей тривалий час в галузі склалися певні традиції. Мабуть, тому працювати на підприємствах промислового виробництва завжди було почесно, а робітників цих підприємств вирізняє неабиякий потяг до своєї роботи і високий рівень професійних умінь і навичок. Вивчивши цю тему, можливо, хтось із вас також захоче присвятити себе робітничій професії або праці на власному промисловому підприємстві.

§14. Промисловість як сфера матеріального виробництва



Географічна розмінка

Поміркуйте, які з підприємств вашої місцевості є промисловими. Які галузі вони представляють?

Спираючись на зміст § 12, назвіть, які галузі промисловості виробляють знаряддя праці, а які – предмети споживання.

Місце промисловості в господарському комплексі країни. *Промисловість* – провідна галузь народногосподарського комплексу України, що входить до галузей матеріального виробництва. Вона визначає ефективність господарства країни, а завдяки експорту промислових товарів бере безпосередню участь у зовнішніх економічних зв'язках. До того ж зростання потреб промисловості в сировині та ринках збуту зазвичай стимулює розвиток торгівлі й транспорту. Промисловість разом зі сферою наукових досліджень є головною базою науково-технічного прогресу всіх галузей господарства.

Проблема

За роки незалежності в промисловості України сталися суттєві зміни. Загальні показники розвитку промисловості значно відстають від тих, що були зафіксовані у 1990 р. – напередодні української незалежності. Так, обсяг промислового виробництва становить близько 48 % проти 68 % в 1990 р. Спостерігається зниження прибутковості промислових підприємств з 16,8 % у 1990 р. до 6 % у 2007 р. (див. Додаток 11). Зростає частка збиткових підприємств з 2 % у 1990 р. до 35 % у 2007 р. Кількість зайнятих працівників у промисловості також знизилася і становить близько 4 млн осіб (або 22 %) економічно активного населення. Спробуйте пояснити, чим зумовлені такі особливості розвитку промисловості.

Галузева структура промисловості. Промисловість України представлена всіма галузями, що існують (мал. 33). **Галузь промисловості** – це сукупність підприємств, які характеризуються єдністю економічного призначення виробленої продукції, однорідністю переробленої сировини й основних матеріалів, спільністю технологічного процесу й виробничої інфраструктури, професійним складом кадрів і специфічними умовами праці. Основними показниками розвитку галузі промисловості є частка галузі в загальному обсязі промислового виробництва, темпи розвитку, валовий прибуток, вартість знарядь праці або виробничого потенціалу, кількість працівників у галузі та ін.

За призначенням продукції промислових підприємств найчисленнішу групу становлять **галузі, що виробляють засоби виробництва**. Це галузі важкої промисловості, або базові галузі. До них належать металургійна промисловість, хімічна, лісова та машинобудування. Іншу групу утворюють **галузі, що виробляють предмети споживання**. Це насамперед харчова і легка промисловість. Співвідношення обсягів виробництва між двома групами на користь першої групи (мал. 34).



Мал. 33. Галузі промисловості



Про це свідчать і такі дані: з усіх промислових підприємств 64 % належать базовим галузям, а 36 % – тим, що виробляють предмети споживання.

За характером виробництва галузі промисловості поділяють на **добувні та переробні**. Добувні об'єднують ті галузі, які видобувають сировину та паливо. Такими галузями є паливна промисловість, а саме: нафтова, газова, вугільна, а також гірничохімічна. Переробні галузі – це галузі, підприємства яких переробляють сировину і матеріали. Провідне місце серед обробних галузей промисловості належить металургії, харчовій промисловості, машинобудуванню, хімічній та нафтохімічній галузям, лісовій. Більшість з них утворюють міжгалузеві комплекси (пригадайте їхні назви).

Нині галузева структура промисловості України є неефективною, оскільки не задовольняє повною мірою ні потреб економіки, ні потреб населення. Промисловість України продовжує орієнтуватися на природні сировинні ресурси, тому більшість її галузей є занадто енергоємними і матеріаломісткими, тобто споживають значні обсяги енергії і сировини. Така залежність промисловості від енергії і ресурсів потребує здійснення в ній суттєвих змін.

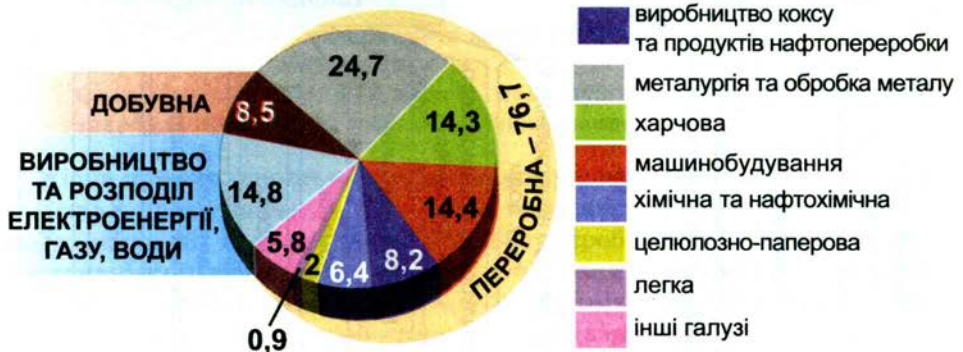


Україна і світ

Ресурсо- та енергозалежність української промисловості. Ресурсомісткість вітчизняної промислової продукції перевищує світовий рівень удвічі-втричі, а енергоємність – у шість-дев'ять разів. Енергетична складова у вітчизняних товарах досягає приблизно 25 % їхньої вартості, тим часом у США вона не перевищує 6 %, а у Франції – 3 %. При цьому частка галузей, які обслуговують науково-технічний прогрес у структурі господарського комплексу України, у кілька разів нижча, ніж у розвинутих країнах.

Практичне завдання

Порівняйте за діаграмою (мал. 34) обсяги виробництва різних галузей промисловості України. Які з них, на вашу думку, і чому потребують збільшення обсягів виробництва?



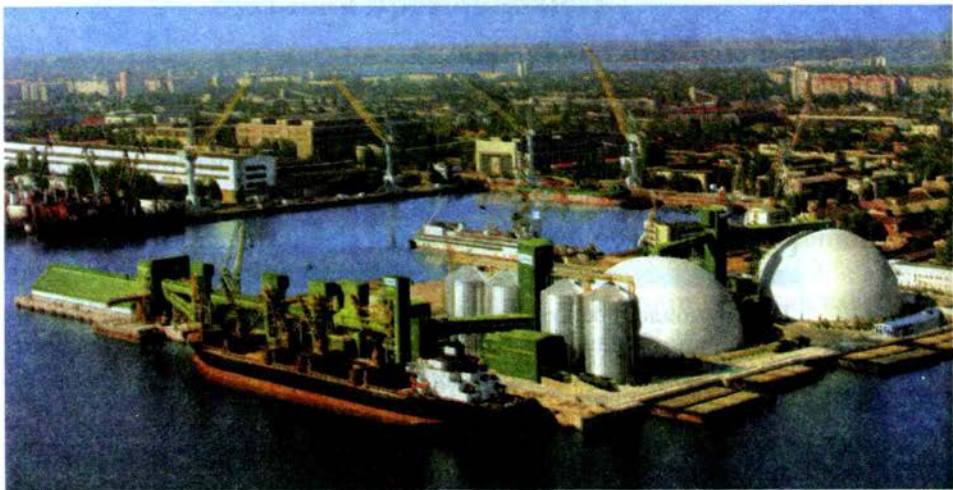
Мал. 34. Частка (%) галузей промисловості в загальному обсязі промислового виробництва, 2007 р.

Територіальні особливості розміщення промисловості України. На території нашої країни сформовані промислові пункти, центри, вузли і райони. Найбільшими промисловими районами є Донецький, Придніпровський, Прикарпатський, Побузький. У країні функціонують понад 70 промислових вузлів, найпотужнішими з яких є Київський, Харківський, Донецький, Запорізький. Майже 250 міст України виконують функції промислових центрів (мал. 35).

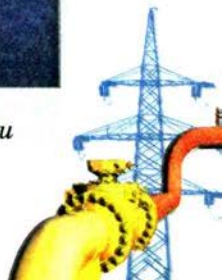
Галузі промисловості розміщені по території країни загалом нерівномірно. Найбільшим промисловим потенціалом вирізняються східні області України. На противагу їм у західних областях він вкрай низький. Значне зосередження промислових підприємств в окремих областях має ряд негативних наслідків, зокрема забруднюється довкілля, скупчується надмірна кількість населення, значно використовуються природні ресурси. Тому територіальна організація промисловості потребує подальшого вдосконалення. Передусім варто розвантажити найбільші промислові райони, де зосереджена надмірна кількість великих підприємств важкої промисловості; розмістити нові підприємства в малих і середніх містах; обмежити розвиток екологічно небезпечних підприємств у районах зі значним забрудненням довкілля; поліпшувати внутрішню структуру старих промислових комплексів.

Реструктуризація промисловості. Так називають нинішні структурні зміни в українській промисловості. Насамперед зростає частка тих галузей, які виготовляють продукцію, що має попит у населення. Крім того, важливим завданням є орієнтація промисловості на експорт – підтримка галузей, які мають попит на Світовому ринку і розвиток яких може дати реальні прибутки країні. Велике значення також має підтримка галузей промисловості, які виробляють продукцію, здатну замінити імпорتنі товари і витіснити іноземних конкурентів.

Важливим напрямком структурних змін у промисловості є приватизація промислових підприємств і створення акціонерних товариств



Мал. 35. Миколаїв – великий промисловий центр Півдня України





Мал. 36. ЗАТ «Миргородська»

відкритого (ВАТ) та закритого (ЗАТ) типу (мал. 36). Вони працюють як підприємства колективної форми власності. Цікавою тенденцією останніх років є укрупнення промислових підприємств на основі малих і середніх, а також утворення промислово-фінансових груп і промислових корпорацій, які об'єднують не лише промислових виробників, а й фінансово-кредитні установи.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 5

Складання схеми галузевої структури промисловості України

Складіть схему галузевої структури промисловості, користуючись картою «Господарство України» (див. форзац) і змістом § 14, виділивши групи галузей добувної і обробної промисловості. Зазначте галузі, які є лідерами за обсягом виробництва продукції.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Промисловість – провідна галузь матеріального виробництва України.
- ✦ Промисловість складається з двох груп галузей: ті, що виробляють засоби виробництва, і ті, що виробляють предмети споживання.
- ✦ Основними показниками розвитку галузей промисловості є обсяг виробництва, темпи розвитку, вартість знярядь праці, кількість зайнятого населення в галузі.
- ✦ Територіальна структура промисловості представлена промисловими пунктами, центрами, вузлами і районами.

Ключові терміни і поняття

- ✦ галузь промисловості
- ✦ галузева і територіальна структури промисловості
- ✦ базові галузі
- ✦ галузі, що виробляють предмети споживання
- ✦ добувні та переробні галузі
- ✦ реструктуризація промисловості

Самоперевірка



1 Чим зумовлені основні напрямки нинішньої промислової політики України? Відповідь проілюструйте конкретними прикладами.

2 Поясніть, чому потрібно здійснювати реструктуризацію промисловості України.

3 Які, на вашу думку, галузі промисловості України є найбільш конкурентоспроможними на світовому ринку?

Наведіть приклади на підтвердження того, що промисловість – провідна галузь матеріального виробництва.

Тема 4.

ПАЛИВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

З давніх-давен наші далекі пращури відшукували й спалювали саме ті речовини, які давали їм передусім найбільше теплової енергії. А нині для добробуту українського народу енергії потрібно незрівнянно більше. Щоб забезпечити країну енергією, було створено паливно-енергетичний комплекс (ПЕК). Це сукупність підприємств та об'єднань, які здійснюють розвідку і видобування паливних ресурсів, виробництво електроенергії, а також транспортування та організацію споживання паливних ресурсів і енергії. Загалом ПЕК поділяють на дві великі групи галузей промисловості – паливна й електроенергетика. Паливна промисловість – сукупність галузей гірничодобувної промисловості, що видобувають і переробляють різні види паливно-енергетичних ресурсів. До паливно-енергетичних ресурсів належать корисні копалини органічного походження, що є джерелом виробництва електричної і теплової енергії.

§15. Вугільна промисловість



Географічна розминка

Назвіть основні вугільні басейни України і покажіть на карті місце їхнього розташування.

Більша частина запасів енергії на Землі пов'язана з викопними видами палива – вугіллям (67 % світових запасів), нафтою (18 %) і природним газом (15 %). В Україні запаси цих видів палива становлять відповідно понад 95 %, 2 % і близько 2,5 %. З огляду на це й виникли провідні галузі паливної промисловості – вугільна, нафтодобувна, нафтопереробна і газова (мал. 37). Крім них, існують також торф'яна і горючесланцева промисловість.

Сировинна база і закономірності розміщення. Вугільна промисловість – це галузь гірничодобувної промисловості, що спеціалізується на видобутку і переробці (збагаченні) кам'яного і бурого вугілля





Мал. 38. Збагачувальна фабрика «Курахівська»

(мал. 37–39). Серед інших галузей ПЕК України вугільна промисловість є провідною. Адже на запаси вугілля припадає понад 95 % загального обсягу запасів органічного палива в країні.

Вугільна промисловість базується на вітчизняних ресурсах (близько 117,5 млрд тонн). За обсягами видобутку вугілля Україна належить до першої десятки провідних країн світу. За деякими прогнозами найближчими роками наша країна залишатиметься серед найбільших вугледобувних країн світу, як-от: США, Китай, Росія, Австралія, Польща, ПАР, Індія. Разом вони добуватимуть близько 85 % кам'яного вугілля.

Розміщення вугільних ресурсів визначає розташування основних центрів вугільної промисловості. В Україні поклади вугілля, як вам уже відомо з курсу географії 8-го класу, зосереджені в трьох басейнах: Донецькому, Львівсько-Волинському та Дніпровському.

Основним районом видобутку кам'яного вугілля є *Донецький басейн*, де є всі типи кам'яного вугілля – від бурого до високоякісного антрациту (мал. 38, 39). Басейн розташований переважно в Луганській, Донецькій і Дніпропетровській (мал. 40), а також частково в Полтавській і Харківській областях. Донецький басейн простягається й далі за межі України, в Ростовську область Росії. Загальна його площа близько 60 тис. км² (650 × 200 км), у тому числі в межах України 50 тис. км². Основні центри видобутку басейну: Донецьк, Луганськ, Стаханов, Красноармійськ, Макіївка, Лисичанськ, Горлівка, Єнакієве та інші.



Мал. 39. ВАТ «Шахта Комунолец Донбасу»



Нотатки краєзнавця



Засновники шахтарських міст. Гірський інженер Петро Миколайович Горлов (1839–1915) започатковував вугільну промисловість Донбасу. Досліджуючи місцеві вугільні родовища, він удосконалив видобуток вугілля і збудував у 1867–1868 рр. передову на той час шахту. Пізніше на місці поселення біля цієї шахти й виникло місто, назване згодом на честь інженера Горлівкою. У 1999 р. у центрі Горлівки було встановлено пам'ятник засновнику міста.

Федір Єгорович Єнакієв (1852–1915) вдало поєднував свої знання інженера з діяльністю підприємця. У 1897 р. він успішно реалізував свою ідею будівництва на Донбасі металургійного заводу. Так само за проектом Ф.Є. Єнакієва було споруджено залізницю Штерівка–Маріуполь, яка відкрила дорогу вугіллю Луганщини на ринки збуту країни. І донині на Донеччині існує відоме місто, що має ім'я свого творця – Єнакієве.

Донецький кам'яновугільний басейн експлуатується з 1796 р. Відтоді тут було видобуто понад 8 млрд тонн вугілля і тепер залишилося 57,5 млрд тонн. Отже, навіть за умов річного видобутку в 100 млн тонн (як це передбачається в майбутньому) цих запасів вистачить на 570 років.



Проблема

Добути викопне паливо на Донбасі непросто. Шари вугілля тут малопогужні (у середньому 1,3 м), значно обводнені й насичені небезпечним для життя шахтарів газом, крім того, залягають на глибині від 200 до 1000 м і більше. Наприклад, глибина шахти ім. О. Стаханова (м. Дмитрів) становить 1160 м, шахти ім. О.О. Скочинського (м. Донецьк) – 1300 м, а шахти Шахтарська Глибока (м. Шахтарськ) – 1354 м. Усе це ускладнює видобуток вугілля і підвищує його собівартість. Запропонуйте способи здешевлення видобутку дорогоцінного палива на Донбасі.



Провідні підприємства галузі

Рівнятися в галузі є на кого. Попри старі проблеми і сучасні труднощі реформування вугільної галузі, нині державними вугледобувними підприємствами забезпечується стале постачання вугілля для потреб господарства. Цього вдалося досягти передусім завдяки успішній праці ряду підприємств, серед яких «Луганськвугілля» і «Первомайськвугілля», «Макіїввугілля» і «Свердловантрацит», «Добропіллявугілля» і «Ровенькиантрацит» тощо. Усі ці підприємства перевиконали планові показники за перше півріччя 2008 р.

Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн розташований у Львівській і Волинській областях й охоплює площу близько 10 тис. км² (далі простягається на територію Польщі). Освоєний у 1950-ті роки. Запаси вугілля тут невеликі (близько 970 млн тонн), якість вугілля порівняно з Донбасом гірша, проте собівартість його видобутку нижча через меншу глибину залягання (300–500 м) і більшу товщину пластів (до 1,5 м). Отож цей басейн має велике регіональне значення, адже поліпшує паливний баланс на заході України. Завдяки йому тут сформувались нові промислові комплекси й виникли міські поселення, як-от: Нововолинськ, Червоноград, Шахтарськ.



77

Мал. 40. На шахтах ВАТ «Павлоградвугілля»

Основні ресурси бурого вугілля зосереджені у **Дніпровському буровугільному басейні**. Його площа величезна – близько 150 тис. км². Басейн утворений групою територіально роз'єднаних родовищ Житомирської, Київської, Кіровоградської, Черкаської та Дніпропетровської областей.

Загальні запаси вугілля в Дніпровському басейні становлять близько 3 млрд тонн. Буре вугілля поступається за якістю кам'яному. До того ж воно крихке і для подальшого транспортування потребує брикетування. Зате вугілля Дніпровського басейну залягає неглибоко, що дає змогу видобувати його на багатьох родовищах відкритим способом. Основні центри буровугільної промисловості – це Олександрія у Кіровоградській області й Ватутіне, що на Черкащині.

Головні проблеми і перспективи вугільної промисловості. Україна значно поступається більшості провідних вугледобувних країн світу за економічними показниками вугледобувного виробництва. Продуктивність праці тут у кілька разів нижча порівняно з Росією, Німеччиною, Польщею і в десять разів нижча, ніж у США, Канаді, Австралії, Південній Африці. Більшість вугільних шахт збиткові. Рівень заробітної плати найнижчий серед інших галузей паливно-енергетичного комплексу. Серед причин такого незадовільного стану галузі і низький технічний рівень вугледобувних та вуглепереробних підприємств, і великий ступінь фізичного зносу обладнання, і неефективна система управління галуззю тощо. Як наслідок, упродовж щонайменше останніх десяти років у країні уповільнилися темпи видобутку дорогоцінного палива (Додаток 12).

Практичне завдання

За матеріалами Додатка 12 визначте роки максимального і мінімального обсягу видобутку вугілля в Україні.



Реалії сьогодення

Стан вугільної галузі. На кінець 2007 р. у державному секторі вугільної галузі перебувало 72 малопотужні шахти (видобувають менше 500 тонн вугілля за добу), що становить понад половину загальної їх кількості. У минулому році вони забезпечили лише 13 % загального обсягу вугілля, видобутого в Україні. Водночас ці шахти отримали майже третину загальних коштів, виділених галузі з державного бюджету.



Практичні кроки до оновлення вугільної промисловості України вже зроблено. Нині розпочато реформування галузі, відповідно до якого вживають ряд організаційних, технічних і економічних заходів. У разі потреби передбачено не лише технічне переоснащення, а й закриття деяких малопотужних шахт, які далі утримувати економічно не вигідно. Так, за перше півріччя 2008 р. кількість малопотужних шахт у державному секторі галузі зменшилася майже на 40 %. Як наслідок, обсяг видобутку вугілля порівняно із січнем–липнем 2007 р. збільшився більш ніж на 4 %. Отже, є сподівання, що подальше реформування вугільної промисловості суттєво поліпшить стан підприємств цієї важливої для господарства України галузі й дасть змогу вирішити наявні проблеми.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 6 (початок)

Позначення на контурній карті основних районів вугле-, газо- і нафтовидобутку, нафто- і газопроводів

1. На контурній карті України позначте ареали Донецького і Львівсько-Волинського кам'яновугільних та Дніпровського буровугільного басейнів.
2. Підпишіть назви вугільних басейнів і позначте умовними знаками види вугілля, що в них поширені.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Україна забезпечує себе власним вугіллям, поклади якого зосереджені у трьох басейнах: кам'яновугільних Донецькому і Львівсько-Волинському та буровугільному Дніпровському.
- ✦ Основним районом видобутку кам'яного вугілля є Донецький басейн.
- ✦ Головні центри вугільної промисловості розташовані в місцях скупчення вугільних ресурсів.

Ключові терміни і поняття

- ✦ паливно-енергетичний комплекс ✦ паливно-енергетичні ресурси
- ✦ паливна промисловість ✦

Самоперевірка

1 Зважаючи на особливості покладів вугілля в Луганській, Кіровоградській і Львівській областях, поясніть «плюси» й «мінуси» можливого власного вугільного бізнесу в цих регіонах.

2 За періодичною пресою, Інтернетом підготуйте коротку інформацію про реформування вугільної галузі в Україні.

3 Яка галузь і чому є провідною в ПЕК України? Назвіть основні її проблеми.



Розшифруйте, що таке ПЕК. Назвіть провідні галузі паливної промисловості.

§ 16. Нафтова і газова промисловість. Торф'яна і горючесланцева промисловість



Географічна розминка

Пригадайте з курсу фізичної географії України, де на її території зосереджені родовища нафти й газу, горючих сланців і торфу.

Нафтова промисловість. У складі ПЕК України ця галузь поєднує не лише власне нафтову промисловість (підприємства з розвідки та видобутку нафти), а й нафтопереробну (підприємства, що виробляють різні продукти із сирової нафти) (мал. 37). Україна володіє достатньо великими ресурсами нафти. За деякими оцінками на кінець ХХ ст. її розвідані запаси становили щонайменше 150 млн тонн. Це ставить нашу державу серед п'яти найбагатших на нафту країн Європи. Навіть у світі Україна не пасе задніх, посідаючи місце в другій десятці. Проте за рівнем видобутку нафти Україна нині значно поступається країнам з порівняно близькими до неї запасами. Кількість щорічно видобутої нафти приблизно в 10 разів менша від потреб країни.

Практичне завдання

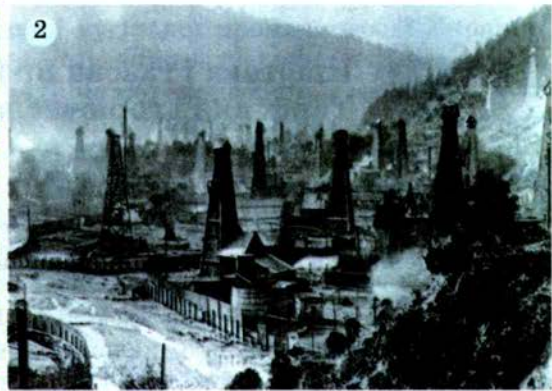
За матеріалами Додатка 12 визначте річні обсяги видобутку нафти в Україні впродовж останніх п'яти років.

З курсу фізичної географії України ви вже знаєте, що поклади нафти зазвичай супроводжуються покладами природного газу. Разом вони утворюють певні скупчення в межах великих територій, що одержали назву **нафтогазоносні регіони**. В Україні відомо понад 130 родовищ нафти і кілька сотень родовищ природного газу. Основні поклади цього викопного палива зосереджені у трьох великих нафтогазоносних регіонах. На заході це Карпатський нафтогазоносний регіон. На сході, на Лівобережжі, родовища нафти й газу утворили Дніпровсько-Донецький нафтогазоносний регіон. А на півдні, у Причорномор'ї, виник Причорноморсько-Кримський нафтогазоносний регіон.

Найбільшим в Україні є **Дніпровсько-Донецький нафтогазоносний регіон**, що розташований у межах Чернігівської, Сумської, Полтавської, Дніпропетровської, Харківської, Донецької і Луганської областей. Уперше нафту тут добули 1936 р. у Сумській області. Однак промисловий видобуток розпочато лише в 1950-ті роки. Нині це один з найбільших нафтогазоносних басейнів в Європі. Він містить 61 % видобувних запасів нафти України. Щорічно в ньому видобувають приблизно 2 млн тонн нафти, яка часто залягає тут на порівняно невеликих глибинах – 1400–2500 м. Серед кількох десятків родовищ найбільшими є Лесяківське і Гнідинцівське у Чернігівській області, Глинсько-Розбишівське на Полтавщині, Качанівське на Сумщині та ін.

Карпатський нафтогазоносний регіон охоплює Передкарпаття, Українські Карпати і Закарпаття. Але більшість родовищ тяжіють до





Мал. 41. Добування нафти на Бориславському родовищі: сучасне фото (1) і листівка кінця XIX ст. (2)

Передкарпатської нафтогазоносної області, де промислове видобування нафти розпочато з 1881 р. Найбільшими родовищами, що забезпечують нафтою, є Долинське (Івано-Франківська область) і Бориславське (Львівська область) (мал. 41). Однак починаючи із середини 90-х років XX ст. пошуково-розвідувальні роботи і нафтовидобуток на Прикарпатті різко скорочені, що зумовлено кризою економіки країни.



Нотатки краєзнавця

Витоки Карпатської нафти. Нафтопрояви в Українських Карпатах місцеве населення спостерігало з давніх-давен, що позначилося на географічних назвах, які походять від місцевої назви нафти – ропа: Роп'янка, Ріпне, Ропиця та ін. Саме на Прикарпатті в XVI – на початку XVII ст. почали вперше видобувати нафту в Україні (для порівняння в Російській імперії промислове видобування нафти розпочато в 60-х роках XIX ст. в районі Баку). Ще XVI ст. Дрогобич отримав привілей на освітлення вулиць «скельним олієм». Наприкінці XIX – на початку XX ст. «Галицька Каліфорнія», як називали місто Борислав, приваблювала підприємців з усієї Європи і світу. Видобуток нафти тут швидко зростає (мал. 41). Якщо в період 1890–1893 рр. у цілому по Галичині видобували понад 90 тис. тонн нафти, то 1909 р. – понад 2 млн тонн. У середині 60-х років XX ст. видобуток нафти на Прикарпатті досяг максимуму. Але в подальшому видобуток знизився, що було пов'язано з вичерпанням запасів.

Причорноморсько-Кримський нафтогазоносний регіон охоплює Кримський півострів, а також здебільшого прибережні акваторії Чорного й Азовського морів. Цей регіон найменш вивчений, освоєність його потенційних ресурсів не перевищує 4%. Відомі тут нині родовища мають незначні запаси нафти і до того ж подекуди складні геологічні умови видобутку. Тому деякі родовища не розробляють, а експлуатація інших припинялась і відновлювалася лише із застосуванням досконаліших технологій. Водночас регіон є перспективним. Він привертає увагу передусім морськими нафтовими родовищами в акваторіях Чорного й Азовського морів.

Проблема



Швидке освоєння Причорноморсько-Кримського району стало можливим після затвердження 2000 р. «Програми освоєння ресурсів газу і нафти шельфу Чорного й Азовського морів і заходів щодо її виконання (2000–2010–2015 рр.)». Причому пошуки і розвідка нових родовищ нафти в Україні останніми роками поширюються не лише в зоні шельфу, а й пов'язані з великими глибинами (4–7 км). Поміркуйте, чи можлива реалізація цієї програми за умови використання існуючих нині в Україні технологій видобутку.

Газова промисловість. Ця галузь поєднує підприємства з розвідки й видобутку природного газу. Станом на 2004 р. Україна мала 561 млрд м³ розвіданих запасів природного газу, посідаючи 33 місце у світі. Однак, як і нафта, газ належить до тих паливних ресурсів, яких украї не вистачає Україні. Упродовж останніх п'яти років у нашій країні видобувають щорічно 18–20 млрд м³ газу, що дає змогу забезпечити власні потреби лише на 23–25 % (Додаток 11).

У **Дніпровсько-Донецькому нафтогазоносному регіоні** міститься близько 85 % запасів природного газу України і видобувається левова частка цього палива – щорічно приблизно 16 млрд м³. Тут відкрито десятки родовищ газу, найбільші з яких у Харківській області – Шебелинське, Єфремівське, Західнохрещищенське.

Карпатський нафтогазоносний регіон містить також ряд газових родовищ. Найвідоміше з них **Дашавське** газове родовище, а найбільші – Долинське і Бориславське.

Причорноморсько-Кримський нафтогазоносний регіон вирізняється тим, що має як сухопутні, так і морські родовища. Серед сухопутних газових родовищ найбільші Джанкойське (Джанкойський район), Глібівське (Тарханкутський півострів), Фонтанівське (Керченський півострів).

Досить перспективні щодо покладів природного газу шельфи Чорного й Азовського морів. Увагу промисловців уже привернули такі газові родовища, як Штормове і Голіцинське, Одеське і Безіменне, що на шельфі Чорного моря. За короткий термін після прийняття програми з освоєння морських родовищ у цьому регіоні було відкрито кілька нових газових родовищ і в акваторії мілководного Азовського моря – Північноказантипське, Східноказантипське, Північнобулганацьке, Північнокерченське, Стрілкове, Морське та інші. За деякими припущеннями, саме завдяки морським родовищам у найближчі три-чотири роки в Причорноморсько-Кримському регіоні очікується видобуток газу обсягом 2 млрд м³.

Головні проблеми і перспективи нафтогазової промисловості. Проблемаю насамперед є зниження рівнів видобутку нафти й газу в Україні. Значною мірою це пов'язано з вичерпанням найбільших і добре розроблюваних родовищ. Прискорений видобуток нафти і природного газу в останні 20–25 років існування СРСР з легкодоступних родовищ України спричинив невинувато великі втрати дорогоцінної сировини в надрах і, як наслідок, передчасне виснаження основних родовищ.



В умовах сьогодення ці негативні тенденції ще більше загострилися. Через нестачу коштів обсяги геологорозвідувальних робіт скоротились у три-чотири рази. Тому починаючи з 1994 р. приріст розвіданих запасів нафти і газу не перевищує їхнього видобутку. Проблема нестачі цих ресурсів може бути вирішена завдяки розвідці й розробці вже виявлених великих і малих родовищ, якими зацікавилися підприємницькі кола. Проте для заохочення цього процесу потрібні відповідні заходи державної підтримки підприємництва в освоєнні надр.

Щоб задовольнити внутрішні потреби, ще донедавна в Україну ввозили 19–20 млн тонн сирової нафти (мал. 42) з подальшою її переробкою на українських нафтопереробних заводах (НПЗ) і виробництвом необхідних нафтопродуктів – бензину, дизельного палива, мазуту. Однак якість продукції української нафтопереробної промисловості низька і не відповідає європейським стандартам.

До того ж через застарілі технології та зношеність устаткування потужності НПЗ завантажені лише приблизно на 40 %, а із семи заводів працюють тільки п'ять. При цьому стабільністю відрізняються тільки Лисичанський, Кременчуцький та Шебелинський заводи. Водночас Дрогобицький та Надвірнянський у 2005–2006 рр. удвічі зменшили обсяги переробки, а Одеський і Херсонський взагалі припинили роботу.

Торф'яна, горючесланцева промисловість. Зростання останнім часом цін на традиційні енергоносії (нафту й газ) і нестача власних паливно-енергетичних ресурсів в Україні змушує звертатися до наявних місцевих видів палива. Серед таких, зокрема, торф, видобуток якого є основним завданням торф'яної промисловості.

Україна – одна з країн Європи, в якій торф'яні ресурси мають промислове значення. Родовища торфу розташовані в Рівненській, Волинській, Чернігівській, Житомирській, Київській, Львівській областях. На території України виявлено і розвідано понад 3 тис. торф'яних родовищ. Використання торфу як палива в Україні вигідне через низьку собівартість теплової енергії, що виробляється. До позитивних якостей торфу як палива слід віднести й малу кількість хімічних сполук, що забруднюють довкілля.



Мал. 42. Транспортування нафти й газу

Упродовж останніх п'яти років в Україні щорічно видобували від близько 400 тис. тонн до понад 600 тис. тонн торфугу (Додаток 11). Тим часом загальні запаси українського торфугу становлять близько 2,2 млрд тонн. При цьому запаси торфугу на вже відведених під промислову розробку родовищах становлять близько 23 млн тонн.

Горючі сланці – тверді горючі корисні копалини, які видобуває горючесланцева промисловість. Вони поширені в Подніпров'ї, Карпатах і Кримських горах. На початку 60-х років минулого століття було відкрито найбільше у світі родовище горючих сланців – Бовтиське (Кіровоградська область). Запаси цього родовища сягають близько 3,8 млрд тонн.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 6 (завершення)

Позначення на контурній карті основних районів вугле-, газо- і нафтовидобутку, нафто- і газопроводів

1. На контурній карті України позначте ареали Дніпровсько-Донецького, Карпатського і Причорноморсько-Кримського нафтогазоносних регіонів.

2. Підпишіть назви нафтогазоносних регіонів і позначте умовними знаками основні родовища нафти й газу, що в них поширені.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

✦ Україна не забезпечує себе власними ресурсами нафти й газу, поклади яких зосереджені у трьох регіонах – Дніпровсько-Донецькому, Карпатському і Причорноморсько-Кримському.

✦ Основним з видобутку нафти й газу є Дніпровсько-Донецький регіон.

✦ Найбільші центри нафтової і газової промисловості зосереджені в місцях розташування родовищ.

✦ Як додаткове паливо в Україні використовують торф і горючі сланці.

Ключові терміни і поняття

✦ нафтова промисловість ✦ нафтогазоносні регіони ✦ газова промисловість ✦ торф'яна промисловість ✦ горючі сланці ✦ горючесланцева промисловість ✦

Самоперевірка

1 За періодичною пресою та Інтернетом підготуйте коротку інформацію про можливі способи вирішення проблем нафтогазової галузі в Україні.

2 Порівняйте запаси й можливості подальшого розвитку основних регіонів газо- і нафтовидобутку в Україні.

3 Охарактеризуйте головні проблеми нафтогазової галузі в Україні.

Назвіть і покажіть на карті основні регіони газо- і нафтовидобутку.





Тема 5.

ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКА

Електрична енергія... Без перебільшення фантастичне словосполучення! Адже за ним постають освітлені й теплі оселі, працюючі заводи і шахти, сповнені комфорту завдяки сучасній оргтехніці й побутовій техніці робочі місця, «прописані» нині в кожній сім'ї телевізори, популярний Інтернет, звичні «мешканці» великих міст – гомінкі вагони метро, троллейбуси та трамваї, стрімкі потяги залізниць... Усе це, як і багато іншого, виготовили фахівці з найрізноманітніших галузей людської діяльності. Утім усі галузі об'єднує одне – електрична енергія. Її зникнення буквально означатиме зупинку сучасного ритму життя. Ось чому кожна держава, у тому числі й Україна, піклується про власну енергетичну незалежність, розвиваючи електроенергетику.

§17. Електроенергетика як складова паливно-енергетичного комплексу України

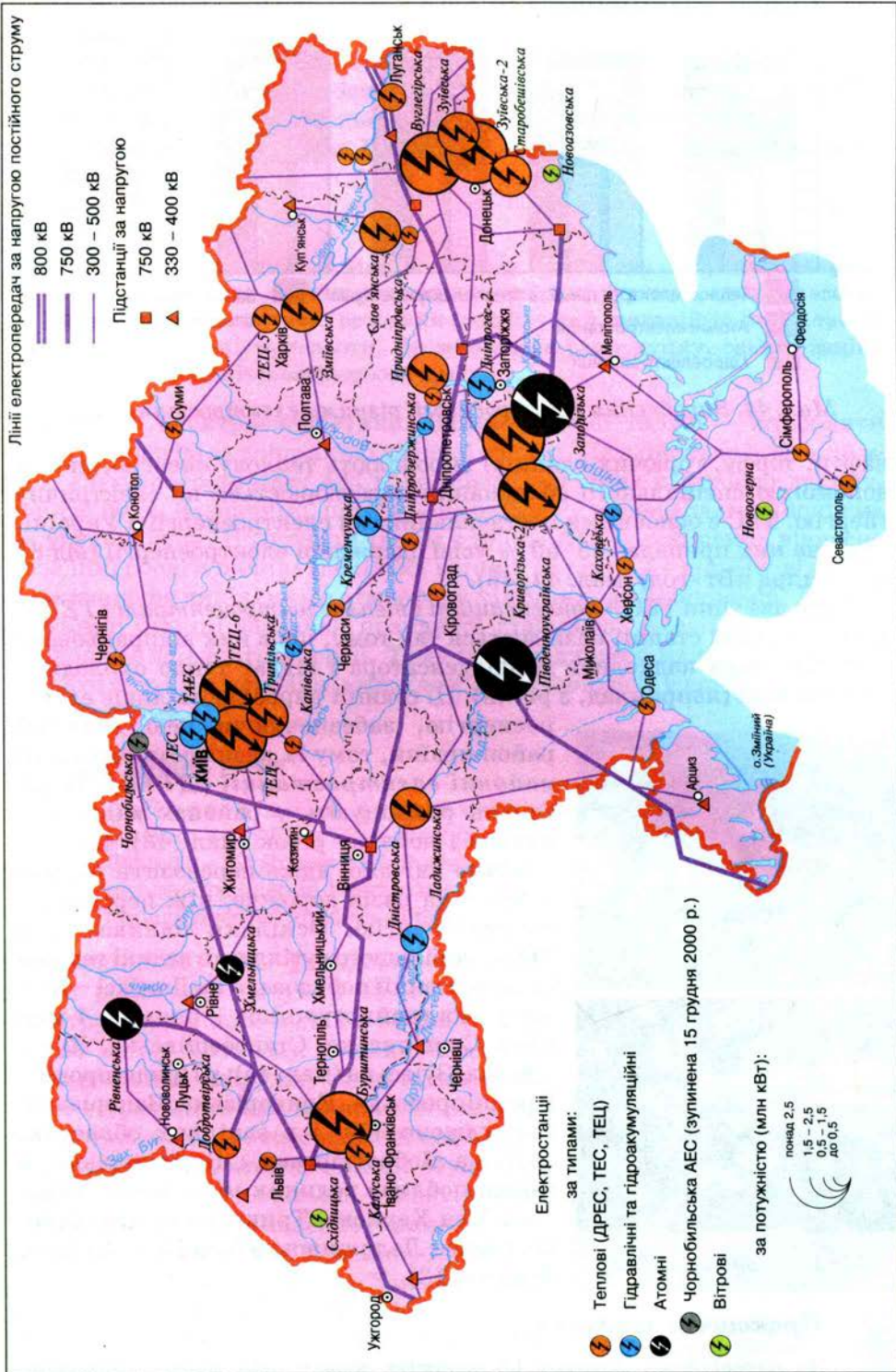


Географічна розминка

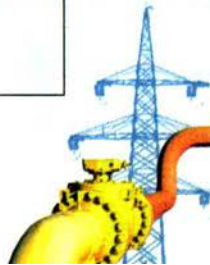
Поясніть значення паливно-енергетичного комплексу.

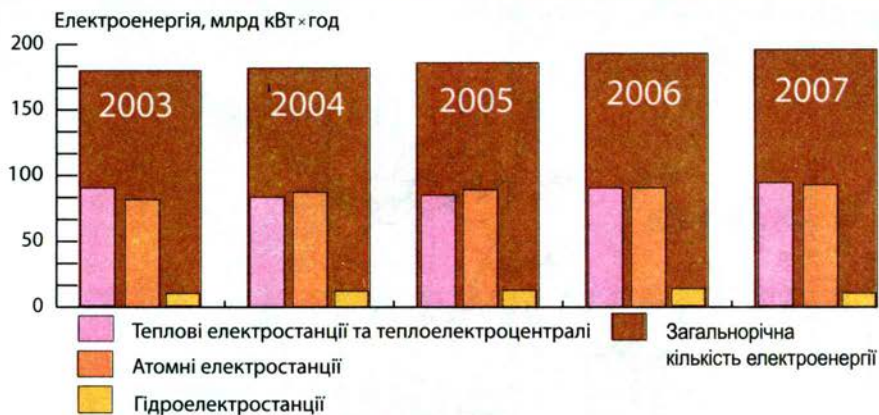
Електроенергетика забезпечує виробництво, передавання й використання електричної енергії для потреб народного господарства, а також побуту населення. Вона є складовою ПЕК України, у якому технічні засоби електроенергетики об'єднані лініями електропередач (ЛЕП) завдовжки понад 1 млн кілометрів в єдину автоматизовану і централізовану керовану електроенергетичну систему. Ця система об'єднує теплові, гідро- та атомні електростанції, які представляють відповідно різні галузі електроенергетики – теплоенергетику, гідроенергетику й атомну енергетику (мал. 43, 44). У сучасних ринкових умовах енергетична система України перебуває як у державній, так і приватній власності.

Теплоелектроенергетика – галузь енергетики, що виробляє електроенергію за допомогою *теплових електростанцій (ТЕС)*. Це станції, де внаслідок спалювання різних видів палива (вугілля, газу,



Мал. 43. Електроенергетика

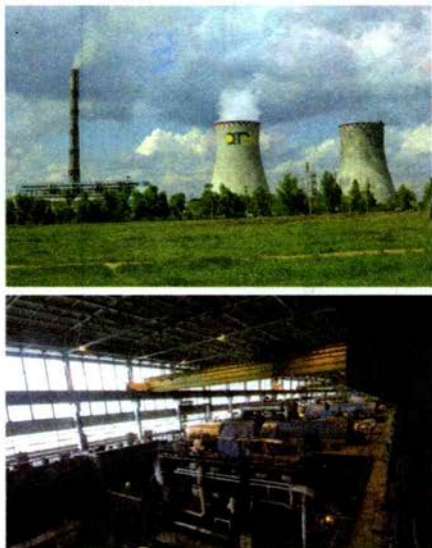




Мал. 44. Вироблення електроенергії різними електростанціями

нафти, торфу, горючих сланців) виробляють теплову енергію, яка за допомогою спеціального обладнання перетворюється на електричну енергію. ТЕС є основними постачальниками електроенергії в Україні, адже на них припадає 45–50 % усієї одержаної електроенергії (від 83 до 93 млрд кВт×год) (мал. 44, 45).

Існує два типи ТЕС – конденсаційні і теплоелектроцентралі (ТЕЦ). Конденсаційні станції називаються так тому, що в них відпрацьована в турбіні пара надходить до конденсатора і віддає тепло охолоджувальній воді (наприклад, з річки). Ці станції виробляють лише електроенергію, забезпечуючи нею великий район країни, тому їх називають *державні районні електростанції (ДРЕС)*. Їх зазвичай розміщують у районах видобутку палива і поблизу річок (мал. 43). Це економічно вигідно, адже перевозити паливо в декілька разів дорожче, ніж передавати електроенергію. Оскільки паливом для ТЕС є здебільшого вугілля, то великі теплові електростанції побудовано на Донбасі – Вуглегірська (найпотужніша – близько 4 млн кВт), Слов'янська, Старобешівська, Курахівська, Зуївська (мал. 45); у Придніпров'ї – Придніпровська, Криворізька, Запорізька. Споруджено ТЕС і в західних областях, зокрема Добротвірська і Бурштинська, а також поблизу великих міст, як-от Зміївська біля Харкова, Трипільська неподалік від Києва, Ладижинська біля Вінниці (див. Додаток 13).



Мал. 45. Зуївська ТЕС

Практичне завдання

За матеріалами Додатка 13 визначте області, які мають найбільшу кількість теплових електростанцій.

На відміну від ДРЕС, теплоелектроцентралі (ТЕЦ) виробляють водночас електричну і теплову енергію (гарячу воду або пару), яку спрямовують трубами для обігрівання житлових будинків та підприємств. Радіус дії ТЕЦ становить до 35 км, тому їх розташовують поблизу великих міст, промислових підприємств, які вони забезпечують електроенергією та теплом. Найбільші серед ТЕЦ побудовано в Києві, Одесі, Харкові.

Проблема



Під час згоряння палива на ТЕС в атмосферу потрапляє чимало шкідливих для людини речовин, як-от: окис вуглецю, сполуки азоту і свинцю, радіоактивні речовини (радій, торій, полоній та ін.), а також значна кількість теплоти. Чи можна, на вашу думку, знайти заміну електростанціям-забруднювачам?

Атомна електроенергетика. Завдання цієї галузі – виробляти електроенергію за допомогою ядерної енергії. Це здійснюють на **атомних електростанціях (АЕС)**, паливом для яких є уранові та плутонієві руди. Зазначимо, що Україна багата на ядерне паливо, зокрема на уранові руди. Позитивом також є те, що АЕС споживають відносно невеликі обсяги палива (декілька вагонів за рік) і, на відміну від ТЕС, практично не виділяють в атмосферу хімічних забруднювачів. До того ж атомні станції зазвичай працюють стабільно, забезпечуючи стале надходження електроенергії. Тому не випадково у майбутньому АЕС лишатимуться ключовим джерелом електроенергії у світі і кількість їх зростатиме.



Україна і світ

Світова атомна енергетика. На середину 2008 р. працює близько 440 АЕС в 30 країнах світу. Найбільше АЕС має США – 103, Франція – 59, Японія – 55, Росія – 31. В Україні нині діє чотири АЕС. За потужністю ядерно-енергетичного потенціалу наша країна входить до першої десятки ядерних держав світу.

Українські АЕС упродовж останніх п'яти років забезпечують 45–47 % усієї електроенергії, виробленої в країні (від 81 до 92 млрд кВт·год). Зазвичай атомні електростанції споруджують там, де є проблеми з традиційними паливними ресурсами, а також там, де зосереджені найбільші споживачі. Так, атомні станції збудовано у м. Енергодар Запорізької області (Запорізька АЕС), у м. Південноукраїнськ Миколаївської області (Південноукраїнська АЕС) (мал. 46), в м. Нетішин Хмельницької області (Хмельницька АЕС) і м. Кузнецовськ Рівненської області (Рівненська АЕС). Найпотужнішою серед них є Запорізька АЕС (4 млн кВт).



Мал. 46.
Південноукраїнська АЕС



В Україні працювала ще одна сумнозвісна АЕС – Чорнобильська. Однак після найбільшої техногенної катастрофи 1986 р., що там сталась, її 2000 р. закрили через небезпеку подальшої експлуатації.

Ступінь надійності АЕС і дотепер є дуже важливим питанням, що визначає майбутнє атомної енергетики. У зв'язку з цим слід відзначити, що 2006 р. Південноукраїнська АЕС (мал. 46) першою серед вітчизняних станцій отримала міжнародний сертифікат якості. Звісно, це не знімає проблем у галузі, які полягають у тому, що в Україні потрібно перейти на використання ядерних реакторів з високим ступенем надійності. Невирішеними залишаються проблеми поховання й утилізації відходів АЕС. Вони зберігають радіоактивність упродовж сотень років, а тому потребують спеціальних сховищ, які поглинають радіацію. У нашій країні таких сховищ немає.



Реалії сьогодення

Безпека вітчизняної ядерної енергетики. Вона значно поступається безпеці цієї галузі в провідних країнах світу. Такий стан речей Україна успадкувала від колишнього Союзу. Адже під час спорудження багатьох АЕС, на жаль, не були дотримані міжнародні екологічні норми. Так, Південноукраїнську, Хмельницьку та Рівненську АЕС розміщено в зонах нестачі водних ресурсів, а ще не було враховано наявність карстових пустот під майданчиком для Рівненської АЕС.

Гідроелектроенергетика – галузь енергетики, що виробляє електричну енергію за допомогою води на *гідроелектростанціях (ГЕС)*. Це найдешевша електроенергія (у 4–8 разів дешевша порівняно з виробленою на ТЕС і АЕС), адже великі затрати на будівництво ГЕС компенсуються тим, що за джерело енергії – воду – не сплачують. З метою максимального використання гідроенергії річок на них споруджують не окремі ГЕС, а каскади таких станцій. Водночас створюють водосховища для регулювання стоку річкових вод. Попри це, Україна нині використовує лише 20 % свого гідроресурсного потенціалу. Наші ГЕС щорічно виробляють 9–13 млрд кВт·год, а це не більше 7 % усієї електроенергії, виробленої в країні.

Більшість ГЕС споруджено на Дніпрі. Це – Київська (мал. 47), Канівська, Кременчуцька, Дніпродзержинська, Дніпрогес та Каховська ГЕС. Дніпрогес-2 (поблизу Запоріжжя) є найпотужнішою (0,8 млн кВт)



Мал. 47. Київська ГЕС



Мал. 48. Ташлицька ГАЕС

з усього каскаду. До великих ГЕС можна віднести також Дністровську і Тербле-Ріцьку.

Щоб краще використати гідроенергію, поблизу ГЕС будують *гідроаккумуляційні електростанції (ГАЕС)*. Вони призначені для перекачування води з нижнього басейну на певну висоту у верхнє водосховище, де вона накопичується, або акумулюється (від лат. *accumulatio* – накопичення). У такому режимі ГАЕС зазвичай працюють, коли попит на енергію невеликий, наприклад уночі. А під час найбільших (пікових) навантажень воду спускають, навпаки, у нижній басейн і вона крутить додаткові турбіни ГАЕС (мал. 48).

В Україні ГЕС розташовані переважно на рівнинних річках, а тому створені водосховища затопили великі площі прилеглих територій. Так з'явилися мілководдя, на яких улітку через значну кількість сонячної радіації масово розвиваються мікроскопічні водорості, бактерії, що спричинює так зване цвітіння води. Греблі перешкоджають міграції риб, а багатокаскадні ГЕС уже тепер перетворили річки на низку озер, де поступово виникають болота. У цих річках гине риба, а навколо них змінюється мікроклімат, ще більше руйнуючи природні екосистеми. Загалом втрати перевищують вартість виробленої ГЕС енергії.

Нові, або альтернативні, способи одержання енергії. Зростання масштабів використання електроенергії і водночас загострення проблем охорони довкілля змушують шукати екологічно чистіші способи використання відновлюваної енергії – сонячної, вітрової, геотермальної, хвиль, біогазу, припливів і відпливів тощо. Проте нині нетрадиційні джерела енергії посідають скромне місце в електроенергетиці України (0,05 % загальної потужності електростанцій).

Найперспективнішою є *сонячна енергетика*, хоча вона ще й не набула справжнього промислового використання. Це зумовлено тим, що сучасні *сонячні електростанції (СЕС)* після заходу сонця можуть виробляти енергію лише три-чотири години, до того ж спорудження СЕС дуже дороге коштує. В Україні піонерами з використання енергії сонця стали кримські санаторно-курортні заклади. Загалом у Криму вже є кілька десятків невеликих геліостанцій. Споруджують тут і першу в Україні дослідно-промислову геліостанцію.

Нині в Україні активно розвивається так звана мала *вітроенергетика*. Найсприятливішими регіонами для спорудження *вітрових електростанцій (ВЕС)* є Карпати і Крим, особливо узбережжя морів, а також Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Донецька і Луганська області. Першу вітрову електростанцію в Україні й у світі було збудовано 1931 р. поблизу Севастополя. Нині в Криму вже експлуатують Донузлавську, Мирновську, Сакську, Судакську і Тарханкутську ВЕС (мал. 49).



Мал. 49. Вітрова електроустановка на Тарханкутській ВЕС



Геотермальна енергетика для виробництва електроенергії використовує геотермальні ресурси – запаси тепла в надрах Землі. На геотермальні ресурси багаті Закарпаття, Донбас, а також територія Києва. З 1991 р. почала працювати найпотужніша в Україні *геотермальна станція* (4,6 МВт), що забезпечує тепlopостачання селища Янтарне в Криму.

Енергію біомаси одержують з рослинних олій чи тваринних жирів. Так, з ріпакової, соєвої, соняшникової, пальмової олії виробляють біодизельне паливо. Врожаї ріпаку нині успішно збирають у Вінницькій, Тернопільській, Херсонській, Одеській областях. Проте олію з ріпаку як дизпаливо в Україні поки не використовують. Програмою розвитку виробництва дизельного біопалива передбачено спорудити 23 біопаливні заводи, на яких планують виробляти в рік до 623 тис. тонн біодизельного палива, що сприятиме зменшенню імпорту нафти до 1,88 млн тонн.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 7

Побудова секторної діаграми виробництва електроенергії різними типами електростанцій

За Додатком 11 побудуйте секторну діаграму виробництва електроенергії ТЕС, АЕС і ГЕС.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Електроенергетика – складова ПЕК, що забезпечує виробництво, передавання й використання електричної енергії для потреб народного господарства, а також побуту населення.
- ✦ Електроенергетика поділяється на різні галузі – теплоенергетику, гідроенергетику й атомну енергетику.
- ✦ Різні типи електростанцій (теплові, гідро- та атомні) об'єднані лініями електропередач в єдину енергетичну систему.

Ключові терміни і поняття

- ✦ теплові електростанції (ТЕС) ✦ атомні електростанції (АЕС) ✦ гідроелектростанції (ГЕС) ✦ гідроаккумуляційні електростанції (ГАЕС)
- ✦ сонячні електростанції (СЕС) ✦ вітрові електростанції (ВЕС) ✦ геотермальні станції ✦

Самоперевірка

- 1 Обґрунтуйте доцільність розвитку у вашій місцевості тих чи інших видів енергетики.
 - 2 Порівняйте «плюси» і «мінуси» розвитку в Україні традиційної та альтернативної енергетики. Зробіть висновки.
 - 3 Поясніть принципи розміщення по території України різних типів електростанцій.
- Назвіть і покажіть на карті найбільші електростанції України.



Тема 6.

**МЕТАЛУРГІЙНА
ПРОМИСЛОВІСТЬ**

Можливо, ви неодноразово чули про людей, які «варять» метал. Це металурги – люди дуже мужньої професії. З непримітних металевих руд у цехах з високою температурою вони виплавляють чавун і сталь. З руд кольорових металів виробляють різноманітні металеві сплави, а також стратегічні метали – алюміній, титан, магній. Уся ця продукція є результатом діяльності металургійного міжгалузевого комплексу, що посідає центральне місце серед галузей важкої промисловості України. Металургійний комплекс охоплює процеси виробництва металів із руд чи інших матеріалів і надання металам певних властивостей і форми. Він безпосередньо впливає на розвиток інших галузей господарства, потужно працює на зовнішній ринок, зміцнюючи позиції країни у світовому господарстві.

§18. Чорна металургія**Географічна розминка**

Пригадайте з фізичної географії України, де зосереджені родовища руд чорних металів.

Склад галузі та показники виробництва. Чорна металургія – комплексна галузь, що за обсягом виробленої продукції є провідною серед галузей промисловості і посідає перше місце в експорті країни. Основні металургійні виробництва – це виплавка чорних металів (чавуну і сталі), виробництво прокату і трубна промисловість (мал. 50). Підприємства, на яких представлені всі основні металургійні виробництва, називають підприємствами повного виробничого циклу. Зазвичай це металургійні комбінати (мал. 51).

Виробництво чорних металів
чавуну, сталі, прокату

Трубна промисловість

Виробництво феросплавів

Промисловість металовиробів
виробництво металевого лиття,
конструкцій, інструменту,
кування, штампування

ЧОРНА МЕТАЛУРГІЯ

Мал. 50. Галузевий склад чорної металургії





Мал. 51. Металургійний комбінат «Азовсталь»



Мал. 52. Продукція Харцизького трубного заводу

Переробний і ливарний чавун виплавляють у доменних печах з підготовленої шихти – агломерату, коксу, флюсів. У сталеплавильних цехах переробний чавун і брухт перепплавляють у сталь. Найпрогресивніші способи виплавки сталі – це електропічний і киснево-конверторний, що вирізняються невеликими затратами палива й енергії.

Прокатна промисловість зі сталевих зливок виробляє сортовий і листовий прокат. Сортний прокат має різну геометричну форму – квадрат, круг, шестигранник. З нього виробляють ще й залізничні рейки, швелера, труби заготовки тощо.

Трубна промисловість має спеціалізовані заводи і цехи з виробництва сталевих і чавунних труб різного діаметра. Наша держава є однією з небагатьох у світі, що виробляє електрозварні труби великого діаметра – 1420 мм – для магістральних газопроводів (мал. 52). Вони мають попит і в сусідніх країнах, і в країнах на інших континентах.

Практичне завдання

Проаналізуйте статистичні дані з виробництва основних видів продукції чорної металургії (див. таблицю). Сформулюйте припущення щодо причин коливання обсягів виробництва.

Виробництво основної продукції чорної металургії (млн тонн)

Види основної продукції	1990	1995	2000	2007
Чавун	44,9	18,0	25,7	36,2
Сталь	52,6	22,3	31,8	43,7
Сортний та листовий прокат	38,4	16,5	22,3	24,5
Стальні труби	6,5	1,3	1,7	2,8



Україна у світі

Сьогодення сталеплавильного виробництва. У нашій країні виробляють 4 % світового обсягу сталі. Це сьоме місце у світі після Китаю, Японії, США, Росії, Німеччини і Південної Кореї. Проте майже половину вітчизняної сталі виплавляють дуже енергоємним мартенівським способом. Значно відстає Україна і за обсягами сталі, розлитої на машинах безперервного лиття заготівель, хоча цей спосіб винайшли і вперше запропонували саме в Україні ще на початку 60-х років ХХ ст. У світі цим способом розливають понад 83 % сталі, в Росії – 52 %, а в Україні – лише 16 %.

Основним виробничим процесам чорної металургії передують тривалий і матеріаломісткий підготовчий процес, у якому беруть участь гірничорудна та коксохімічна галузі. Підприємства гірничорудної галузі видобувають, збагачують і переробляють залізну і марганцеву руди. На збагачувальних фабриках з руди готують агломерат, потрібний для виплавки металу. Коксохімічна промисловість має спеціалізовані заводи, що «готують» коксівне вугілля до металургійного коксу, який використовують для виплавки чавуну в домнах і для виробництва рудного агломерату.

Сировинна база. Для розвитку чорної металургії в Україні склалися сприятливі умови. Це й економічно вигідне територіальне розташування сировинних ресурсів, це й добре розвинена між ними мережа транспортних шляхів, це й наявність споживача – галузей машинобудування, які потребують значної кількості металу. Крім того, металургійні підприємства забезпечені й вторинною сировиною – брухтом.

Українська чорна металургія має власну потужну сировинну базу – залізну й марганцеву руди, коксівне вугілля, вапняки, формувальні піски і вогнетриви. Залізні руди, зокрема, зосереджені в Криворізькому і Керченському залізрудних районах (мал. 53). Основними промисловими видами є багаті залізні руди з високим вмістом в них заліза (46–66 %). Марганцеву руду, що видобувають на Нікопольському і Великотокмацькому родовищах, використовують переважно для виробництва феросплавів.

Підприємства чорної металургії мають власну сировину і для виробництва коксу. Запаси коксівного вугілля зосереджені переважно в Донецькому басейні і становлять майже 30 % запасів кам'яного вугілля.

Проблема

Попри значні запаси коксівного вугілля, останнім часом коксохімічна промисловість була забезпечена власною сировиною лише на 85 %, а 15 % потреб забезпечували імпортом вугіллям з Росії (12,5 %) і Польщі (2,5 %). Це пов'язано зі значним зниженням обсягів видобування коксівного вугілля через погіршення гірничо-геологічних умов роботи. Запропонуйте способи вирішення цієї проблеми.

Нерудна сировина для чорної металургії (формувальні глини, пісок, флюсові матеріали тощо) добре розвідана і достатньо багата, щоб забезпечити потреби підприємств галузі. До того ж більшість родовищ цієї сировини розташовані в районах металургійного виробництва, що зумовлює велику економічну ефективність їх використання.

Чинники і райони розміщення. Підприємства чорної металургії розміщують переважно там, де є паливно-сировинні й водні ресурси, де розвинена транспортна мережа, поблизу центрів споживання її продукції. Підприємства переробної металургії, що працює на брухті, розміщують поблизу джерел брухту, дешевої електроенергії, а також там, де є споживач металу. Для виробництва феросплавів вирішальними є джерела електроенергії та наявність марганцевої руди.

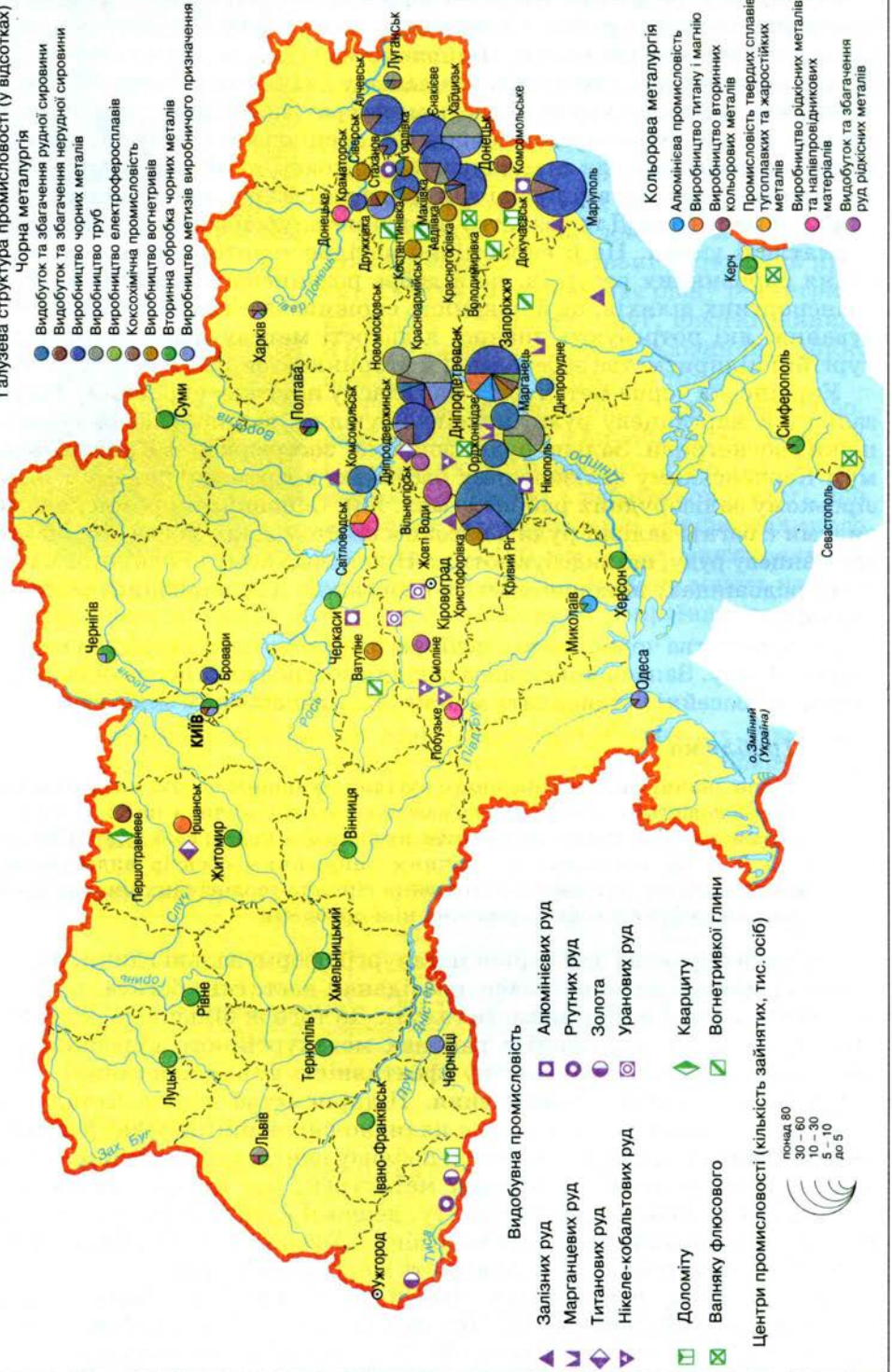
Під впливом перелічених чинників в Україні сформувалися Придніпровський, Донецький і Приазовський промислові райони чорної металургії. Тут виробляють понад 96 % продукції чорної металургії, яку експортують до інших країн. У перших двох районах, окрім підприємств з основними виробничими процесами, історично склався ще й комплекс



РОЗДІЛ 3

Галузева структура промисловості (у відсотках)
Чорна металургія

- Видобуток та збагачення рудної сировини
- Видобуток та збагачення нерудної сировини
- Виробництво чорних металів
- Виробництво груб
- Виробництво електроферосплавів
- Коксохімічна промисловість
- Виробництво вогнетривів
- Вторинна обробка чорних металів
- Виробництво метизів виробничого призначення



- Кольорова металургія**
- Алюмінієва промисловість
 - Виробництво титану і магнію
 - Виробництво вторинних кольорових металів
 - Промисловість твердих сплавів тугоплавких та жаростійких металів
 - Виробництво рідкісних металів та напівпровідникових матеріалів
 - Видобуток та збагачення руд рідкісних металів

- Видобува промисловість**
- ◀ Залізних руд
 - ◀ Марганцевих руд
 - ◀ Титанових руд
 - ◀ Нікеле-кобальтових руд
 - ◀ Алюмінієвих руд
 - ◀ Ртутних руд
 - ◀ Золота
 - ◀ Уранових руд
 - ◀ Кварциту
 - ◀ Вогнетривкої глини
- Центри промисловості (кількість зайнятих, тис. осіб)**
- ◆ понад 80
 - ◻ 30 - 60
 - ◻ 10 - 30
 - ◻ 0 - 10
 - ◻ до 5

Мал. 53. Чорна і кольорова металургія

переробної металургії, прокатних, трубних і металообробних заводів, а також коксохімічна і феросплавна галузі промисловості.

Придніпровський район є провідним з випуску чавуну (понад 50 % усього обсягу), сортового прокату (57 %), сталевих труб (64 %). Значного розвитку в районі набуло виробництво сталі (понад 40 % усього обсягу). Центрами чорної металургії району є Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя.

У *Донецькому металургійному районі* працюють п'ять металургійних, два трубні, шість коксохімічних заводів та 14 спеціалізованих підприємств з виробництва вогнетривких виробів і флюсових матеріалів. Це Алчевський, Макіївський і Єнакіївський (мал. 54) металургійні комбінати, Донецький, Краматорський, Костянтинівський металургійні заводи, Харцизький (мал. 52) і Луганський трубні заводи та ін.

Приазовський металургійний район охоплює приазовську частину Донецької області і Керченського півострова АР Крим. Металургійним центром тут є Маріуполь, де працюють два потужні металургійні комбінати – «Азовсталь» (мал. 51) та імені Ілліча, а також коксохімічний завод.

Серед найбільших підприємств чорної металургії в інших областях України виділяються Харківський коксохімічний завод, Полтавський гірничозбагачувальний комбінат і сталедротоканатний завод в Одеській області.



Мал. 54. Єнакіївський металургійний комбінат

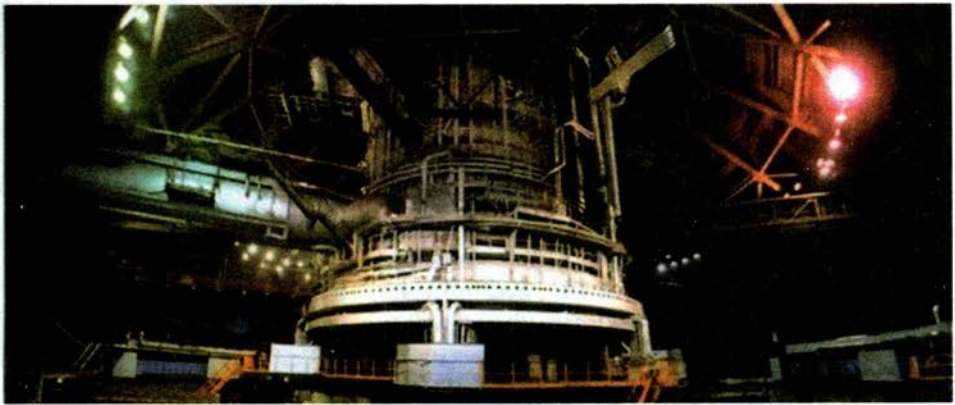
Провідні підприємства галузі



Гіганти чорної металургії. Це заводи повного циклу: Криворізький металургійний комбінат «Криворіжсталь» (мал. 55), Дніпровський ім. Дзержинського, Дніпропетровський завод ім. Петровського. Потужним металургійним комбінатом з виробництва сталі є «Запоріжсталь» і переробне підприємство – електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь». Серед лідерів також Дніпропетровський і Новомосковський трубні заводи, Південнотрубний завод і завод феросплавів у Нікополі, Харцизький трубний і Макіївський труболіварний заводи.

Проблеми і перспективи розвитку. Головною проблемою чорної металургії є її надто велика матеріаломісткість, адже витрати на сировину становлять тут понад 60 % вартості готової продукції. До того ж галузі комплексу дуже енергоємні. Наявність у виробничому процесі доменного циклу негативно впливає на стан довкілля, бо доменні печі викидають в атмосферу значну кількість забруднювальних речовин. Довкілля також забруднюється відходами збагачення руди. Щоб змен-





Мал. 55. Доменна піч «Криворіжстали»

шити матеріаломісткість і енергоємність чорної металургії, а також поліпшити екологічну ситуацію в районах розвитку галузі, потрібні суттєві зміни в технології виробництва чорних металів. У найближчій перспективі передбачено реконструювати підприємства, поліпшити якість і розширити асортимент металевих виробів, створити принципово нові комплекси, які б поєднували виробничі процеси чорної і кольорової металургії та хімічної промисловості для випуску нових сплавів. Найперспективнішою продукцією комплексу є тонкий лист, високоміцні водо- і газопровідні труби з покриттям, сталеві канати і арматура.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Чорна металургія складається з основних галузей, як-от виробництво чавуну, сталі, прокату, труб, і допоміжних.
- ✦ Чорна металургія за обсягами виробництва випереджає всі галузі промисловості України.
- ✦ Галузь майже повністю забезпечена вітчизняною сировиною.
- ✦ Основними промисловими районами чорної металургії є Придніпровський, Донецький і Приазовський.

Ключові терміни і поняття

- ✦ чорна металургія ✦ основні і допоміжні металургійні виробництва ✦ агломерат ✦ флюси ✦ металургійні райони ✦

Самоперевірка

1 Оцініть можливості чорної металургії щодо здійснення реконструкції та технічного переозброєння підприємств, користуючись текстом параграфа і додатковими матеріалами.

2 Поясніть на конкретних прикладах чинники розміщення підприємств чорної металургії.

3 Зазначте, за виробництвом яких видів продукції чорної металургії Україна посідає одне з провідних місць у світі.



Назвіть основні і допоміжні виробництва чорної металургії.

§ 19. Кольорова металургія



Географічна розминка

Пригадайте з фізичної географії України, де зосереджені родовища руд кольорових металів.

Поміркуйте, спираючись на знання з хімії та фізики, чому важливим напрямком розвитку металургії є створення нових металевих матеріалів і сплавів.

Склад галузі і показники виробництва. Кольорова металургія – галузь важкої промисловості, що спеціалізується на видобутку і збагаченні руд, виробництві й обробці кольорових і рідкісних металів та їхніх сплавів (мал. 53, 56). Стрімкий розвиток цієї галузі зумовлений величезними потребами в кольорових і рідкісних металах. Їх широко використовують в атомній енергетиці, електронній промисловості, космічному машинобудуванні, у засобах зв'язку тощо. Часто продукцію кольорової металургії називають стратегічною, адже обсяги її виробництва визначають місце країни у світі і гарантують, певним чином, безпеку держави.

Нині в галузі діє понад 200 підприємств різних форм власності, в яких працює майже 50 тис. осіб, а частка кольорової металургії в загальному обсязі промислового виробництва України становить лише близько 4 %. Це пояснюється тим, що за часів СРСР упродовж тривалого часу в межах України жодне виробництво галузі не мало замкненого технологічного циклу – від видобутку сировини до готової продукції. Як наслідок, підприємства галузі були розкидані по території колишньої країни і належали різним управлінським структурам. Іншою причиною такої ситуації є недостатність власної сировинної бази.

Вітчизняна кольорова металургія представлена переважно алюмінієвою і титаномагнієвою галузями, а також промисловістю рідкісних металів і напівпровідникових матеріалів, дорогоцінних металів і алмазів, виробництвом вторинних кольорових металів тощо (мал. 56). Обсяги



Мал. 56. Галузевий склад кольорової металургії



виробництва цих основних галузей порівняно з 1990 р. загалом зросли, хоча в багатьох з них не спостерігається позитивних змін, а окремі припинили свій розвиток на території України (див. таблицю).

Обсяги виробництва галузей кольорової металургії (у відсотках)

Галузі кольорової металургії	1990	1997	2000	2007
Алюмінієва промисловість	19,1	53,7	47,6	47,0
Титаномагнієва промисловість	–	7,3	6,3	8,0
Промисловість рідкісних металів і напівпровідникових матеріалів	–	11,0	7,6	7,7
Промисловість дорогоцінних металів і алмазів	–	0,4	0,7	0,8
Виробництво вторинних кольорових металів	18,4	11,5	26,8	28,5
Промисловість твердих сплавів, тугоплавких і жароміцних металів	4,6	0,7	1,1	1,0
Електродна промисловість	5,7	9,7	5,2	5,0
Мідна промисловість	–	–	0,3	0,1
Свинцево-цинкова промисловість	6,3	0,7	0,1	0,2
Нікеле-кобальтова промисловість	2,1	0,1	0,0	0,0
Сурм'яно-ртутна промисловість	2,5	0,0	0,0	0,0
Інші галузі	41,3	–	–	–

Практичне завдання

Проаналізуйте дані таблиці і встановіть, які галузі кольорової металургії розвиваються в Україні нині добре, які припинили своє існування, а які знизили обсяги виробництва. Сформулюйте припущення щодо причин такої ситуації в галузі.

Алюмінієва промисловість представлена виробництвом глинозему, що за хімічним складом є окисом алюмінію, первинного і вторинного алюмінію, алюмінієвих виробів із привізного алюмінію. Титаномагнієва промисловість виробляє зі спеціально підготовлених концентратів напівпродукт – губчастий титан, який вивозять до Росії, а звідти в Україну постачають готовий титановий прокат. Отже, в нашій країні немає первинного виробництва сплавів і зливок алюмінієвого і титанового прокату, труб з алюмінію та його сплавів. Усю цю продукцію в Україну завозять.

Промисловість рідкісних металів і напівпровідникових матеріалів виробляє цирконій, полікристалічний кремній, германій та інші метали і їхні сполуки, які використовують в електронній промисловості. За роки незалежності набула розвитку промисловість дорогоцінних металів, зокрема золотодобувна, а також виробництво твердих сплавів і тугоплавких металів та виробів з них: вольфрам-кобальтових, титан-вольфрамових, безвольфрамових та ін.

Вторинна кольорова металургія, що розвивається нині дуже швидкими темпами, спеціалізується на виплавці з вторинної сировини алюмінієвих, бронзових, латунних, цинкових сплавів.

Проблема



Останніми роками на базі обласних спільних підприємств «Вторкольормет» (українсько-іспанське «Інтерсплав» у Луганській області, українсько-німецькі «Донкавамет» у Донецькій області та «Укргермет» у Харківській області та ін.) значно розвинулась вторинна кольорова металургія. Це зумовило потужний збір кольорового брухту, що часто стає причиною людських жертв. Люди в пошуках кольорових металів, порушуючи закон, вирізають кілометри мідних електропроводів, знімають пам'ятники, виготовлені з бронзи та інших кольорових металів, добувають брухт всюди, де можна і не можна. Це стало національною проблемою. Запропонуйте свої способи її вирішення.

Сировинна база. Кольорова металургія України загалом не має значних освоєних сировинних джерел. На власній сировині базується лише виробництво титану (родовища калійно-магнієвих солей у Прикарпатті, титанових руд у Житомирській та Дніпропетровській областях), феронікелю (невеликі родовища бідних руд нікелю у Кіровоградській області), цирконію, кремнію. Перспективні родовища золота відкриті в Закарпатській, Дніпропетровській і Кіровоградській областях.

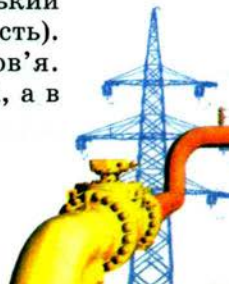


Реалії сьогодення

Перспективні родовища. На економічному просторі країн СНД Україна є практично монополістом у добуванні і збагаченні титанової сировини, рідкісних металів цирконію і гафнію, видобуває понад 80 % сировини для виробництва кремнію. Нині виявлені величезні запаси бішофіту в Дніпровсько-Донецькій западині. Це сировина для виробництва магнію, який використовують у літакобудуванні, космічній галузі тощо. Перспективними щодо подальшого використання є Мужіївське і Мазурівське родовища поліметалевих руд, а також родовища бокситів у Дніпропетровській, Черкаській, Закарпатській областях. Резервом власної сировини кольорових металів є техногенні родовища – відходи ТЕС, коксохімічного виробництва тощо.

Чинники і райони розміщення. Розміщення підприємств кольорової металургії визначається наявністю сировини, води й енергетичних ресурсів (мал. 53). Адже, наприклад, для виготовлення однієї тонни глинозему потрібно три-чотири тонни бокситів або шість тонн іншої сировини – нефелінів, кілька тонн вапняків, багато соди й електроенергії. А для виготовлення однієї тонни алюмінію потрібно до 20 тис. кВт·год електроенергії, для однієї тонни магнію – до 22 тис. кВт·год. Тому підприємства з переробки руд кольорових металів з незначним вмістом основного металу тяжіють до джерел сировини (виробництво феронікелю, рідкісних металів). Енергоємні виробництва (виплавка алюмінію, титану, магнію та ін.) розміщують поблизу джерел дешевої електроенергії.

Нині можна виділити три основні райони кольорової металургії: Придніпровський (Запорізька і Дніпропетровська області), Донецький (Донецька і Луганська області) і Побузький (Миколаївська область). Понад половину виробленої продукції припадає на Придніпров'я. У Донецькому районі виробляють до 15 % усієї продукції галузі, а в Побузькому – понад 20 %.





Мал. 57. Миколаївський глиноземний завод



Провідні підприємства галузі

Де виробляють кольорові метали. Глинозем виробляють в основному на ВАТ «Миколаївський глиноземний завод», що працює на імпортній сировині, яку завозять морем переважно з Гвінеї (мал. 57). Єдиним в Україні виробником первинного алюмінію є ВАТ «Запорізький виробничий алюмінієвий комбінат». Вторинний алюміній виробляють спільні підприємства «Інтерсплав» (Луганська область), «Укргермет» (Харківська область), «Обмет» (Одеська область). Завод з виробництва магнію працює в Калуші у складі ВАТ «Оріана», на Запорізькому державному титаномагнієвому комбінаті виробляють напівпродукт – губчастий титан. Цирконій виробляють на Вільногірському державному гірничо-металургійному комбінаті (Дніпропетровська область) і Донецькому хіміко-металургійному заводі. Виробництво напівпровідникових і надчистих металів зосереджено на Запорізькому державному титаномагнієвому комбінаті, а також на ВАТ «Чисті метали» у м. Світловодськ Кіровоградської області. Єдиним в Україні виробником електродної продукції вугільного і графітового складу є ВАТ «Укрграфіт» у Запоріжжі, а мідного, латунного і мідно-нікелевого прокату – Артемівський завод обробки кольорових металів, який працює на привізній сировині.

Проблеми і перспективи розвитку. Головні проблеми кольорової металургії – дефіцит ресурсів, висока енергоємність, забруднення довкілля шкідливими речовинами і відходами. Тому виробництво кольорових металів потребує технологічного удосконалення. У перспективі розвиток галузі планують спрямувати на збільшення обсягів виробництва кольорових металів, які повністю забезпечені сировиною. Задля цього розширюватимуть сировинну базу завдяки освоєнню

нових родовищ, у тому числі комплексних поліметалевих руд. Водночас передбачають підвищити рівень технічного оснащення підприємств і якість продукції, поступово скоротити частку імпорту в споживанні олова, міді, цинку, створивши ці виробництва на підприємствах України. Передбачають розширювати асортимент продукції кольорової металургії внаслідок створення нових металевих сплавів.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 8

Нанесення на контурну карту сировинної бази, основних районів і центрів чорної і кольорової металургії

Позначте на контурній карті кольором чи штриховкою основні райони чорної і кольорової металургії: Придніпровський, Донецький, Приазовський, Побузький. Підпишіть найбільші центри їхнього розвитку: Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Запоріжжя, Вільногірськ, Донецьк, Костянтинівка, Макіївка, Єнакієве, Маріуполь, Луганськ, Алчевськ, Миколаїв, Калущ, Світловодськ.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Галузевий склад вітчизняної кольорової металургії представлений переважно алюмінієвою і титаномагнієвою галузями, промисловістю рідкісних металів і напівпровідникових матеріалів, дорогоцінних металів і алмазів, виробництвом вторинних кольорових металів.
- ✦ Розміщення підприємств кольорової металургії визначається наявністю сировини, води й енергетичних ресурсів.
- ✦ Основні райони розвитку кольорової металургії – Придніпровський, Донецький, Побузький.

Ключові терміни і поняття

✦ алюмінієва, титаномагнієва промисловість ✦ глинозем ✦ вторинна кольорова металургія ✦ рідкісні метали і напівпровідникові матеріали ✦

Самоперевірка

1 Користуючись картою корисних копалин, знайдіть місця перспективних родовищ сировини для розвитку кольорової металургії й оцініть їхню роль у розвитку окремих галузей.

2 Поясніть на конкретних прикладах, чому в Україні немає повного виробничого циклу кольорових металів.

3 Наведіть приклади розміщення підприємств кольорової металургії поблизу сировини і джерел енергії.

Назвіть основні галузі кольорової металургії.





Тема 7.

МАШИНОБУДУВАННЯ

У будь-якій розвиненій країні машинобудування – це одна з провідних галузей промисловості. Рівень його розвитку є одним з основних показників економічного розвитку країни. Створюючи знаряддя праці для різних галузей господарства і предмети споживання для населення, машинобудування реалізує досягнення науково-технічного прогресу і забезпечує комфортні умови життя людей. Тому знання про особливості розвитку машинобудування є корисними не тільки для спеціалістів-машинобудівників, а й для всіх людей – користувачів його продукції. За час вивчення теми ви дізнаєтеся, з чого складається машинобудування, які умови найбільше визначають його розвиток і розміщення, які проблеми спіткали галузь після здобуття Україною незалежності та як їх нині долають.

§20. Машинобудування: склад і показники розвитку



Географічна розминка

Поміркуйте, яка роль різноманітних машин і механізмів у житті й діяльності людини.

Перелічіть усю продукцію машинобудування, якою ви користуєтеся у своєму побуті і повсякденному житті.

Склад галузі. Машинобудування – це потужний міжгалузевий комплекс галузей обробної промисловості з виробництва машин, обладнання, устаткування, приладів і пов'язаної з ними продукції для господарських потреб і потреб людини. Машинобудівний комплекс налічує близько 60 простих галузей і виробництв. На його підприємствах виготовляють понад 2 млн найменувань продукції – від комп'ютерів до гігантських турбін, прокатних станів, морських суден тощо. Таке різноманіття асортименту виробів потребує спеціалізації підприємств і кооперації з іншими підприємствами як своєї галузі, так і суміжних, особливо тих, що виробляють матеріали і напівфабрикати, специфічні деталі та інші частини для різноманітних машин і механізмів.



Мал. 58. Види спеціалізації в машинобудуванні

Спеціалізація у машинобудуванні – це виробництво тільки тієї продукції, для якої на підприємстві склалися найкращі умови. Тобто спеціалізація передбачає обмеження асортименту продукції конкретного підприємства. Уявіть, що на одному підприємстві потрібно виробити легковий автомобіль, який має безліч деталей, вузлів і механізмів. Чи здатне одне підприємство всі їх виготовити і до того ж скласти в єдине ціле? Ні, такого практика не знає. Саме спеціалізація підприємств ніби дає змогу «розчленити» виготовлення машин на стадії: виробництво заготовок для деталей – виробництво деталей – зборка деталей у готові вироби. Кожна стадія зазвичай відбувається на спеціалізованому підприємстві. Тому в машинобудуванні розрізняють такі види спеціалізації: предметну, вузлову, подетальну, технологічну (мал. 58).

Проблема

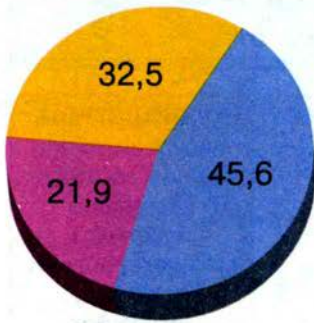
Величезний асортимент продукції машинобудування потребує спеціалізації виробництва не тільки в межах однієї країни, а й у світовому господарстві, бо жодна з країн світу не в змозі задовольнити всі потреби в машинах, устаткуванні завдяки лише власному виробництву. Як ви вважаєте, чого бракує українському машинобудуванню, щоб бути конкурентоспроможним у світі?

Кооперація в машинобудуванні – це об'єднання підприємств з різною спеціалізацією задля створення кінцевого продукту. При цьому об'єднуватися можуть два, кілька або багато виробництв. Машинобудівні підприємства кооперуються не тільки всередині галузі, а й з іншими галузями промисловості, зокрема хімічною, текстильною, лісовою. Вони постачають машинобудуванню напівфабрикати і вироби, необхідні для виготовлення машин й устаткування.

Галузевий склад машинобудування за роки незалежності України зазнав змін. За новою класифікацією машинобудівний комплекс складається нині з таких груп галузей: виробництво машин й устаткування, виробництво електричного й електронного устаткування, транспортне машинобудування, які відрізняються обсягами виробництва (мал. 59).

Існують й інші класифікації машинобудівного комплексу. Так, за особливостями використання продукції машинобудування поділяють





- Виробництво машин та устаткування
- Виробництво електричного й електронного устаткування
- Транспортне машинобудування

Мал. 59. Частка груп галузей машинобудування у загальному виробництві, %

на дві групи: цивільне та оборонне (військове). Підприємства оборонно-промислового комплексу (ОПК) виготовляють близько третини обсягів продукції машинобудування. Решта припадає на цивільне машинобудування. За галузями господарства виділяють промислове, сільськогосподарське, транспортне машинобудування. За матеріаломісткістю машинобудування поділяють на важке, загальне, середнє (мал. 60).

Показники виробництва. У структурі вітчизняної промисловості на машинобудівний комплекс припадає усього 14,4 % обсягу промислової продукції і близько 25 % чисельності промислових кадрів. У період 1991–1999 рр. обсяги виробництва вітчизняного машинобудування зменшилися. Таке сталося через кризу в господарстві країни і через те, що українські машинобудівні підприємства втратили виробничі зв'язки з підприємствами машинобудівного комплексу колишніх союзних республік. Крім того, за перші роки незалежності скоротилося

фінансування окремих підприємств і цілих галузей машинобудування. Кризові явища в машинобудуванні були підсилені браком замовників на існуючу продукцію, а також зміною спеціалізації й асортименту виробництва багатьох машинобудівних підприємств. Проте останніми роками в галузі сталися суттєві позитивні зміни.



Мал. 60. Галузевий склад машинобудування за матеріаломісткістю



Реалії сьогодення

Ситуація поліпшується. За 2007 р. випущено 829 тис. холодильників-морозильників, 173 тис. пральних машин, 2,9 тис. верстатів для обробки дерева, 5,3 тис. тракторів для сільського та лісового господарства, 380 тис. легкових автомобілів, 9,1 тис. автобусів, що є рекордом для України за роки незалежності. Іншими галузями машинобудування, де обсяги виробництва також зростають, є енергетичне і металургійне машинобудування, хімічне і нафтохімічне машинобудування, електротехнічна галузь.

Міжгалузеві та внутрішньогалузеві зв'язки. Машинобудівний комплекс у своєму розвитку спирається на потужні внутрішньогалузеві й міжгалузеві зв'язки. Внутрішньогалузеві зв'язки утворюються безпосередньо між галузями машинобудування, що пов'язано зі спеціалізацією машинобудівних підприємств, які обмінюються різними деталями, вузлами, комплектуючими виробами, напівфабрикатами для складання кінцевого продукту. Міжгалузеві зв'язки машинобудування виникають тому, що і виробництво, і споживання його продукції тісно пов'язане з діяльністю багатьох інших галузей промисловості і всього господарства (мал. 61). Підраховано, що саме машинобудування утворює найбільше міжгалузевих зв'язків.

Практичне завдання

Встановіть, користуючись малюнком 61, які галузі промисловості споживають продукцію машинобудівного комплексу, та продукцію яких галузей промисловості використовує машинобудування.

Крім промисловості, потужним споживачем продукції машинобудування є побутове обслуговування населення, сільське, лісове, рибне



Мал. 61. Міжгалузеві зв'язки машинобудівного комплексу



господарства, а також наука, наукове й інформаційно-обчислювальне обслуговування. Тим часом і машинобудівний комплекс є найбільшим серед інших галузей промисловості споживачем продукції науки, тобто є наукомісткою галуззю. Найбільше потребують високих технологій і використовують досягнення науки електротехнічна, електронна, радіотехнічна, авіаційна галузі.



Реалії сьогодення

Співдружність виробництва і науки. За тематикою, пов'язаною з розвитком машинобудування, працює понад сто галузевих науково-дослідних, проектно-конструкторських, технологічних інститутів, близько двохсот самостійних конструкторських організацій. Крім того, чимало машинобудівних підприємств у своєму складі мають дослідні, конструкторські й технологічні підрозділи. Така співдружність між виробництвом і наукою сприяє розвитку технополісів і технопарків – мережі, де ефективно поєднуються прогресивні технології виробництва, зокрема у машинобудівній галузі. Прикладом такої мережі в Україні є машинобудівні підприємства м. Харкова.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Машинобудівний комплекс України складається з 60 простих галузей і виробництв.
- ✦ Підприємства машинобудування працюють на основі спеціалізації і кооперації.
- ✦ Частка галузей машинобудування у промисловому виробництві становить близько 14,4 %.
- ✦ За роки незалежності машинобудівний комплекс зазнав кризи і суттєвих змін у структурі виробництва.
- ✦ Машинобудівний комплекс має розгалужену систему внутрішньогалузевих і міжгалузевих зв'язків.

Ключові терміни і поняття

- ✦ машинобудівний комплекс ✦ військово і цивільне машинобудування ✦ спеціалізація ✦ кооперування ✦

Самоперевірка



4 Покажіть на конкретних прикладах значення міжгалузевих зв'язків для розвитку галузей машинобудівного комплексу.

3 Поясніть, як спеціалізація пов'язана з кооперуванням.

2 Наведіть приклади видів спеціалізації машинобудівних підприємств.
1 Назвіть основні галузі машинобудівного комплексу за новою класифікацією.

§21. Особливості розміщення галузей машинобудування



Географічна розминка

Поміркуйте, який з відомих вам чинників найбільше може впливати на розміщення галузей і підприємств машинобудування.

З'ясуйте в розмові з батьками, які підприємства машинобудування працюють чи працювали колись у вашій місцевості, області.

Чинники розвитку і розміщення. Машинобудування належить до галузей так званого вільного розміщення, оскільки на нього менше, ніж на інші галузі, впливають природні умови й ресурси. Однак є чинники, без урахування яких воно не може ефективно розвиватися. Так, машинобудування порівняно з іншими галузями промисловості потребує більше кваліфікованих кадрів. На висококваліфіковані трудові ресурси насамперед орієнтуються електронне й електротехнічне машинобудування. До того ж виробництво найпрогресивнішої техніки є не лише трудомістким, а й наукомістким, тому воно зосереджене в районах з високорозвинутою науковою базою.

Від наявності сировини залежить розвиток металомістких галузей – енергетичного машинобудування, виробництва металургійного й гірничого обладнання тощо. Найефективнішим є розміщення машинобудівних підприємств поблизу джерел сировини і споживача. За таких умов вартість машин і обладнання істотно зменшується завдяки скороченню транспортних витрат на перевезення сировини й готових виробів.

Серед економічних чинників, які відіграють значну роль у розміщенні підприємств машинобудування, треба назвати спеціалізацію й умови кооперування, зокрема транспортний чинник – витрати на транспортування окремих деталей, вузлів і механізмів, сировини чи готової продукції.

На сучасному етапі розвитку світового господарства на розвиток і розміщення машинобудування значно впливає наявність ринків збуту готової продукції й міжнародна спеціалізація і кооперування в цьому комплексі. У сучасних умовах стає вигідно вивозити не тільки готову продукцію, а й переносити виробництва в ті країни, де є попит на певну продукцію.



Україна і світ

Міжнародна інтеграція в машинобудуванні. Нині багато провідних фірм автомобільної промисловості США, Японії, ФРН, Республіки Корея та інших країн розміщують свої підприємства в тих країнах, де є більше можливостей для реалізації своїх товарів. Такою країною поступово стає й Україна, де присутні іноземні інвестори щодо складання автомобілів різних марок. Для України незаперечними досягненнями, з якими можна вийти на зовнішній ринок, є виробництво авіакосмічної техніки, окремих видів енергетичної, електротехнічної продукції та суднобудування.

Розміщення машинобудування. Підприємства машинобудування зосереджені нині переважно в областях з високим рівнем розвитку

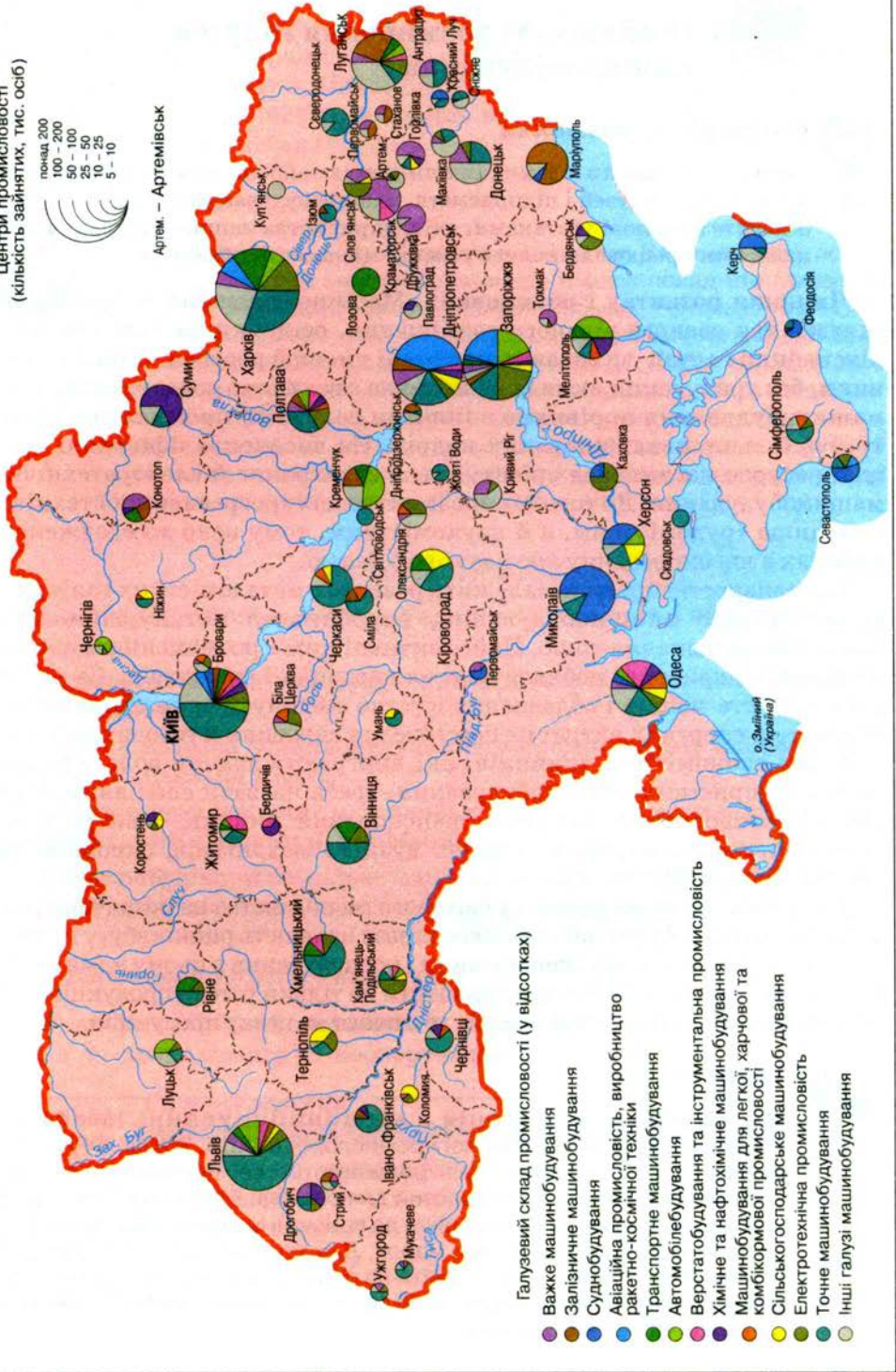


РОЗДІЛ 3

Центри промисловості
(кількість зайнятих, тис. осіб)



Артем. – Артемівськ



Галузевий склад промисловості (у відсотках)

- Важке машинобудування
- Залізничне машинобудування
- Суднобудування
- Авіаційна промисловість, виробництво ракетно-космічної техніки
- Транспортне машинобудування
- Автомобілебудування
- Верстатобудування та інструментальна промисловість
- Хімічне та нафтохімічне машинобудування
- Машинобудування для легкої, харчової та комбікормової промисловості
- Сільськогосподарське машинобудування
- Електротехнічна промисловість
- Точне машинобудування
- Інші галузі машинобудування

Мал. 62. Розміщення галузей машинобудування

науково-дослідної та сировинної бази, з достатньою кількістю кваліфікованих кадрів. Так, найбільше підприємств машинобудування розташовано в Харківській, Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Львівській областях і в м. Києві (мал. 62). На них припадає понад 70 % виробництва продукції машинобудування. На дещо нижчих позиціях перебувають Луганська, Одеська, Миколаївська області, де за останні роки обсяги виробництва скоротилися. Особливо низькою є частка машинобудування більшості західних областей України.

Практичне завдання

Визначте, які галузі машинобудування переважають у різних областях України, користуючись картосхемою (мал. 62).

Виробництво металургійного, гірничошахтного, підйомно-транспортного й енергетичного устаткування, для яких характерні висока металомісткість, але низька трудомісткість і транспортабельність продукції, орієнтуються у розміщенні на сировинну базу – на металургійні підприємства. Тому виробництво металургійного устаткування зосереджене в Донецькому і Придніпровському промислових районах. Його центрами є міста Ново-Краматорськ, Дебальцеве, Стаханов.

Заводи гірничошахтного і бурового устаткування розміщені поблизу вугільної промисловості Донбасу, рудної бази Придніпров'я, районів видобутку нафти і газу, які є споживачами продукції цих заводів. Його центрами є міста Торез, Донецьк, Горлівка. Найбільші підприємства підйомно-транспортного машинобудування розташовані в Дніпропетровську, Харкові, Одесі. Центрами енергетичного машинобудування є Харків, Дніпропетровськ, Мелітополь. Найважливішими центрами виробництва важких верстатів і ковальсько-пресового обладнання є Краматорськ, Харків, Кривий Ріг, Дніпропетровськ.

Транспортне і сільськогосподарське машинобудування, виробництво промислового та будівельного обладнання також орієнтуються здебільшого на споживача готової продукції (за винятком тих виробів, які відзначаються абсолютною транспортабельністю). Так, промислові електровози випускають у Дніпропетровську. В багатьох інших містах – Києві, Львові, Полтаві, Одесі, Запоріжжі – працюють заводи з ремонту тепловозів. Залізничні вагони виробляють у Кременчуці та Дніпродзержинську, великовантажні вагони – у Стаханові, а в Маріуполі налагоджено виробництво металевих вагонів-цистерн.

Суднобудування і судноремонт розвинені в Одесі, Іллічівську, Севастополі, Керчі, Маріуполі. Суднобудівні заводи Херсона спеціалізуються на випуску океанських і морських суден, доків для морських портів і портових кранів. Річкове суднобудування розвинене в Києві, де будують пасажирські і буксирні судна та рефрижератори. У Херсоні випускають катери, земснаряди та судна озерного типу.

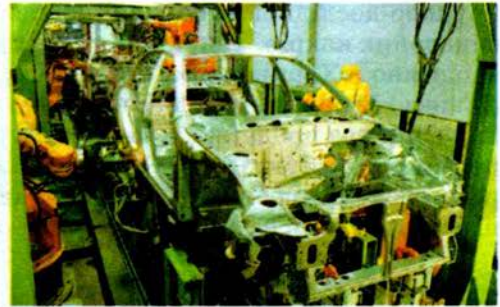
Найбільшими центрами сільськогосподарського машинобудування є Харків, де виробляють трактори, Кіровоград, який спеціалізується на випуску сівалок, Дніпропетровськ, де зосереджене виробництво бурякозбиральних комбайнів, Одеса, що виробляє тракторні плуги, Херсон, в якому виробляють кукурудозбиральні та зернозбиральні комбайни.

Важливими галузями машинобудування, які орієнтуються при розміщенні на наявність висококваліфікованих трудових ресурсів та





Мал. 63. Тролейбуси – продукція Луцького автомобільного заводу



Мал. 64. Збирання автомобілів на Запорізькому автомобільному заводі

наукових баз, є автомобілебудування, авіаційне та космічне машинобудування, верстатобудування, виробництво приладів, точних машин, інструментів, побутових приладів, електронне машинобудування тощо. Частка цих галузей машинобудування в Україні поки що залишається незначною. Нині виробництво наукомісткої і трудомісткої галузей починає формуватися на новій економічній основі із залученням недержавних коштів, імпортних комплектуючих, встановлення кооперативних зв'язків із зарубіжними країнами.

Серед основних центрів автомобілебудування треба виділити Львів, Кременчук, Запоріжжя, Луцьк, Черкаси, Дніпропетровськ. Окрім цих центрів, ще в багатьох областях України за роки незалежності розпочатий розвиток автомобілебудування. Основною причиною цього є значний попит на продукцію галузей серед широких верств населення. Спеціалізацією нових підприємств галузі є випуск вітчизняних тролейбусів (мал. 63), збирання автомобілів іноземних марок (мал. 64), відновлення випуску мотоциклів, мопедів, велосипедів, автозапчастин тощо.

Авіаційна промисловість набула розвитку в Києві та Харкові, де виробляють переважно транспортні літаки (мал. 65). Космічна галузь розвинена в Дніпропетровську. Приладо- та верстатобудування розмістилося в багатьох містах країни, зокрема в Києві, Луцьку, Харкові, Житомирі, Львові, Сумах, Одесі. Засоби обчислювальної техніки виробляють у Києві, Вінниці, Чернівцях, Одесі, Северодонецьку.

Перспективи розвитку. Машинобудівний комплекс України потребує суттєвих структурних і територіальних змін. І від того, як вони здійснюватимуться, залежатиме розвиток усього національного господарства.

Реформування галузі передбачає насамперед створення нових видів підприємств і розширення міжгалузевих зв'язків. Крім того, потрібно урізноманітнювати асортимент продукції машинобудування завдяки підвищенню частки галузей, що виробляють товари народного споживання. Варто також якнайшвидше розвивати нові галузі й випускати нові товари машинобудування, виробництво яких було б менш залежне від імпортних комплектуючих (частка імпортних компонентів в українському машинобудуванні становить понад 40 %, тим часом, наприклад, у Франції – 20 %, Японії – 14 %, у США – 9, 5 %).

Сучасна стратегія промислової політики в галузі машинобудування має бути спрямована як на потреби внутрішнього ринку, так і на розвиток експортного потенціалу галузі. Нині експорт машинобудування



Мал. 65. Літаки АН-124-Руслан та АН-50 – продукція
Авіаційного науково-технічного комплексу ім. О.К. Антонова

становить близько 9 %, що менше, ніж, наприклад, експорт чорної металургії чи харчової промисловості.

Докорінна модернізація машинобудівних підприємств, їхнє технічне переоснащення з використанням сучасних технологій і значне підвищення якості товарів сприятимуть досягненню продукції машинобудування світових стандартів та їхньої конкурентоспроможності на зовнішньому ринку.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Розміщення галузей і підприємств машинобудування орієнтується переважно на такі чинники: трудовий, науковий, споживчий і сировинний.
- ✦ Більшість підприємств машинобудування зосереджена в Харківській, Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Львівській областях і в м. Києві, де високий рівень науково-дослідної бази та кваліфікованих кадрів, а також розвинена металургія.
- ✦ Перспективні напрямки розвитку машинобудування – створення нових видів підприємств і розширення міжгалузевих зв'язків, докорінна модернізація машинобудівних підприємств, розвиток нових галузей і випуск нових товарів, збільшення експортного потенціалу комплексу.

Ключові терміни і поняття

- ✦ чинники розміщення машинобудування: трудовий, науковий, споживчий, сировинний
- ✦ наявність ринків збуту готової продукції
- ✦ міжнародна спеціалізація і кооперування

Самоперевірка



- 1 Покажіть на конкретних прикладах роль машинобудування щодо входження України у світовий економічний простір.
- 2 Поясніть, чому в Україні автомобілебудування почало інтенсивно розвиватися останніми роками.
- 3 Порівняйте галузеву структуру машинобудування своєї області з будь-якою сусідньою. Що спільного й відмінного в них?

Наведіть приклади галузей машинобудування, розміщення яких залежить від різних чинників.





Тема 8.

ХІМІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

Про хімічну промисловість кажуть, що вона виробляє продукцію з нічого, підбираючи будь-які відходи, що ця галузь «працює» на решту галузей господарства, забезпечуючи їх фарбою, барвниками, смолами, пластмасою, нитками, мінеральними добривами тощо. Прихильники галузі підкреслюють те, що вона виробляє такі матеріали й речовини, яких немає в природі, і цим самим замінює дефіцитні природні ресурси. Усе це характеризує хімічну промисловість як дуже прогресивну галузь. Однак екологи наголошують на тому, що хімічна продукція майже не бере участі у природному колообігу речовин, тому перетворюється на відходи, що забруднюють довкілля.

Ось такі протиріччя існують у багатогалузевому хімічному комплексі. Спробуйте й ви оцінити роль хімічних галузей у господарстві країни, зрозуміти особливості їхнього розвитку в Україні та їхні проблеми і перспективи.

§22. Хімічна промисловість



Географічна розминка

Назвіть продукцію хімічної промисловості, що траплялася вам у повсякденному житті.

Спираючись на знання з хімії, перелічіть умови, потрібні для виробництва хімічної продукції.

Спираючись на знання з фізичної географії України, назвіть ті корисні копалини, які можна використати як сировину для хімічної промисловості.

Склад і показники розвитку галузі. Хімічна промисловість – це багатогалузевий комплекс, що складається з власне хімічної, нафтохімічної та хіміко-фармацевтичної галузей (мал. 66). Разом із металургією і машинобудуванням хімічна промисловість є базовою галуззю української промисловості і визначає науково-технічний прогрес в усіх сферах господарства.

Практичне завдання

Визначте основні галузі й виробництва хімічної промисловості, користуючись малюнком 66.

Провідною галуззю власне хімічної промисловості є основна хімія, яка охоплює виробництво мінеральних добрив і кислот, содову, хлорну, йодобромну галузі та ін. Частка основної хімії серед інших галузей становить майже 50 %, тобто вона створює кожний другий товар хімічної промисловості.



Проблема

Нині в нашій країні краще порівняно з іншими галузями основної хімії розвивається виробництво азотних добрив, які постачають у більш як 20 країн світу. Останніми роками собівартість продукції азотної промисловості є збитковою, що пов'язано з високими цінами на газ, електроенергію і залізничні перевезення. Це призводить до поступової втрати Україною світового ринку та скорочення обсягів виробництва. Запропонуйте ваше бачення виходу із ситуації, що склалася в азотній промисловості.



Провідні підприємства галузі

Підприємства – лідери хімічної промисловості. Лідерами з виробництва азотного добрива карбаміду і головними експортерами продукції є Горлівський концерн «Стирол», ВАТ «Дніпроазот», Одеський припортовий завод. Провідними підприємствами з виробництва аміачної селітри для внутрішніх сільськогосподарських потреб є Черкаське ВАТ «Азот» і Рівненське ВАТ «Рівнеазот».



Мал. 66. Галузевий склад хімічного комплексу



На нафтохімічну промисловість припадає 14 % обсягу продукції хімічного комплексу. Провідними тут є шинна і гумоазбестова галузі. До шинної промисловості входять підприємства, що випускають усі типи шин, і шиноремонтне виробництво. Це виробництво споживає значну кількість різноманітної сировини, зокрема синтетичний каучук, хімічні волокна й нитки, технічний вуглець, хімічні домішки, прискорювачі вулканізації гум, стабілізатори, активатори та багато інших. Значна частина перелічених видів сировини є імпортною і постається до України з Росії.

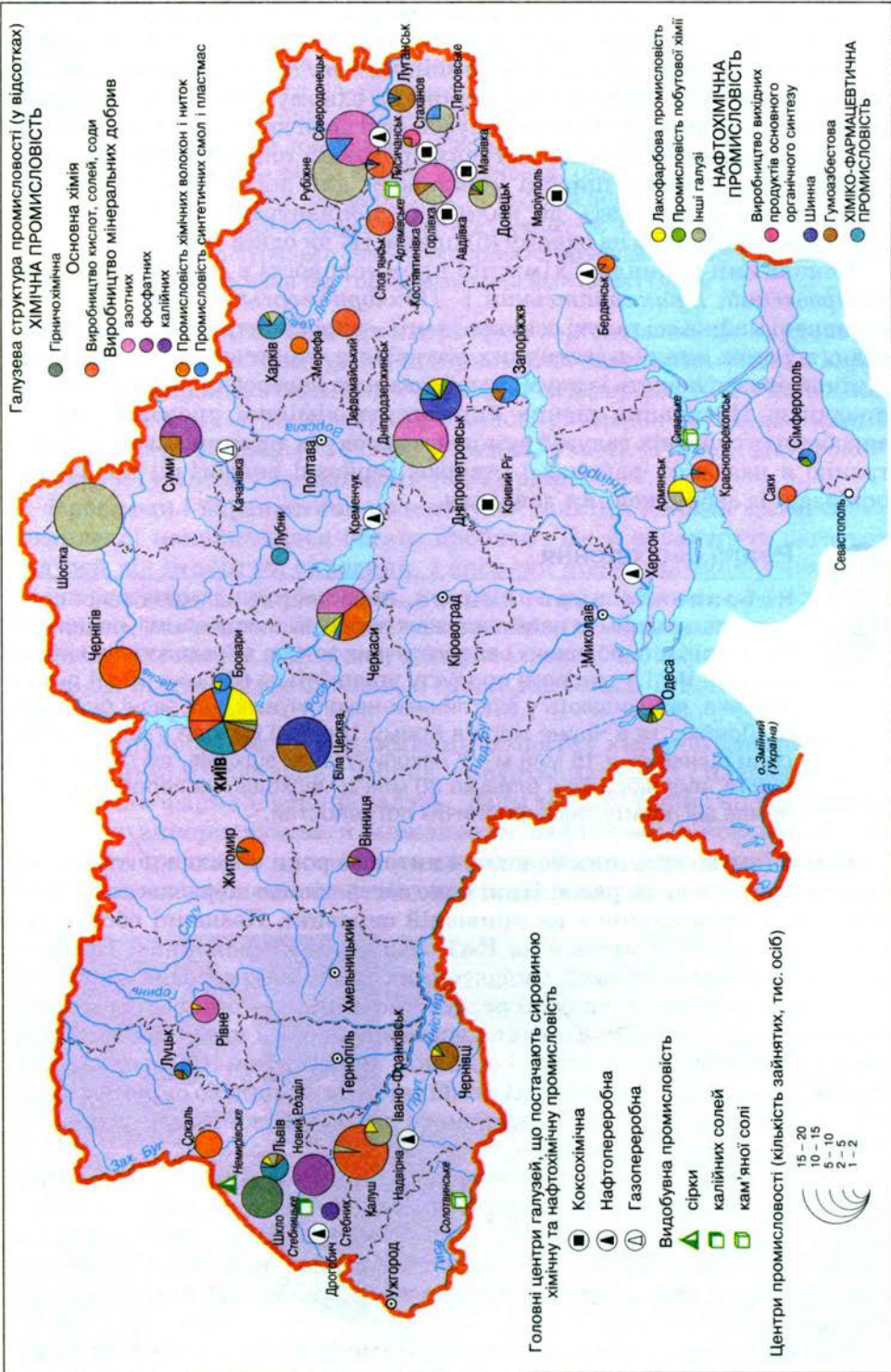
На хіміко-фармацевтичну галузь припадає майже 15 % обсягів виробництва комплексу. Ця галузь виробляє синтетичні лікарські засоби, медикаменти з рослинної і тваринної сировини, вітаміни, бактеріальні препарати, антибіотики, перев'язувальні матеріали, дезінфекційні засоби тощо. Понад 80 % найменувань галузі виготовляють з імпоротної сировини, яку завозять з Німеччини, Швейцарії, Іспанії, Китаю та країн СНД.

За роки незалежності обсяги виробництва багатьох галузей хімічного комплексу скоротилися, через що його частка в промисловому виробництві України нині невисока і становить близько 7 %. У комплексі налічують понад 400 підприємств, а кількість залучених до хімічного виробництва осіб налічує майже 200 тис. Хімічна промисловість бере активну участь у створенні продукції на експорт, заробляючи при цьому близько 9 % валютних надходжень країни.

Сировинна база. Хімічна промисловість є матеріаломісткою галуззю і використовує у своєму виробництві різноманітну сировину: корисні копалини (сіль, сірка, каолін, глина, вапняки, графіт та ін.), продукцію сільського господарства, вторинні продукти промислової переробки, синтетичні матеріали, повітря і воду.

Важливу роль у виробництві хімічної продукції відіграють насамперед природні мінеральні ресурси. Так, для виробництва сірчаної кислоти використовують сірку Прикарпаття. Сировиною для виробництва калійних добрив є калійні солі, родовища яких також розмістилися у Прикарпатті. Кухонна сіль, потужні запаси якої розташовані в Донецькій області та в Закарпатті, є сировиною для одержання хлору і соди. Для виробництва кальцинованої соди і карбіду додають ще й вапняк і крейду, родовища яких є у багатьох областях України. Сировиною для виготовлення лакофарбової продукції є ільменіти, що зосереджені в Житомирській області. Важливим ресурсом для одержання хімічних продуктів є коксівне вугілля. Попутні продукти, що виділяються під час коксування вугілля, є сировиною для виробництва барвників й окремих медичних препаратів. У промисловості органічного синтезу використовують нафту й нафтопродукти (низькооктановий бензин, керосин), парафінові (етилен, пропілен та ін.) й ароматичні (бензол, ксилол) вуглеводні.

Чинники і райони розміщення. За особливостями розміщення підприємства хімічного комплексу поділяють на чотири групи. Це виробництва, що тяжіють до джерел сировини, виробництва, що орієнтуються на паливні й енергетичні ресурси, виробництва, що тяжіють до районів споживання, виробництва змішаної орієнтації (мал. 67).



Мал. 67. Розміщення галузей хімічної промисловості



Ефективність підприємств хімічної промисловості залежить від умов організації виробництва, зокрема від особливостей спеціалізації, кооперування, концентрації та комбінування. *Комбінування* хімічного виробництва передбачає поєднання на одному підприємстві різних виробництв однієї або кількох галузей на основі комплексного використання сировини, відходів і побічних продуктів тощо. Така організація виробництва створює широкі можливості для поглиблення спеціалізації, однак призводить до надмірної концентрації (зосередження) хімічних виробництв на одному підприємстві чи одній території.

Основними районами хімічної промисловості є *Донецький, Придніпровський, Прикарпатський і Причорноморський* (мал. 67). Тут розвинені майже всі галузі основної хімії – виробництво кислот, добрив, соди, а також смол і пластичних матеріалів, гірничохімічна й нафтохімічна промисловість і галузі, спрямовані на переробку нафти в нафтопродукти. Поєднання різних виробництв хімічної промисловості й виробництв супутніх галузей зумовлює високу їх територіальну концентрацію в названих районах і створює серйозні екологічні проблеми, пов'язані із забрудненням довкілля.



Реалії сьогодення

Небезпечне виробництво. Виробництво кальцинованої соди є не тільки одним із найскладніших процесів основної хімії, що потребує великих сировинних і енергетичних затрат, а й екологічно небезпечним. На 1 т готового продукту утворюється близько 10 м³ рідких відходів, які скидають у відстійники-накопичувачі, так звані білі моря на Донбасі та в Чорне море в Криму. Щорічні відходи у виробництві соди оцінюють у 15 млн м³. У накопичувачах відходів, які охоплюють 300 га, вже зібралося близько 30 млн м³ відходів, на переробку яких немає ані попиту, ані виробничих потужностей.

Виробництво хімічних волокон і ниток за роки незалежності скоротилося майже у вісім разів. Нині воно зосереджене переважно на ВАТ «Черкаське хімволокно» на привізній сировині. Незначні обсяги виробництва спостерігаються на ВАТ «Київське хімволокно». Промисловість синтетичних смол і пластичних мас, пластмасових виробів в Україні розвивається у складі переважно великих комбінатів азотної і хлорної промисловості. Тому основними центрами цього виробництва є міста Дніпродзержинськ, Горлівка, Запоріжжя, Северодонецьк, Черкаси та інші, де є відповідні комбінати. Виробництво окремих видів смол розміщено у складі підприємств лакофарбової галузі у Дніпропетровську, Одесі, Бориславі.

Виробництво гумотехнічних виробів і шин розміщено в Білій Церкві, Харкові, Дніпропетровську. Вони використовують як вітчизняну, так й імпортовану сировину. Понад 50 % своєї продукції галузь постачає за межі України. Найбільшим покупцем шин є Росія (65 %), близько 10 % експортують до країн Прибалтики, решта – до країн Західної Європи та США.

Товари побутової хімії, зокрема синтетичні мийні засоби (СМЗ), виробляють у Києві, Вінниці, Первомайську, Слов'янську, Орджонікідзе, Львові та інших містах України.



Провідні підприємства галузі

Підприємства нового покоління. В Україні починаючи з 2000 р. з'явилося кілька нових підприємств з виробництва синтетичних мийних засобів, які створені як спільні підприємства українськими та іноземними компаніями. Серед них «Супермаш», що у м. Києві, засновниками якого є одна українська, одна турецька і три американські компанії. Тут виробляють також й інші товари побутової хімії та парфюмерно-косметичну продукцію. В Орджонікідзе створено українсько-турецьке спільне підприємство «Ольвія-Beta», що випускає засоби чищення під торговими марками Gala і Dana.

Хіміко-фармацевтична промисловість зорієнтована на трудові ресурси і споживача. Найбільші підприємства галузі розміщені в Києві (ВАТ «ФФ Дарниця» (мал. 68), «Фармак», «Біофарма», ЗАТ «Київський вітамінний завод»), Харкові (ВАТ «Біолік», «Здоров'я», хімфармзавод «Червона зірка» та ін.), а також у Львові, Умані, Лубнах, Дніпропетровську, Луганську та інших містах України.

Проблеми і перспективи розвитку. Останніми роками в хімічному комплексі накопичилося багато проблем. Це й залежність багатьох галузей від імпоротної сировини, і високий рівень матеріаломісткості та енергоємності виробництва, і технічна зношеність підприємств, і наявність техногенно небезпечних виробництв. Вирішувати проблеми потрібно якнайшвидше, адже, якщо зволікати, собівартість продукції може ще більше підвищитися, а отже, знизиться її конкурентоспроможність.

Нині пріоритетними напрямками розвитку хімічного комплексу є виробництво мінеральних добрив, синтетичних смол і пластмас, а також хіміко-фармацевтична галузь. Крім того, потрібно відновлювати і ширше використовувати можливості нафтохімії і коксохімії для розвитку продуктів органічного синтезу. При цьому вкрай важливо адаптувати підприємства хімічних галузей до ринкових умов госпо-



Мал. 68. ВАТ «ФФ Дарниця»



дарювання, знайти інвесторів і партнерів для створення нових підприємств, а також гарантувати безпеку хімічного виробництва.

Перспективи розвитку хімічної промисловості значно залежать від стану навколишнього середовища. Хімічна промисловість належить до найбільших забруднювачів довкілля, але водночас це єдина галузь, яка утилізує виробничі відходи. Тому одним із головних завдань хімічного виробництва є впровадження прогресивних технологій, що дають змогу звести до мінімуму промислові відходи, забезпечити максимальне очищення стічних вод і викидів в атмосферу.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Хімічний промисловий комплекс складається з власне хімічної промисловості, нафтохімічної та хіміко-фармацевтичної галузей.
- ✦ Хімічні виробництва використовують різноманітну природну сировину й відходи.
- ✦ Залежно від особливостей розміщення підприємства хімічної промисловості об'єднані в чотири групи: орієнтовані на сировину, орієнтовані на паливні й енергетичні ресурси, орієнтовані на споживача та змішаної орієнтації.
- ✦ Основними районами розвитку галузей хімічного комплексу є Донецький, Придніпровський, Прикарпатський, Причорноморський.
- ✦ Проблеми і перспективи комплексу пов'язані з освоєнням нової ресурсної бази, зі створенням нових підприємств і технічним переоснащенням старих, із забрудненням довкілля.

Ключові терміни і поняття

✦ хімічний комплекс ✦ власне хімічна промисловість ✦ нафтохімічна промисловість ✦ хіміко-фармацевтична промисловість ✦ комбінування і концентрація виробництва ✦ хімічні відходи ✦ накопичувачі відходів ✦

Самоперевірка

1 Оцініть роль хімічної промисловості у вашому житті та в житті вашого населеного пункту, скориставшись конкретними даними з параграфа і додатковою інформацією.



2 Поясніть, чому більшість підприємств хімічної промисловості зосереджена в Донецькому і Придніпровському районах.

3 На конкретних прикладах покажіть залежність розміщення галузей хімічного комплексу від сировини.

Назвіть галузі, які входять до власне хімічної промисловості.



Тема 9.

ЛІСОВА І ДЕРЕВООБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

Продукція лісової промисловості щодня поряд з вами. Це насамперед підручники й зошити, зроблені з паперу, шкільні й домашні меблі і ще безліч різних речей. Немає такої сфери господарства, де деревина і продукція її переробки не відігравали б істотної ролі. Продукцію галузі використовують у машинобудуванні, легкій промисловості, на транспорті, будівництві та в інших галузях. Тому розвитку лісової промисловості в нашій країні приділяють велику увагу. Натомість і лісова галузь отримує від інших сфер господарської діяльності потрібні ресурси – хімікати, лаки, фарби, а також знаряддя праці – трактори, верстати тощо. Параграф, присвячений лісовій промисловості, допоможе вам краще розібратися з її галузевим складом, територіальною структурою, тенденціями розвитку та з існуючими проблемами. Деякі з проблем спробуйте вирішити і ви.

§23. Лісова і деревообробна промисловість



Географічна розминка

Згадайте з курсу фізичної географії, які території України вкриті лісом.

Перелічіть продукцію лісової промисловості, якою ви користуєтеся у своєму житті.

Поміркуйте, з якими галузями обробної промисловості найбільше взаємозв'язана лісова промисловість.

Склад і показники розвитку. Лісопромисловий комплекс (ЛПК) об'єднує галузі лісового господарства і промисловості, підприємства яких здійснюють заготівлю деревини, її обробку і переробку. Тому галузеву структуру комплексу утворюють лісозаготівельна промисловість, деревообробна і деревопереробна (целюлозно-паперова і лісохімічна промисловість) галузі (мал. 69). Підприємства ЛПК виробляють тисячі різноманітних видів продукції. Однак показники частки комплексу в загальному промисловому виробництві невисокі і становлять близько 3%. Стільки само відсотків становить частка ЛПК в експорті країни.



ЛІСОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС

ЛІСОЗАГОТІВЛІ

ДЕРЕВООБРОБНА промисловість

- лісопилне виробництво
- виробництво будівельних деталей із деревини і плит на деревній основі
- виробництво фанери
- меблеве виробництво
- виробництво дерев'яної тари
- виробництво сірників

ЦЕЛЮЛОЗНО-ПАПЕРОВА промисловість

- виробництво целюлози, деревної маси, паперу, картону
- виробництво паперової і картонної тари

ЛІСОХІМІЧНА промисловість

- виробництво деревного вугілля, оцтового порошку і кислоти, метилового спирту, розчинників тощо
- гідролізна промисловість

Мал. 69. Галузевий склад лісопромислового комплексу

До основних виробництв лісозаготівлі належить рубка лісу, трелювання і первинна обробка зрубаних дерев, сортування і штабелювання стовбурів, а також переробка низькоякісної деревини і відходів, що утворилися під час валки лісу.

Деревообробна промисловість переробляє деревину й виготовляє багатий асортимент матеріалів, напівфабрикатів, готових виробів (мал. 70). Наприклад, із цінної деревини дуба, бука, горіха виготовляє паркет, меблі. Для потреб будівництва, для вагоно-, авто- й суднобудування деревообробна промисловість виробляє пиломатеріали і деревні плити, а також дерев'яну тару.



Мал. 70. Деревообробка

Целюлозно-паперова промисловість, продукцію якої використовують майже в усіх галузях господарства та в побуті, об'єднує підприємства, які з рослинної та вторинної сировини виробляють папір, картон, штучне волокно, целюлозу та ін.

Лісохімічна промисловість за допомогою хімічних технологій виробництва з різноманітних відходів одержує деревне вугілля, оцтові порошок і кислоту, метиловий спирт, розчинники, масла, смоли, дубильні речовини тощо.

За роки незалежності обсяги виробництва окремих галузей ЛПК змінювалися, що пов'язано насамперед зі структурними ринковими перетвореннями в комплексі (мал. 71). Водночас на зменшення обсягів виробництва вплинуло насичення внутрішнього ринку в перші роки незалежності імпортними товарами, зокрема меблями.

Практичне завдання

Проаналізуйте малюнок 69 і дані діаграми (мал. 71) і встановіть, які галузі лісопромислового комплексу є провідними щодо обсягів виробництва, а які відстають за цими показниками.



Мал. 71. Динаміка обсягів виробництва продукції галузей ЛПК, %

Сировинна база. Лісопромисловий комплекс України сформувався в умовах недостатньої кількості сировини. Нині забезпеченість потреб у лісовій сировині, насамперед у деревині, становить близько 20 %. Решту деревини Україна довозить із Росії.

Основні лісозаготівельні райони – це Українські Карпати (Івано-Франківська й Закарпатська області) й Українське Полісся (Волинська, Житомирська, Київська, Чернігівська області) (мал. 72). Обсяг лісозаготівель становить близько 11 млн м³ деревини, у тому числі понад 5 млн м³ ділової деревини, яку обробляють і переробляють інші галузі комплексу.

Крім деревини, галузі ЛПК використовують відходи виробництва лісової промисловості (стружку, тирсу), а ще соломку, кошики льону і конопель, стебла й насіння соняшнику, кукурудзяні качани, очерет, рогіз, а також вторинну сировину – макулатуру і ганчір'я. Така сировина є майже в усіх областях України, що зумовило розміщення промисловості по всій території країни.

Деякі галузі лісової промисловості споживають велику кількість хімічної продукції: смол, лаків, фарб, пластмас, хімічних волокон тощо. Це зумовлює потужні міжгалузеві зв'язки між хімічним і лісовим комплексами. До того ж лісова промисловість для виробництва продукції лісохімії застосовує суто хімічні технології виробництва, наприклад суху перегонку деревини й гідроліз.

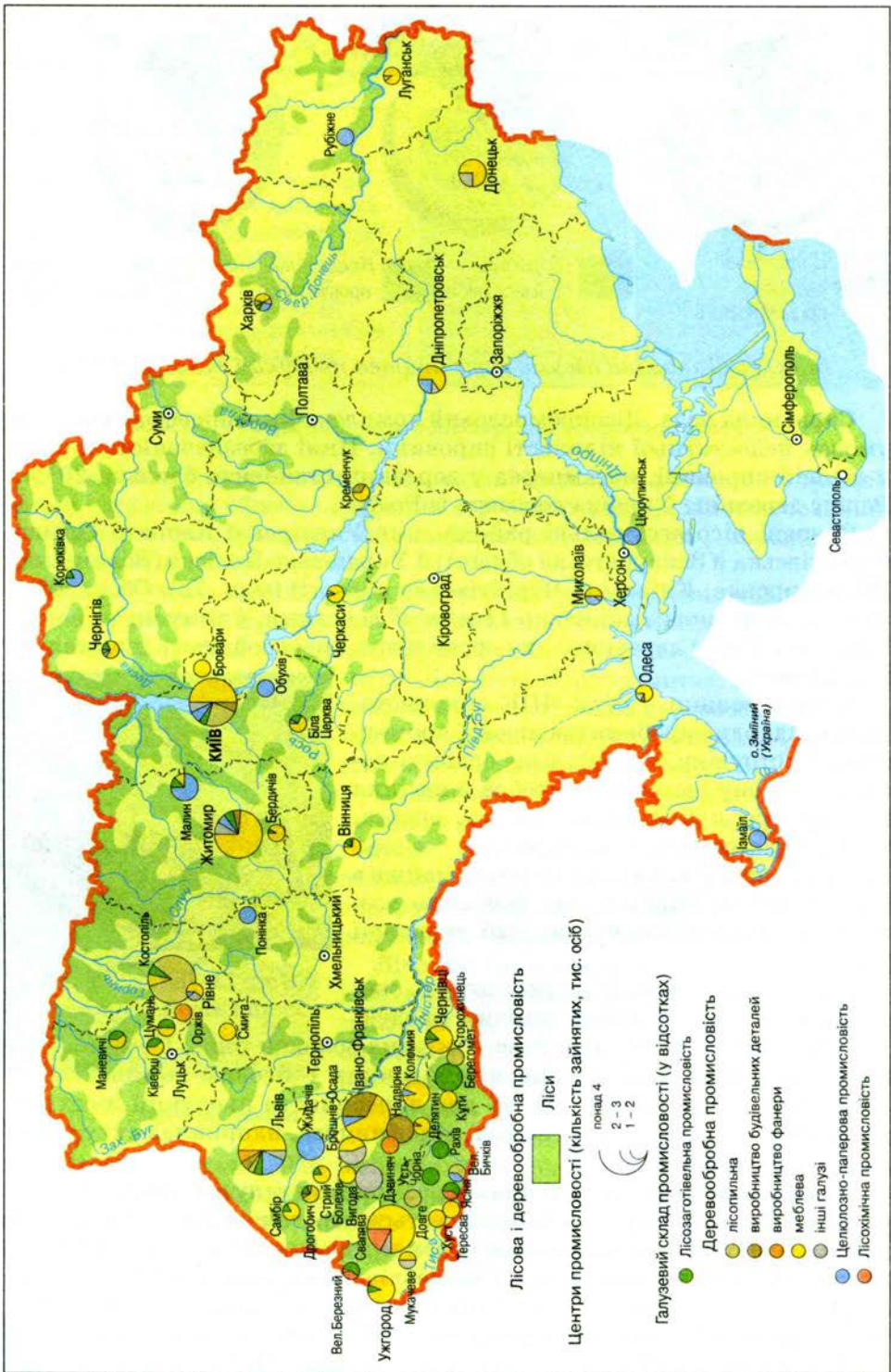
Чинники розвитку й особливості розміщення галузей. На райони зосередження лісових ресурсів орієнтується переважно лісозаготівельна промисловість. Основним споживачем деревини є лісопильне виробництво і пов'язані з ним виробництва меблів, фанери, деревостружкових плит, конструкційних будівельних матеріалів. Вони орієнтуються також на споживача і на добре розвинене транспортне сполучення.

Підприємства ЛПК є в усіх областях України і АР Крим, однак розташовані вони досить нерівномірно (мал. 73). Основними лісозаготівельними районами, крім зазначених вище, є також області Центральної



Мал. 72. Іванківський склад лісоматеріалів

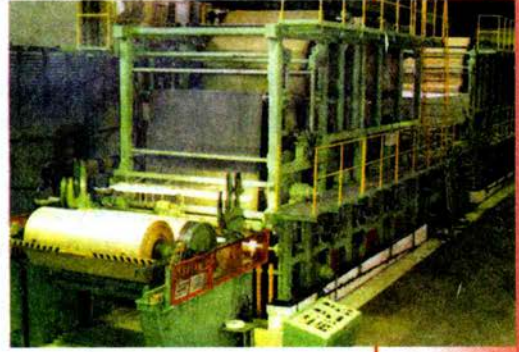




Мал. 73. Розташування галузей лісової промисловості

України. Тут головною умовою розвитку лісозаготівлі є не взагалі наявність лісу, а наявність експлуатаційних лісів, де можна рубати ліс і заготовляти ділову деревину.

Лісопильне виробництво зосереджене в таких центрах, як Чернівці, Вигода, Надвірна (Івано-Франківська область), Рахів (Закарпатська область), Сколе, Стрий (Львівська область), Ковель (Волинська область), Коростень, Малин (Житомирська область). Виробництво меблів розташоване ближче до споживача. Значна кількість підприємств зосереджена в Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях. В інших регіонах осередками меблевого виробництва є обласні центри. З відходів деревообробної промисловості виробляють деревостружкові та деревоволокнисті плити в Дрогобичі, Малині, Ковелі, Києві, Тересві, Сваляві, Оржеві та ін.



Мал. 74. Малинська паперова фабрика

Целюлозно-паперові комбінати – це потужні підприємства, що потребують значної кількості деревної сировини, палива, електроенергії, води і хімікатів. Тому, коли розміщують такі підприємства, орієнтуються насамперед на наявність усіх зазначених чинників. Тим часом картонні і паперові фабрики, які для виробництва готової продукції використовують напівфабрикати, зорієнтовані переважно на споживача і кваліфіковану робочу силу.



Провідні підприємства галузі

Працюють по-новому. Найбільшими підприємствами галузі є целюлозно-паперовий завод у Жидачеві Львівської області, картонно-паперовий комбінат у місті Обухів Київської області, Понінківський паперовий комбінат у Хмельницькій області, Малинська фабрика на Житомирщині (мал. 74), Дніпропетровська паперова фабрика, Херсонський та Ізмаїльський целюлозні заводи. За роки незалежності вони суттєво змінили технології виробництв, оновили асортимент продукції та знайшли потужних зарубіжних партнерів.



Проблема

Останніми роками в Україні загалом знизилося виробництво паперу і картону, хоча попит на цю продукцію залишається досить високим. Необхідні потреби країна задовольняє імпортом продукції з Росії та інших країн Європи. Поясніть причини такої ситуації й запропонуйте способи виходу з неї. Де на території України, на вашу думку, варто створювати нові підприємства з виробництва паперу і картону?

Основними центрами лісохімічної промисловості є Київ, Великий Бичків, Перечин, Коростень, Свалява, Вигода. Гідролізна промисловість у своєму розміщенні кооперується з різними виробництвами лісового комплексу та з олійною і консервною галузями. Тому часто окремі цехи з виробництва її продукції трапляються на картонній



фабриці, як у Білгород-Дністровському, на заводах з виробництва дріжджів, наприклад у Запоріжжі, Слов'янську (Донецька область), Вознесенську (Миколаївська область), Василькові (Київська область) та на інших підприємствах харчової промисловості.

Проблеми і перспективи розвитку. Основною проблемою розвитку ЛПК є те, що практично всі підприємства його галузей потребують модернізації і технічного переоснащення, а на це потрібні значні валютні кошти. Джерелом валютних надходжень може стати експорт продукції, однак орієнтація комплексу на експорт можлива лише за умов розширення асортименту продукції і підвищення її якості. Тому пріоритетом в розвитку лісопромислового комплексу є збільшення частки виробництв, які мають попит на внутрішньому ринку України і можуть бути конкурентоспроможними на зовнішніх ринках, насамперед меблевого, целюлозно-паперового, деревних плит тощо.

Останніми роками в лісопромисловому комплексі України гостро постала потреба контролювати лісозаготівлю, особливо в Карпатському регіоні. Це змушує ретельніше підходити до надання дозволів на діяльність підприємств комплексу. Нині також вкрай важливо раціонально і комплексно використовувати лісосировинні ресурси, чого можна досягти, впроваджуючи безвідходне виробництво і поліпшуючи структуру споживання продукції. Це сприятиме переходу лісової промисловості на власні лісові ресурси.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Лісопромисловий комплекс – це сукупність галузей, що здійснюють заготівлю деревини, її обробку та переробку.
- ✦ Показники частки ЛПК у загальному промисловому виробництві становлять близько 3 %.
- ✦ Підприємства лісопромислового комплексу є в усіх областях України та АР Крим, однак їхнє розташування досить нерівномірне.
- ✦ Проблемою ЛПК є модернізація і технічне переоснащення підприємств, а перспективою – експортна орієнтація виробництва і вихід на світові ринки.

Ключові терміни і поняття

- ✦ лісопромисловий комплекс
- ✦ лісозаготівля
- ✦ деревообробна галузь
- ✦ лісохімічна галузь
- ✦ целюлозно-паперова галузь
- ✦ ділова деревина
- ✦ експлуатаційні ліси

Самоперевірка

1 Оцініть роль галузей ЛПК у вашому житті.

2 Поясніть необхідність раціонального використання лісових ресурсів.



3 Порівняйте чинники розміщення лісозаготівлі та лісохімії. Що в них спільного та чим вони відрізняються?

Наведіть приклади виробництв, що входять у деревообробну галузь ЛПК. Які з них розвиваються у вашій місцевості?



Тема 10.

125

ПРОМИСЛОВІСТЬ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ

Сучасні мікрорайони міст, яскраві будинки сіл, міцні промислові і сільськогосподарські споруди, нові лікарні, школи, торговельні і культурні центри – це результат діяльності потужного будівельного комплексу. Він охоплює такі сфери діяльності, як проектно-дослідницькі організації, промисловість будівельних матеріалів і будівельних конструкцій, будівельну індустрію, промисловість будівельного й дорожнього машинобудування, матеріально-технічне забезпечення комплексу. Усі галузі будівельного комплексу працюють на задоволення важливих для людини потреб у житлі й на створення комфортних умов життя. Проте однією з головних галузей комплексу є промисловість будівельних матеріалів. Ось чому саме цій галузі і присвячена дана тема, з якої ви дізнаєтеся про особливості розвитку і розміщення галузі, про її найактуальніші проблеми і перспективи зміцнення.

§24. Промисловість будівельних матеріалів



Географічна розминка

Поміркуйте, який будівельний матеріал відомий вам з раннього дитинства. Згадайте з курсу фізичної географії України, які нерудні корисні копалини можна використовувати для виробництва будівельних матеріалів – цегли, цементу, керамічної плитки тощо.

Склад і показники розвитку. Промисловість будівельних матеріалів – це укрупнена галузь, яка працює на забезпечення будівництва необхідними матеріалами і конструкціями. Найважливішими її галузями є цементна промисловість, виробництво стінових матеріалів, склоробна промисловість, виробництво облицювальних та оздоблювальних матеріалів, санітарно-технічних виробів, промисловість нерудних будівельних матеріалів (мал. 75).

У перші роки незалежності обсяги виробництва найважливіших будівельних матеріалів зменшилися, що було наслідком різкого скорочення будівництва. Останніми роками ситуація дещо змінилася на краще. Так, майже вдвічі збільшилося виробництво продукції з гіпсу,





Мал. 75. Галузевий склад промисловості будівельних матеріалів

на кілька відсотків зріс випуск збірних конструкцій із цементу, бетону, скла, плит і плиток керамічних, шлаковати, вати мінеральної силікатної, вапна, гіпсових сумішей, санітарно-технічних і керамічних виробів, цементу, емностей для напоїв і харчових продуктів, цегли керамічної невогнетривкої, блоків і цегли з цементу, бетону. Водночас зменшилося виробництво листів гофрованих, шиферу й аналогічних виробів з азбестоцементу, виробів з асфальту.

Провідною галуззю є *цементна промисловість*. Обсяги її виробництва у 2007 р. майже досягли значень 1990 р. Пояснюється це успішною роботою підприємств галузі в Івано-Франківській області та підвищенням темпів роботи підприємств-велетнів Дніпропетровської, Харківської і Донецької областей. З виробництвом цементу тісно пов'язаний випуск азбестоцементної продукції – шиферу, труб, муфт, що зазвичай організований на цементних заводах.

Підприємства *скlorобної промисловості* України випускають широкий асортимент будівельного скла, серед якого лєвова частка припадає на скло віконне. Після потужної модернізації і реконструкції кількох підприємств галузі та зі створенням технологічно нових підприємств значно поліпшилась якість скла і розширився його асортимент. Крім листового скла випускають вітражі, дзеркала та інші вироби.



Реалії сьогодення

Корпорація-лідер. Підприємства галузі входять до складу потужної корпорації «Укрбудматеріали», яка виробляє майже третину будівельних матеріалів країни на понад 250 підприємствах. Частка корпорації в експорті продукції становить майже 20 %, тобто кожний п'ятий виготовлений продукт вивозять за межі країни. Це, крім скла, санітарно-керамічні вироби, консервна тара, каолін, гіпс, плитка керамічна для підлоги, лінолеум та інші товари. У системі корпорації діє державне підприємство «Спецскло», яке єдине в Україні та СНД виготовляє скловироби для літаків і вертольотів.

Продукцією *промисловості стінових матеріалів* є і величезні конструкції (стінові панелі зі збірного залізобетону, бетонні та силікатні блоки), і дрібноштучні стінові матеріали (цегла, шлакоблоки, стінові блоки з природного каменю). Багато підприємств, що виробляють великі стінові конструкції, в перше десятиліття незалежності значно

скоротили своє виробництво або зовсім не працюють, оскільки зменшився попит на їхню продукцію через застій у промисловому виробництві. Водночас зросла частка будівельної цегли і малих бетонних блоків (мал. 76), розширилася мережа підприємств з виробництва керамічної цегли.



Провідні підприємства галузі

Вітчизняна кераміка. Лідером з її виробництва є завод «Слобожанська будівельна кераміка» в Роменському районі Сумської області, який пережив на початку 90-х років ХХ ст. застій, а нині є провідним з випуску облицювальної цегли (до 30 млн шт. на рік) майже 30 фасонів, трьох кольорів і високих марок. Такого успіху підприємство досягло завдяки іноземним інвестиціям, зокрема американської фірми, яка в модернізацію заводу вклала майже 3 млн доларів. Основними ринками збуту продукції заводу нині є найбільші міста України – Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса та ін.

Промисловість нерудних будівельних матеріалів випускає щебінь, гравій, камінь будовий, пісок будівельний. Цю продукцію використовують як безпосередньо в будівництві, так і для обладнання тротуарів, набережних, для прокладання залізничних шляхів тощо. Видобуток і переробку будівельного каміння здійснюють більш ніж у 5000 кар'єрах на понад 900 підприємствах різних форм власності (мал. 77).

Сировинна база. Для більшості галузей промисловості будівельних матеріалів сировиною є нерудні корисні копалини, поширені по всій території України. Це – каоліни, тугоплавкі та вогнетривкі глини, вапняки, пісок, пісковик, будівельне каміння та інші, які за якістю, умовами залягання і запасами є унікальними.

Україна має великі можливості для виробництва високоякісних облицювальних матеріалів і виробів у зв'язку з наявністю значних запасів



Мал. 76. Будівельна цегла та бетонні блоки – продукція промисловості стінових матеріалів



Мал. 77. ВАТ «Пинязевецький кар'єр» (Житомирська обл.) – потужне підприємство, що за рік випускає понад 800 тис. кубометрів щебеню



таких гірських порід, як граніт, габро, лабрадорит, мармур тощо. Загальна кількість розвіданих родовищ цих матеріалів становить близько 70, найбільше їх зосереджено в Житомирській області (19) (мал. 78).



Проблема

Україна дійсно володіє значними запасами облицювальних матеріалів. На думку вчених, граніту у нас стільки, що ми можемо облицювати всю Європу. Цю сировину можна експортувати й нарощувати власне виробництво. Однак останніми роками зросли неконтрольований видобуток і вивіз гранітів. Запропонуйте, як вийти із ситуації, що склалася.

Останнім часом у виробництві будівельних матеріалів все більше почали використовувати вторинні ресурси та відходи інших галузей промисловості: шлаки, золу, відходи вуглезбагачення тощо.

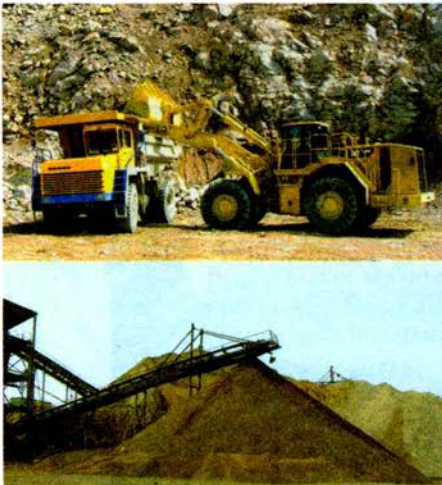
Чинники й особливості розміщення. Промисловість будівельних матеріалів розвинена по всій території України. Однак найпотужнішими її центрами є Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь. Розміщення промисловості будівельних матеріалів визначається обсягами будівельних робіт на конкретних територіях. Наявність сировинних ресурсів, вантажомісткість сировини і готової продукції (незручності у транспортуванні), повсюдність використання будівельних матеріалів зумовлюють одночасне тяжіння виробництва й до сировини, й до споживача. Значення цих чинників для різних галузей, типів підприємств і стадій технологічного процесу неоднакове. Тому розрізняють галузі сировинної орієнтації та галузі з орієнтацією на споживача (мал. 79).

Проблеми і перспективи розвитку. Головною проблемою розвитку промисловості будівельних матеріалів є технічне переснащення існуючих підприємств, безвідходне виробництво, модернізація транспортування будівельних матеріалів і його здешевлення.

У виробництві будівельних матеріалів, зокрема в цементній і азбестоцементній промисловості, у подальшому більше використовуватимуть вторинні ресурси, що сприятиме економії палива і сировини. У структурі виробництва продукції цементної промисловості планують суттєво збільшити випуск високомарочного цементу і його спеціальних видів – швидкотверднучого, білого, кольорового тощо.

Важливим завданням промисловості нерудних будівельних матеріалів є утилізація відходів виробництва й повне використання маси гірських порід, близько 30 % якої нині потрапляє у відходи. Надалі в галузі планують переробляти будівельні матеріали завдяки використанню лазерної техніки.

У виробництві будівельного скла в перспективі передбачають суттєво урізноманіт-



Мал. 78. Видобуток будівельного каміння в гранітному кар'єрі поблизу м. Коростень (Житомирська обл.)



Мал. 79. Чинники розміщення промисловості будівельних матеріалів

нити асортимент продукції. Це випуск скляних загартованих дверей, тепло- й сонцезахисного скла, різноманітних склоблоків, виробництво нового покрівельного матеріалу – склорубероїду тощо.

Важливе завдання розвитку будівельної промисловості – впровадження виробництва будівельних матеріалів, які можуть використовувати місцеву сировину, зокрема величезні запаси глини. На їхній базі доцільно у широких масштабах розвивати виробництво різноманітної керамічної продукції. Подальшого розвитку в Україні має набути виробництво природних будівельних матеріалів – пиляного каменю-черепашнику, опок, туфів, вапняків тощо.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Промисловість будівельних матеріалів складається з таких галузей: цементна промисловість, виробництво стінових матеріалів, склоробна промисловість, виробництво облицювальних та оздоблювальних матеріалів, промисловість нерудних будівельних матеріалів.
- ✦ Промисловість будівельних матеріалів повністю забезпечена власною сировиною.
- ✦ Виробництво будівельних матеріалів орієнтоване на сировину і споживача.
- ✦ Галузі будівельної промисловості розміщені по всій території України.

Ключові терміни і поняття

- ✦ облицювальні матеріали ✦ нерудні будівельні матеріали ✦ стінові матеріали ✦

Самоперевірка

Оцініть значення промисловості будівельних матеріалів для зміцнення господарства країни.

Поясніть, чому показники виробництва будівельних матеріалів суттєво змінювалися за роки незалежності.

Порівняйте чинники розміщення цементної галузі та виробництва стінових матеріалів. Чим зумовлені відмінності в розміщенні цих галузей?

Наведіть приклади виробництва будівельних матеріалів, що є у вашій місцевості.





Тема 11.

ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ. ХУДОЖНІ ПРОМИСЛИ

Попри те що товари легкої промисловості належать до непродовольчих, без них не може прожити жодна людина. Її речі потрібні щодня, щогодини, щохвилини, тому їх часто називають товарами першої необхідності. Текстильна галузь легкої промисловості виробляє тканини, з них швейна промисловість шиє одяг, який ми звикли одягати щодня і змінювати за сезонами року. Шкіряно-взуттєва промисловість забезпечує нас зручним взуттям і різноманітними галантерейними виробами. Цей перелік можна ще продовжувати. Вивчивши дану тему, ви розширите свої знання про легку промисловість і дізнаєтеся більше про художні промисли, які український народ зберіг з давніх часів аж до наших днів.

§25. Легка промисловість. Художні промисли



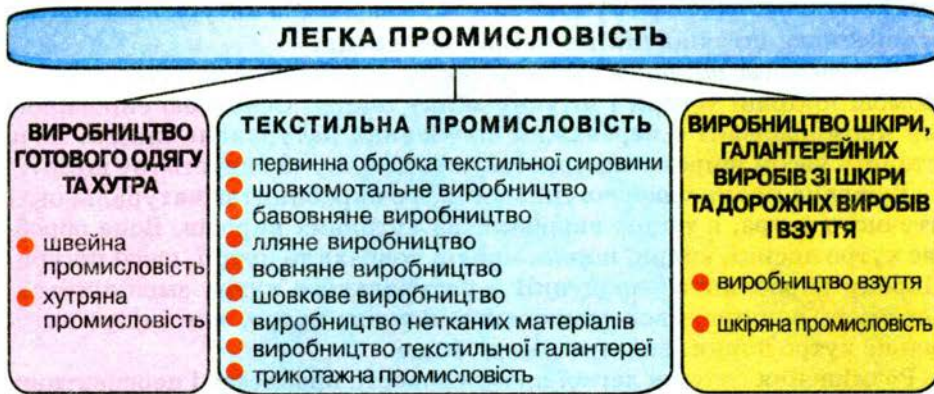
Географічна розмінка

Спираючись на знання про обсяги промислового виробництва (§ 14), назвіть частку легкої промисловості в ньому.

Зазначте, які види народних промислів розвиваються здавна у вашій місцевості.

Склад галузі, показники, чинники розвитку і розміщення. У складі легкої промисловості України працює понад 2000 підприємств, проте обсяги її виробництва недостатні (мал. 80, 81). Тому сучасні потреби населення країни задовольняються переважно імпортними товарами.

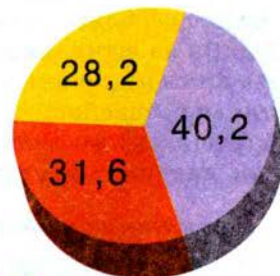
Тривалий час провідне місце серед галузей легкої промисловості належало **текстильній промисловості**, але поступово вона втрачає свої позиції. Найбільший обсяг тканин (понад 55 %) виробляє бавовняна промисловість, що працює переважно на імпортній сировині. Нині обсяг виробництва цих тканин зменшився у 16 разів порівняно з 1990 р. Вовняна промисловість виробляє близько 10 % усіх вітчизняних тканин. Сировиною для неї є вовна і добавки з бавовни штучних і синтетичних волокон. Чисте вовняне виробництво майже не збереглося. Лляна промисловість повністю орієнтується на вітчизняну сировину і складається з виробництва лляної пряжі і тканин (близько 5 %). Україна



Мал. 80. Галузевий склад легкої промисловості

є експортером льону-волокна. Шовкова промисловість виробляє нитки шовку-сирцю і шовкові тканини (близько 2,5 %). Ця галузь широко використовує хімічну сировину. Трикотажна промисловість випускає панчішно-шкарпеткові вироби, білизняний і верхній трикотаж, рукавичкові трикотажні вироби. За роки незалежності виробництво галузі скоротилося більше ніж у 10 разів.

Швейна промисловість виробляє готовий одяг і посідає провідне місце в сучасному галузевому складі легкої промисловості. Це найбільш трудомістка галузь, тому потребує значної кількості робочої сили. Багато підприємств нині працюють на ввізній (давальницькій) сировині, а тому готову продукцію в першу чергу відправляють у ті країни, звідки була завезена сировина.



- Текстильна промисловість
- Виробництво готового одягу та хутра
- Виробництво шкіри, галантерейних виробів зі шкіри, дорожніх виробів і взуття

Мал. 81. Обсяги виробництва галузей легкої промисловості, %



Провідні підприємства галузі

Українські бренди. У швейній галузі за роки незалежності створено багато підприємств, які виробляють якісні товари, що мають попит у багатьох країнах і є конкурентоспроможними на світових ринках. Серед них у Києві ВАТ «Желань», що спеціалізується на виготовленні чоловічих костюмів, і ЗАТ «Дана», яке випускає пальта, плащі, куртки; спільне українсько-швейцарське підприємство «Весна» і ВАТ «Маяк», що у Львові; ЗАТ «Селена» у Запоріжжі та ін. Ці підприємства освоїли нові види продукції, збільшили обсяги випуску й рівень якості продукції, суттєво модернізували технологію виробництва.

Виробництво товарів зі шкіри та хутра є одним з найважливіших виробництв легкої промисловості на сучасному етапі. Умовно ці виробництва можна об'єднати у три групи: виробництво взуття, шкіряна промисловість і хутряна промисловість. Взуттєва промисловість ви-



пускає валяне, фетрове, гумове взуття, з верхом із натуральної шкіри чи текстилю, штучної шкіри та інші його види.

Підприємства *шкіряної промисловості* виробляють жорсткі, юхтові, хромові шкіряні товари і штучну м'яку шкіру. Основною сировиною для промисловості є переважно вітчизняна натуральна шкіра, хоча останнім часом широко використовують штучну та синтетичну шкіру.

Хутряна промисловість складається з виробництва натурального і штучного хутра, а також виробництва хутряних виробів. Вона обробляє хутро лисиці, видри, норки, кроля, ховраха та нутрії, овечі шкури. Щороку виробництво продукції з натурального хутра зменшується. Натомість поширюється трикотажне штучне хутро, яке імітує натуральне хутро норки, ондатри, овець тощо.

Розміщення галузей легкої промисловості, проблеми і перспективи. Підприємства легкої промисловості розміщені по всій території України, але їхня спеціалізація дуже неоднорідна (мал. 87). Залежить це від наявності сировини і потреб населення конкретної області. Характерною особливістю сучасного розміщення легкої промисловості є орієнтація на вітчизняну сировину й на споживача. Іншим чинником є близькість підприємств хімічної галузі, яка постачає сировину для текстильної, швейної та інших галузей. Важливим чинником є спеціалізація сільського господарства, яке теж є постачальником сировини, а також наявність трудових ресурсів.

Практичне завдання

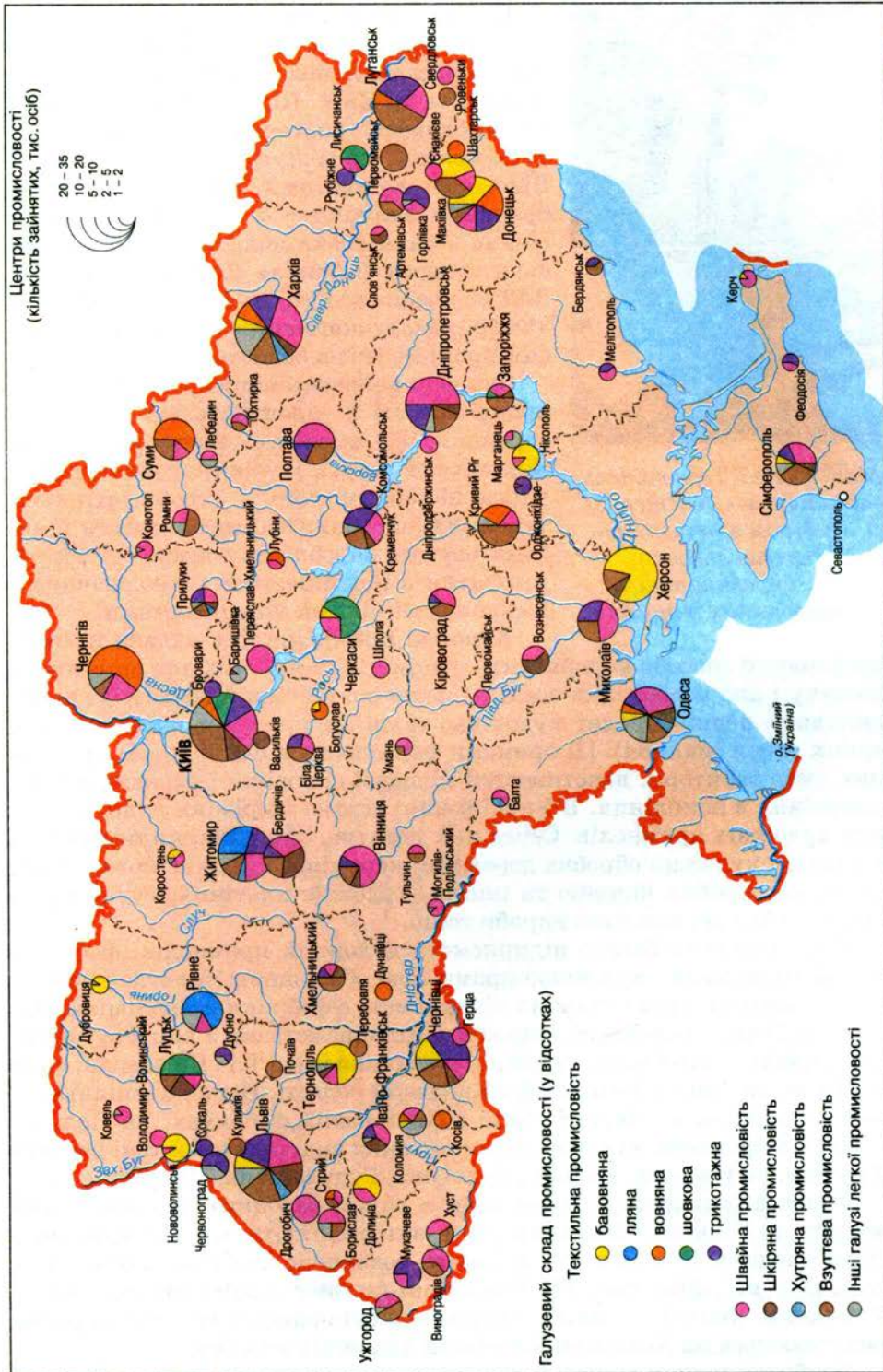
За картою (мал. 82) визначте основні центри розвитку галузей легкої промисловості. Поясніть їхню спеціалізацію.

Проблема

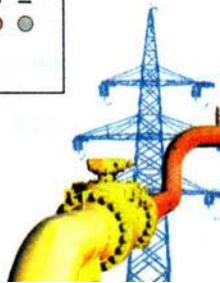
Нині більшість підприємств легкої промисловості розміщена у великих містах. Для повнішого забезпечення товарами всього населення країни треба змінити територіальну структуру розміщення підприємств легкої промисловості, залучивши до цього села, малі та середні міста України, де є вільні трудові ресурси. Запропонуйте способи реалізації такого проекту. Що це дасть для місцевого населення і для окремих областей?

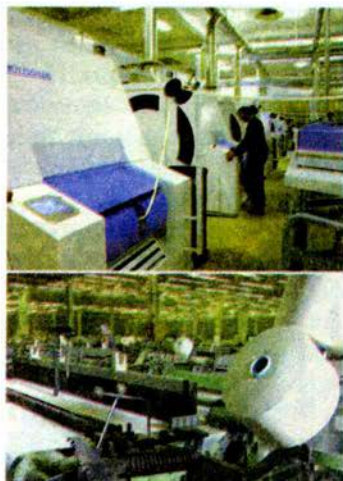
Найбільші підприємства бавовняної промисловості зосереджені в Херсонській, Тернопільській (мал. 83), Полтавській, Донецькій і Дніпропетровській областях. Вовняна промисловість представлена в Чернігові, Сумах, Луганську, Харкові, Одесі, Кременчуці, Донецьку, Лубнах. Підприємства шовкової промисловості розташовані в шести областях України і м. Києві. Центрами цієї галузі є м. Луцьк, Черкаси, Лисичанськ та ін. Підприємства лляної промисловості треба шукати на півночі, в Поліссі, де вирощують льон. Найбільше їх у Волинській, Житомирській, Рівненській областях України.

Підприємства трикотажної промисловості розташовані в усіх областях України, крім Волинської. Характерно те, що трикотажні виробництва чи не єдині з усіх виробництв легкої промисловості, розміщені не тільки у великих містах, а також у малих містах і сільських населених пунктах. Підприємства швейної промисловості розміщені по всій території України у великих населених пунктах. Основними є Львівська, Харківська, Донецька, Вінницька, Луганська області і м. Київ.



Мал. 82. Розташування галузей легкої промисловості





Мал. 83. ВАТ Тернопільське об'єднання «Текстерно» є лідером вітчизняної промисловості з виробництва бавовняних тканин

Взуття виробляють в Україні в кожній області, серед яких є й лідери. Це Сумська, Житомирська, Львівська, Дніпропетровська області та м. Київ. Підприємства хутряної промисловості розташовані в усіх областях країни, крім Луганської і Сумської. Відомими хутряними підприємствами – брендами України – є ВАТ «Тисмениця» (Івано-Франківська область), ВАТ «Балтська хутрова фабрика» (Одеська область), ЗАТ «Українське хутро», що у Харкові, ВАТ «Фабрика штучного хутра» у Жовтих Водах (Дніпропетровська область).

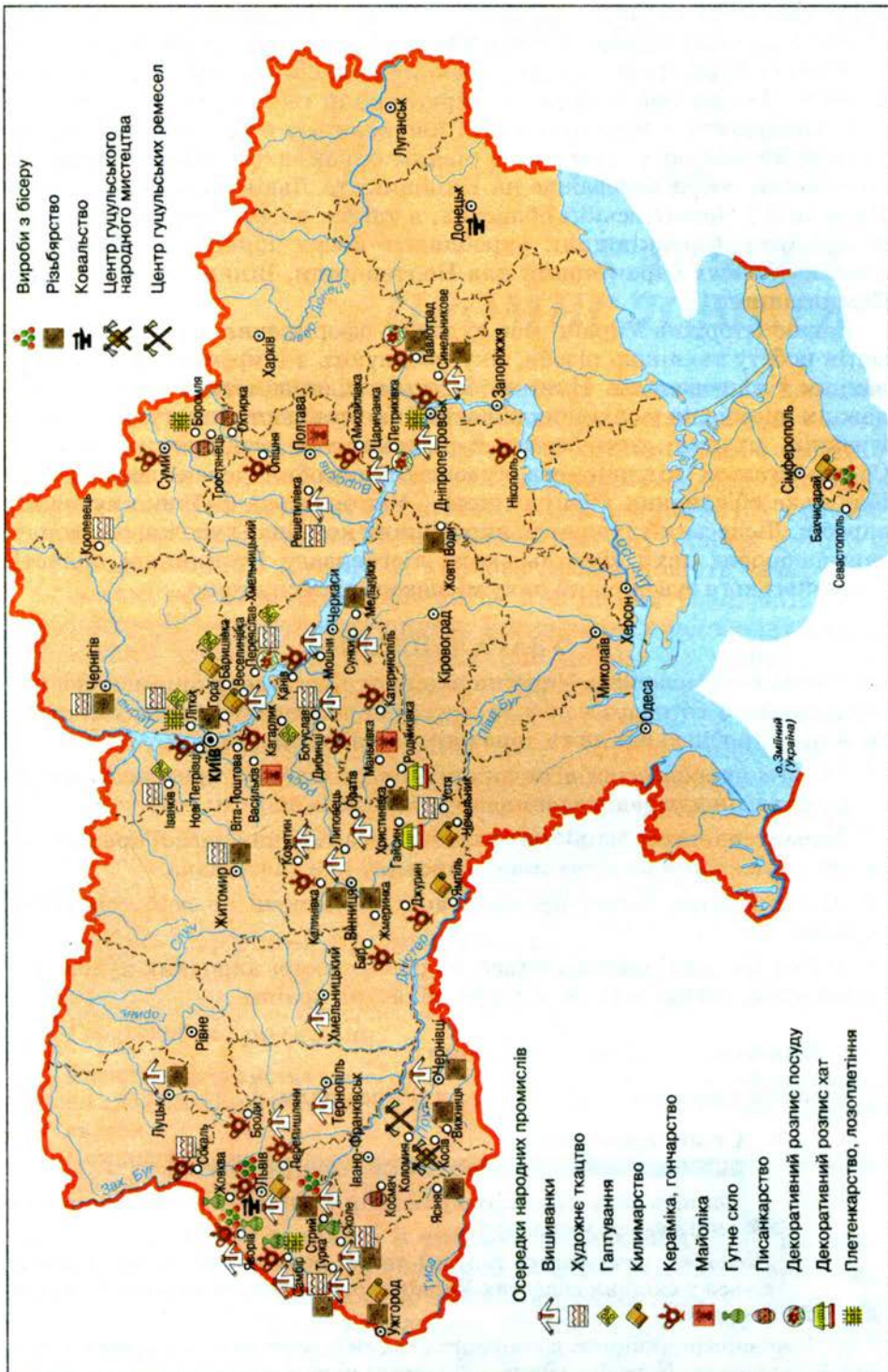
Однією з найважливіших проблем легкої промисловості є залежність від імпоротної сировини. Це зменшує значні потенційні можливості галузі. В усіх галузях потрібно удосконалювати старі і створювати нові технології виробництва, механізувати й автоматизувати виробничі процеси, освоювати матеріали з поліпшеними технологічними й експлуатаційними можливостями.

Художні промисли. Так здавна називали домашні способи виробництва предметів, потрібних для щоденного вжитку і для оздоблення оселі. Практично в кожній області України склалися певні народні художньо-технічні прийоми виготовлення таких речей (мал. 84). Ці прийоми формувалися під впливом природних умов території, властивостей місцевої сировини і передавалися з покоління в покоління. В Україні нині відомо 16 різних видів народних художніх промислів. Серед них ткацтво, вишивка, килимарство, в'язання, художня обробка деревини, кераміка, художнє ковальство, художня обробка каменю та шкіри, художнє плетіння, гутне скло, вироби з бісеру, ювелірні вироби тощо.

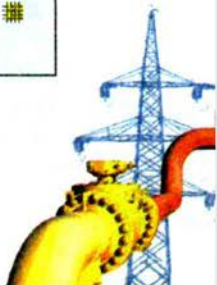
Нині створено багато підприємств художніх промислів, фабрики художніх виробів і художньо-промислові об'єднання Укрхудожпрому. Так, відомими серед ткацьких підприємств є фабрики в Кролівцях, Богуславі, Переяславі-Хмельницькому. Підприємствами з випуску вишитих виробів є виробничо-художнє об'єднання імені Т.Г. Шевченка, що у м. Києві, та кілька його філій у Київській області. Провідні вишивальниці працюють на Чернігівській і Ніжинській фабриках, на Полтавщині. Своєрідністю художнього вишивання виділяються й такі регіони України, як Поділля, Волинь, Буковина, Гуцульщина, Покуття.

Ручне килимарство є дуже давнім видом народних художніх промислів в Україні. Нині килими виготовляють на Полтавщині, Чернігівщині. Потужне килимарство розвинене на Гуцульщині в Косові, Пустині, Яблуневі. На Львівщині килими здавна виготовляли в Глинянах. Багаті традиції подільсько-буковинського килимарства розвиваються на Хотинській фабриці художніх виробів.

Глибокої давнини сягає й виготовлення глиняного посуду. Для керамічних виробів України характерні однакові форми, але вони мають



Мал. 84. Розташування художніх промислів



територіальні особливості щодо орнаменту і колориту. Так, на Полтавщині й Київщині переважає стилізований рослинний орнамент, на Чернігівщині та Львівщині поряд з рослинним грапляється й тваринний орнамент. Для Волині й Поділля характерний геометричний малюнок, для Закарпаття – геометричний і квітковий, а в Івано-Франківській області виробляють кераміку з різним орнаментом. Щодо колориту, то зелений посуд переважає на Київщині та Львівщині. Крім того, в Київській і Чернігівській областях, а також на Волині, Поділлі й на півдні Івано-Франківщини виробляють посуд чорного кольору. Полів'яний посуд характерний для Полтавщини, Вінниччини та Івано-Франківщини.

Давню історію в Україні має художнє оформлення дерев'яних предметів побуту технікою різьби, яку поєднують з інкрустацією, випалюванням і малюванням. Нині на багатьох підприємствах народних художніх промислів у західних областях виготовляють шкатулки, дитячі іграшки, музичні інструменти й різноманітну сувенірну продукцію. Серед багатьох підприємств художньої обробки дерева виділяється Косівське об'єднання «Гуцульщина», Ужгородська фабрика художніх виробів, Львівський художньо-виробничий комбінат художнього фонду, деревообробні цехи Ямпільського лісгоспзагу Вінницької області, Лежичівського сувенірного цеху місцевого лісгоспу тощо.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Легка промисловість України охоплює текстильну промисловість, виробництво готового одягу та хутра, виробництво шкіри, галантерейних виробів зі шкіри та дорожніх виробів і взуття.
- ✦ Обсяги виробництва вітчизняних товарів легкої промисловості є недостатніми для задоволення потреб населення.
- ✦ Характерною особливістю сучасного розміщення легкої промисловості є орієнтація на вітчизняну сировину і на споживача.
- ✦ Підприємства легкої промисловості розміщені по всій території країни.
- ✦ В Україні нині розвиваються 16 різних видів народних художніх промислів, які представлені в усіх областях країни.

Ключові терміни і поняття

- ✦ легка промисловість ✦ художні промисли ✦

Самоперевірка

1 Оцініть роль художніх промислів у зміцненні економічних позицій вашої місцевості.

3 Поясніть, чому багато галузей легкої промисловості, що розвиваються у східних областях України, орієнтуються на жіночі трудові ресурси.



2 Порівняйте чинники розміщення галузей текстильної і швейної промисловості. Наведіть конкретні приклади підприємств цих галузей.

Назвіть ті галузі легкої промисловості, які представлені у вашій області. На яких підприємствах за формою власності вони розвиваються?



Тема 12.

ХАРЧОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ

Харчова промисловість забезпечує населення якісними продуктами харчування. Тобто вона бере безпосередню участь у створенні продовольчого комплексу країни, який є одним із головних у соціально-економічному розвитку будь-якої держави. В Україні є всі об'єктивні умови для розвитку галузей харчової промисловості та задоволення внутрішніх потреб у продовольстві. До того ж харчова промисловість забезпечує значні валютні надходження до країни від реалізації своєї продукції на світовому ринку. У створенні продовольчої бази країни харчова промисловість спирається на різноманітну сільськогосподарську сировину. Інформацію про особливості розвитку харчової промисловості в Україні на сучасному етапі ви отримаєте, вивчивши дану тему. Це допоможе вам усвідомити роль цієї галузі для країни й для вашої місцевості, зрозуміти ті проблеми, що існують на підприємствах продовольчої галузі, побачити найближчі перспективи розвитку.

§26. Харчова промисловість



Географічна розминка

■ Назвіть підприємства вашої області, на яких виробляють найнеобхідніші продукти харчування – хліб, ковбаси та інші м'ясні вироби, молочні вироби.

Поміркуйте, яка продукція сільського господарства потрібна для виготовлення продуктів харчування.

Склад, показники розвитку й чинники розміщення. Харчова промисловість спеціалізується на переробці та підготовці до споживання продукції сільського господарства, а також виробляє деякі інші товари, зокрема солі, парфумерно-косметичні вироби, тютюн. До її складу входять понад 20 галузей, які залежно від чинників розміщення поділяють на три групи (мал. 85). У промисловості України на харчову промисловість припадає понад 14 % обсягу всього промислового виробництва.



ГАЛУЗІ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗА ЧИННИКАМИ РОЗМІЩЕННЯ

Галузі, що орієнтуються на сировину

- Цукрова
- Рибна
- Консервна
- Чайна
- Маслоробна
- Круп'яна

Галузі, що орієнтуються на споживача

- Макаронна
- Хлібопекарська
- Кондитерська
- Чаєрозважувальна

Галузі, що орієнтуються на сировину і споживача

- Борошномельна
- Молочна
- М'ясна
- Виробництво виробів із м'яса (ковбаса)

Мал. 85. Галузі харчової промисловості за чинниками розміщення

Практичне завдання

Користуючись малюнком 91, визначте, які галузі харчової промисловості орієнтуються на сировину, на споживача та одночасно на сировину й споживача.

Проблема

Останніми роками суттєво підвищуються ціни на основні продукти харчування. Серед причин, які на це впливають, називають необхідність оновлення матеріальної бази підприємств, подорожчання пального й електроенергії, низьку державну фінансово-кредитну підтримку підприємств, вступ України до Світової організації торгівлі. Поміркуйте, що потрібно зробити, щоб і підприємства розвивали свій виробничий потенціал, і населення не страждало від високих цін на продукти харчування.

У харчовій промисловості виокремлюють не тільки галузі, а й потужні *спеціалізовані міжгалузеві комплекси*, в яких завдяки тісній взаємодії сільського господарства і переробних галузей харчової промисловості виробляють і постачають на ринок різноманітні продукти харчування. Такими комплексами є хлібопродуктовий, м'ясо-молочно-яєчнопродуктовий, виноградарсько-виноробний, цукропродуктовий, олійно-жиропродуктовий, плодоовоче-картоплепродуктовий та ін. (мал. 86). Основна роль підприємств харчової промисловості в цих комплексах – випуск кінцевої готової продукції.

До *хлібопродуктового комплексу* належать борошномельна і круп'яна галузі, орієнтовані на споживчий ринок і місця зберігання зерна, а також хлібопекарська, макаронна й кондитерська, підприємства яких розташовані біля ринків збуту, тобто в усіх містах і районних центрах. Важливими є виробництво харчових концентратів, а також технічна переробка зерна на спирт, крохмаль, солод тощо.

Кінцевою продукцією *м'ясо-молочно-яєчнопродуктового комплексу* є м'ясні й молочні вироби, сири, яйця, а також кормові суміші, дріжджі, м'ясо-кісткове й рибне борошно тощо. Обсяги виробництва нині достатні як для внутрішніх потреб, так і для постачання на експорт.

Виробництво цукру як кінцевої продукції входить до складу *цукропродуктового комплексу*. Цукрові заводи працюють не тільки на споживчий ринок, а й на потреби кондитерської, хлібопекарської, молочної та

виноробної промисловості, використовуючи як вітчизняну, так й імпортовану сировину.

Олійно-жиропродуктовий комплекс виробляє олію, майонез, маргарин, а також такі непродовольчі товари, як мило, гліцерин, оліфу, карбамід, касторове масло тощо. Останніми роками інтенсивного розвитку набуло виробництво олії соняшникової, яка забезпечує потреби як внутрішнього, так і зовнішнього ринків.

Столовий виноград, ізюм, виноградні вина, сік, коньяк – такий основний перелік кінцевої продукції *виноградарсько-виноробного комплексу*, що базується на вирощуванні винограду. На різноманітній рослинній сировині розвивається комплекс безалкогольних та алкогольних напоїв, який випускає плодоягідні соки, тонізуючі напої, лікеры-горілчані вироби.

Плодоовоче-картоплепродуктовий комплекс включає з-поміж інших консервну галузь, яка спеціалізується на консервуванні овочів, ягід і фруктів, що швидко псуються, малотранспортабельні й значно втрачаються під час зберігання у сирому вигляді. В Україні діє понад 1000 консервних заводів, що виробляють до 5 млрд банок за рік.



Мал. 86. Спеціалізовані міжгалузеві комплекси харчової промисловості

Провідні підприємства галузі



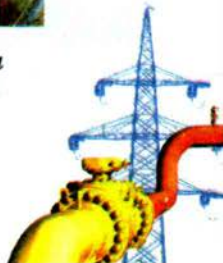
Бренди консервної промисловості України. Це «Чумак» (мал. 87), «Верес», «Саме той» та ін. Вони з'явилися і стали потужними за роки незалежності. Їхня продукція відома не тільки в Україні, а ще майже в 30 країнах світу. Продукція цих підприємств вирізняється багатим асортиментом, високими смаковими якістьми і натуральністю консервації. Це підтверджено численними дипломами і нагородами, які одержували підприємства на різноманітних українських і зарубіжних виставках.

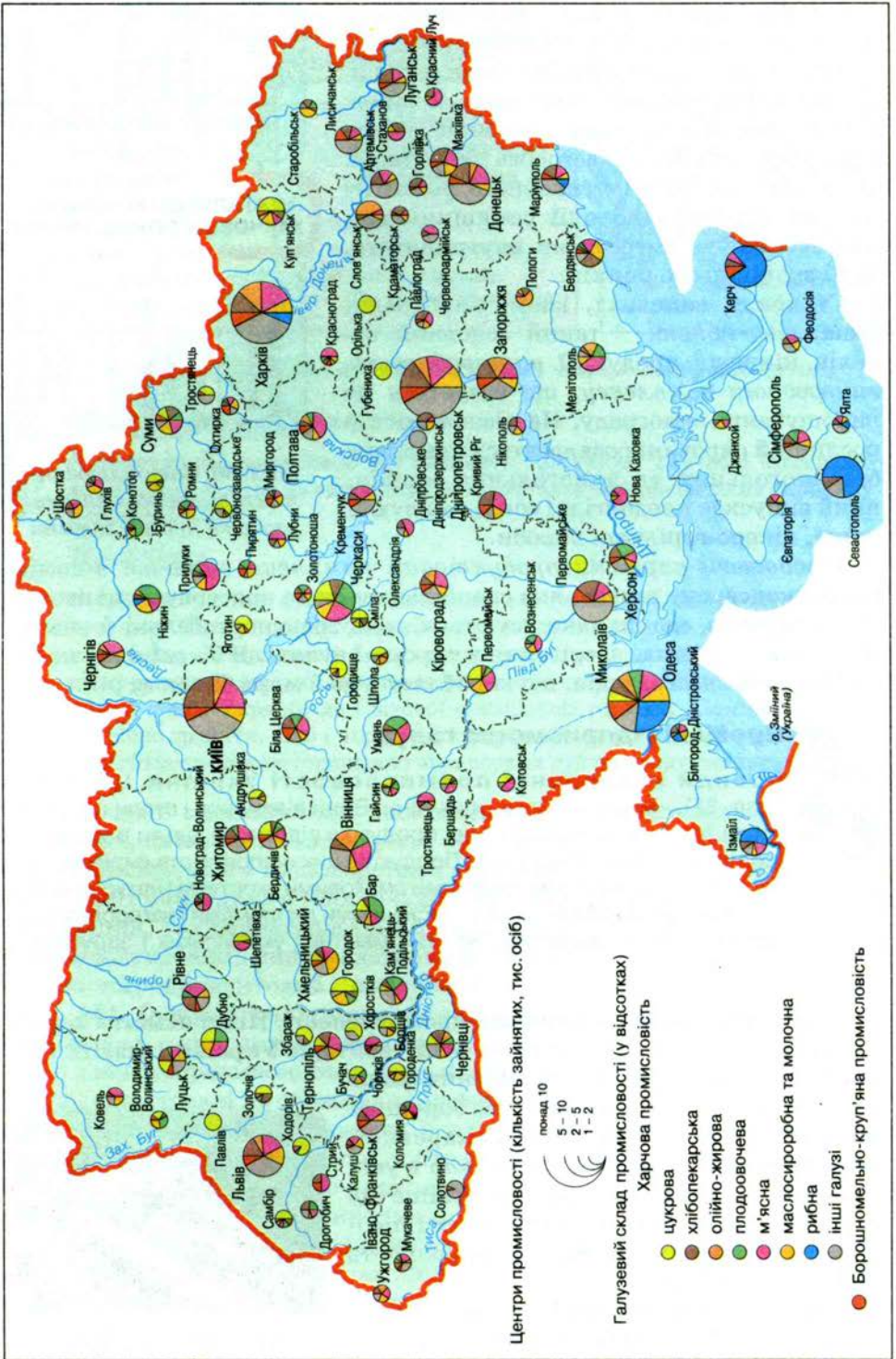
Розміщення галузей харчової промисловості. Підприємства харчової промисловості розміщені по всій території України і мають спеціалізацію залежно від зазначених вище чинників (мал. 88). Підприємства борошномельної, круп'яної, хлібопекарської, кондитерської галузей є практично в усіх областях країни, але найпотужніше це виробництво розвинене у степових і лісостепових районах, де більше вирощують зернових культур.

Потужні м'ясокомбінати працюють у Донецьку, Дніпропетровську, Харкові, Луганську, в Києві, Вінниці, Черкасах, Одесі, Миколаєві, Львові та інших містах,

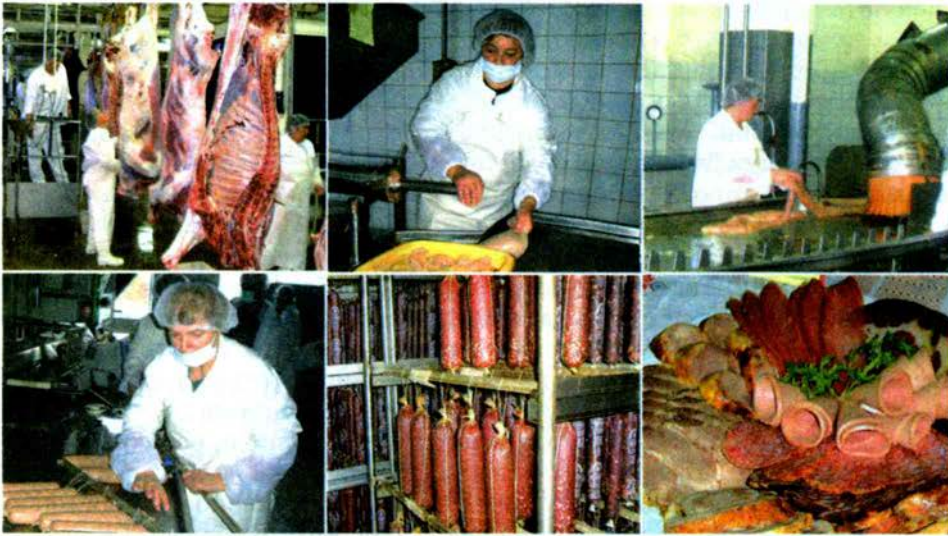


Мал. 87. Переробка томатів на заводі «Чумак»





Мал. 88. Розміщення галузей харчової промисловості



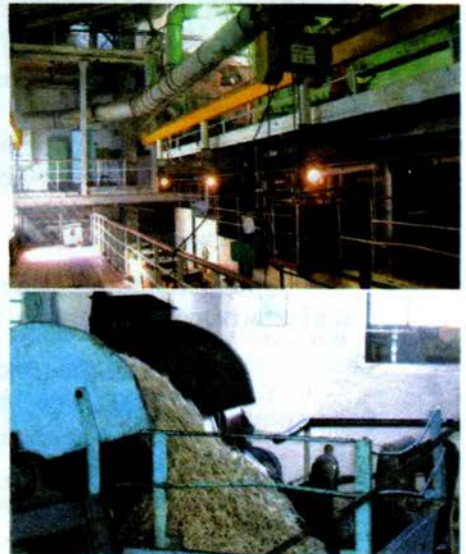
Мал. 89. Виготовлення ковбасних виробів на Козятинському м'ясокомбінаті

населення яких є найбільшим споживачем м'ясної продукції. Виробництво ковбасних виробів також розміщують у районах зосередження міського населення або поблизу великих міст (мал. 89).

Маслоробні підприємства діють майже в усіх обласних і районних центрах. Найбільші з них розміщені в Києві, Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Львові. Сироварні підприємства працюють в Бердянську (Запорізька область), Жашкові та Тальному (Черкаська область), Кременчуку (Полтавська область), Долині і Бобринці (Кіровоградська область) та ін. В Україні працює 10 молочноконсервних заводів, які розміщені в районах зосередження сировини. Найбільші з них – у Бахмачі (Чернігівська область), Первомайську (Миколаївська область), Куп'янську (Харківська область) та ін.

Цукрова галузь розвивається в 19 областях. Більша частина цукрових заводів розміщена на Правобережжі у лісостеповій зоні. Значна їх кількість є у Вінницькій (мал. 90), Хмельницькій, Тернопільській областях, які разом забезпечують понад 30 % усього українського виробництва цукру. Найбільші цукрові заводи країни – Лохвицький та Орільський – розміщені в Полтавській області, на яку припадає понад 6 % виробництва цукру в Україні.

Орієнтуючись на наявність сировини, підприємства олійно-жирової галузі розта-



Мал. 90. Цукровий завод на Вінниччині



повують переважно у степовій зоні, зокрема в Донецькому і Придніпровському районах. Так, на Дніпропетровську, Донецьку і Запорізьку області припадає понад половину виробленої в Україні олії.

Найбільше підприємств плодоовочеконсервного виробництва створено на півдні України. Саме на території АР Крим, Херсонської, Одеської, Миколаївської та Запорізької областей сформувався основний спеціалізований район з вироблення плодово-ягідних та овочевих консервів.

Проблеми і перспективи. Як і в інших галузях промисловості України, в харчовій промисловості також триває період структурних змін. Обсяги виробництва продукції, зокрема в м'ясо-молочно-яєчнопродуктовому комплексі, суттєво зменшилися, що безпосередньо пов'язано з рівнем розвитку сільського господарства. До того ж технічне оснащення більшості підприємств харчової промисловості застаріле, багато продовольчих товарів неконкурентоспроможні, зокрема значно відстають від світових зразків за асортиментом, упаковкою, особливостями зберігання тощо. Тому у виробництві продуктів харчування на перспективу найголовнішим завданням є збільшення кількості, підвищення якості та розширення асортименту продукції. Крім того, потрібно модернізувати технологію виробництва продукції галузі, використовуючи новітнє обладнання. Доцільно сформувати мережу малих підприємств і створити сприятливі умови для постачання продукції харчової промисловості на світовий ринок. Нині частка експорту продукції харчової промисловості становить лише близько 4 %.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Харчова промисловість охоплює понад 20 галузей і спеціалізується на переробці і підготовці до споживання продукції сільського господарства.
- ✦ Підприємства харчової промисловості орієнтуються на споживача, сировину або одночасно на споживача і сировину.
- ✦ У харчовій промисловості виокремлюють потужні спеціалізовані міжгалузеві комплекси.
- ✦ Підприємства харчової промисловості розміщені по всій території України і мають спеціалізацію залежно від чинників розміщення.

Ключові терміни і поняття

- ✦ продовольчий комплекс ✦ харчова промисловість ✦ спеціалізовані міжгалузеві комплекси харчової промисловості ✦

Самоперевірка

1 Оцініть перспективи харчової промисловості України на світовому ринку.

2 Поясніть, яка роль харчової промисловості в гарантуванні безпеки країни.

3 На конкретних прикладах покажіть відмінності в розміщенні галузей хлібопродуктового та цукропродуктового комплексів.

Назвіть основні галузі харчової промисловості, що розвинені у вашій місцевості.





Тема 13.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Сільське господарство є другою після промисловості важливою галуззю матеріального виробництва, що забезпечує населення продуктами харчування, а промисловість – сировиною. У перші роки незалежності в сільському господарстві спостерігався величезний спад виробництва, а в окремих його галузях – повний занепад. Така критична ситуація спонукала уряд країни до ґрунтового реформування галузі. Для цього було розроблено програму реформування і визначено завдання аграрної політики України на найближчу перспективу. Згідно з програмою, головним завданням сільського господарства є створення продовольчої безпеки країни, формування власників землі, засобів і результатів сільськогосподарської праці, виведення галузі на світовий рівень розвитку.

Вивчивши цю тему, ви дізнаєтеся, як розвивається сільське господарство нині, які особливості розміщення основних галузей сільськогосподарського виробництва.

§27. Загальна характеристика сільського господарства



Географічна розминка

Пригадайте, що таке земельні ресурси.

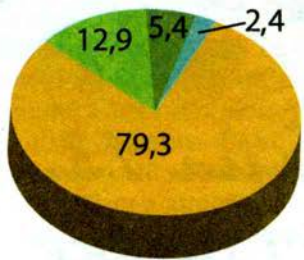


Спираючись на знання з курсу фізичної географії України, вкажіть, що таке меліорація. Які позитивні й негативні наслідки меліорації?

Особливості сільського господарства. Основним засобом виробництва у сільському господарстві є земля, насамперед ґрунти, що відрізняються родючістю. Ґрунти України, особливо чорноземи, характеризуються високою як природною, так і господарською родючістю. В Україні зосереджена третина світових запасів чорноземів, якими охоплено більше половини ґрунтового покриття її території.

Для сільського господарства України характерні сезонні цикли виробництва, що зумовлено зміною погодно-кліматичних умов протягом року.





Мал. 91. Структура сільськогосподарських угідь, %

Тобто, якщо порівняти з іншими галузями господарського комплексу, на сільськогосподарське виробництво набагато більше впливають природні умови території – кліматичні, ґрунтові, водні. Саме вони здебільшого визначають рівень розвитку й особливості розміщення галузі.

Сільськогосподарські угіддя. Земельний фонд України становить 60,4 млн га, з них близько 70 % – це *сільськогосподарські угіддя*, до яких відносять рілля, пасовища, сіножаті та багаторічні насадження (мал. 91). Отже, сільськогосподарські угіддя – це частина земельного фонду країни, що використовується у сільському господарстві.

Практичне завдання

Проаналізуйте діаграму (мал. 91) і вкажіть, яка частка у структурі сільськогосподарських угідь припадає на орні землі, пасовища, сіножаті та багаторічні насадження.



Україна у світі

Земельні рекорди України. Нині забезпеченість земельними ресурсами в нашій країні досить висока – 0,65 га на душу населення. Для порівняння в Європі цей показник дорівнює 0,26 га, у світі – 0,29 га. Україна належить також до країн з високим душевим показником орних земель.

Найбільше сільськогосподарських угідь розташовано в степовій зоні, найменше – у передгір'ях Карпат і Криму. Найбільше забезпечені ріллею південні області України – Херсонська, Миколаївська, а також Кіровоградська, де на душу населення припадає в середньому 1,3–1,4 га орних земель. Найменше забезпечені ріллею з розрахунку на душу населення Закарпатська (0,15 га), Івано-Франківська (0,26 га), Львівська (0,29 га), Чернівецька (0,3 га) області.



Проблема

За останні півстоліття в Україні зменшилася площа сільськогосподарських земель. Так, у 1950 р. на душу населення припадало 1,2 га сільськогосподарських земель і 1 га ріллі, в 1965 р. – відповідно 0,95 та 0,78 га. У 1996 р. ці показники знизилися ще суттєвіше і становили відповідно 0,8 та 0,6 га. Однією з причин цього явища є використання сільськогосподарських земель не за призначенням. Як ви вважаєте, що треба зробити для вирішення цієї проблеми? Як зупинити «захоплення» сільськогосподарських земель?

Надмірна розораність території України призводить до розвитку несприятливих ерозійних процесів. Ерозія руйнує верхній шар ґрунту, зменшуючи в ньому вміст гумусу, що знижує його родючість. Земельним ресурсам також завдають шкоди і хімічні засоби захисту рослин,

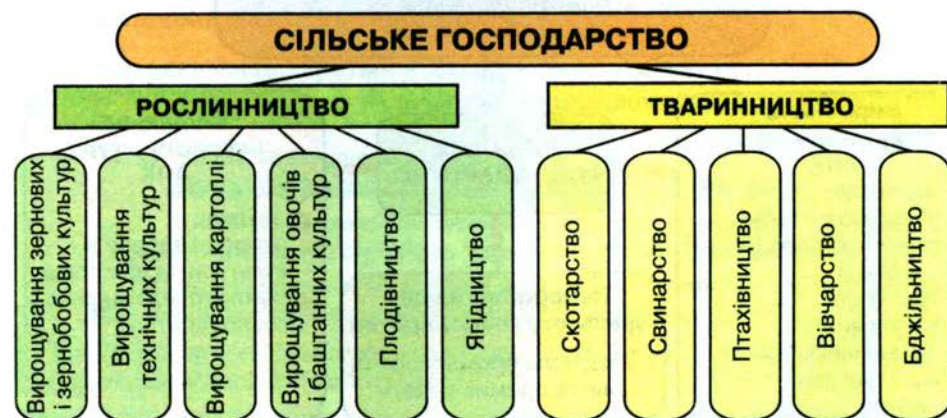
і використання на полях недосконалої техніки, і забруднення ґрунтів різними шкідливими відходами виробництва. Науково обґрунтованого використання земельних ресурсів дотримується *меліорація* – сукупність заходів, вжитих для поліпшення властивостей земель. Це система внесення добрив, захист рослин від шкідників, зрошення й осушення земель, закріплення пісків, ярів тощо (мал. 92).



Мал. 92. Зрошення – меліоративний захід, покликаний поліпшити водний режим ґрунту

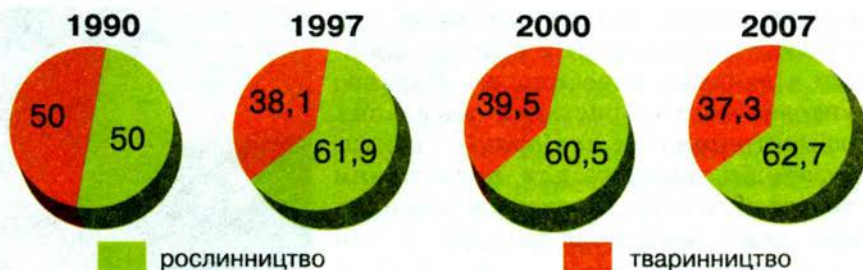
Галузевий склад й організація сільськогосподарського виробництва. У структурі сільського господарства виокремлюють дві основні галузі – *рослинництво* і *тваринництво* (мал. 93). Співвідношення між ними за обсягами виробництва залежить від конкретних соціально-економічних умов розвитку господарського комплексу, від особливостей організації сільськогосподарського виробництва, від потреб населення (мал. 94). Після 1990 р., коли дві галузі сільського господарства за обсягами виробництва були збалансовані, більше продукції почали виробляти рослинницькі галузі. Це пояснюється значним попитом на окрему продукцію рослинництва (наприклад, вирощування соняшнику, картоплі й овочів) і серйозними кризовими явищами, зокрема недостатністю кормової бази у тваринництві. Нині рослинництво за обсягами виробництва продукції суттєво випереджає тваринництво. Саме ця галузь вивозить свою продукцію до інших країн. Загалом частка сільського господарства в українському експорті становить 8,6 %.

За роки незалежності в галузях сільського господарства виникли нові форми організації виробництва на основі трансформації колгоспів і радгоспів. Серед таких, що засновані на приватній власності та оренді землі і засобів виробництва, найтипівішими є селянські фер-



Мал. 93. Галузі сільського господарства

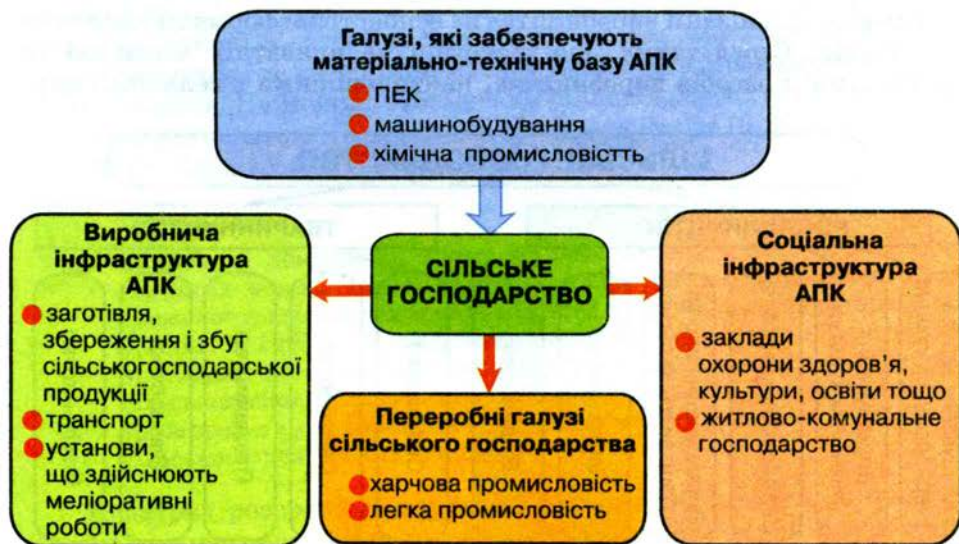




Мал. 94. Обсяги виробництва продукції основних галузей сільського господарства, %

мерські господарства. Окремі з них перетворилися на високотехнологічні агрофірми. Однак поки що фермерські господарства не можуть повністю задовольнити потреби населення у сільськогосподарській продукції і створити належну конкуренцію колективним господарствам та особистим підсобним господарствам селян. Причинами цього є дуже дрібні за площею угіддя, брак достатньої матеріально-технічної бази, мала кількість спеціально підготовлених кадрів, здатних до підприємницької діяльності.

Міжгалузеві зв'язки. У результаті взаємодії сільського господарства з багатьма галузями промисловості та інфраструктурою в Україні утворився потужний *аграрно-промисловий комплекс (АПК)* (мал. 95). Сучасний АПК охоплює сільське господарство і галузі промисловості, які забезпечують сільське господарство технікою, знаряддями праці. До АПК входять також галузі, що переробляють сільськогосподарську продукцію (харчова й легка промисловість), добувні галузі промисловості (соляна), рибне господарство (вилов риби і морепродуктів), лісове господарство (збирання грибів, ягід, горіхів тощо). Важливою складовою



Мал. 95. Склад аграрно-промислового комплексу

АПК є виробнича і соціальна інфраструктура (транспорт і зв'язок, установи, що здійснюють меліоративні роботи, забезпечують заготівлю, збереження і збут сільськогосподарської продукції, житлово-комунальне господарство, медично-оздоровче та культурне обслуговування селян тощо). Останнім часом до складу АПК включають оптову торгівлю сировинними ресурсами і продовольчими товарами, яка реалізує головну мету комплексу – задоволення потреб населення у продуктах харчування, а промисловість – сировиною.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 9

Аналіз статистичних даних щодо виробництва сільськогосподарської продукції

Проаналізуйте дані таблиці в Додатку 14 і визначте загальні тенденції виробництва сільськогосподарської продукції усіма категоріями господарств.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Сільське господарство – галузь матеріального виробництва, на розвиток якої значно впливають природні умови.
- ✦ Сільськогосподарські угіддя – це частина земельного фонду країни, що використовується у сільському господарстві; найбільше земель припадає на рілля.
- ✦ У структурі сільського господарства виокремлюють дві основні галузі – рослинництво і тваринництво; за обсягами виробництва переважає рослинництво.
- ✦ Новими формами організації сільськогосподарського виробництва є фермерські господарства й агрофірми, колективні селянські, особисті підсобні господарства.
- ✦ У результаті взаємодії сільського господарства з іншими галузями утворився потужний аграрно-промисловий комплекс.

Ключові терміни і поняття

- ✦ сільське господарство ✦ сільськогосподарські угіддя ✦ рослинництво ✦ тваринництво ✦ аграрно-промисловий комплекс ✦

Самоперевірка

Оцініть економічне значення процесу створення фермерських господарств і агрофірм. Чи є такі підприємства у вашій місцевості?

На прикладі своєї місцевості поясніть взаємозв'язки між сільським господарством та іншими галузями господарства.

Який вид сільськогосподарських угідь найбільше представлений у вашій області? Поясніть чому.

Назвіть ті природні умови вашої місцевості, які найбільше впливають на розвиток сільського господарства.



§28. Рослинництво

148

РОЗДІЛ 3



Географічна розминка

Поміркуйте, які кліматичні показники впливають на вирощування сільськогосподарських культур.

Зазначте, які сільськогосподарські культури зазвичай є у вашому сімейному раціоні.

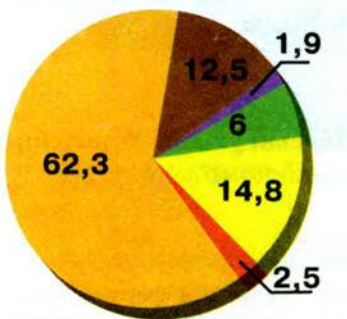
Загальні особливості. Рослинництво – галузь сільського господарства, яка спеціалізується на вирощуванні культурних рослин. Розміщення галузей рослинництва значною мірою залежить від посівних площ, їхньої структури й раціонального використання. Нині посівні площі України становлять близько 26 млн га. Провідну роль у структурі посівних площ відіграють зернові культури, друге місце серед посівів належить технічним культурам, а третє – кормовим (мал. 96).

Практичне завдання

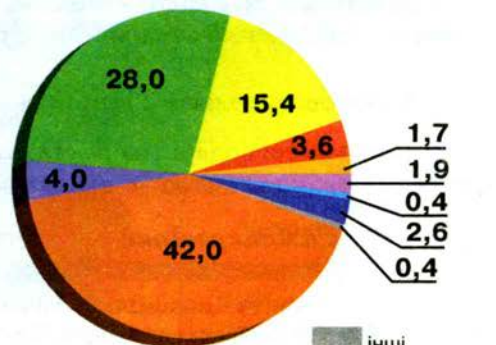
Проаналізуйте дані діаграми (мал. 96) і визначте, який відсоток посівних площ припадає на різні культури. Поясніть, чому частка посівних площ під зерновими культурами є найбільшою.

Виробництво сільськогосподарських культур визначають такі середні показники: збір зерна – 35–40 млн тонн на рік; цукрових буряків – 17–20, картоплі – до 17; овочів – 5–6; насіння соняшнику – 3–3,5 млн тонн. Серед зернових майже половина припадає на озиму пшеницю, 20 % – на ячмінь, 15 % – на кукурудзу, 4 % – на жито.

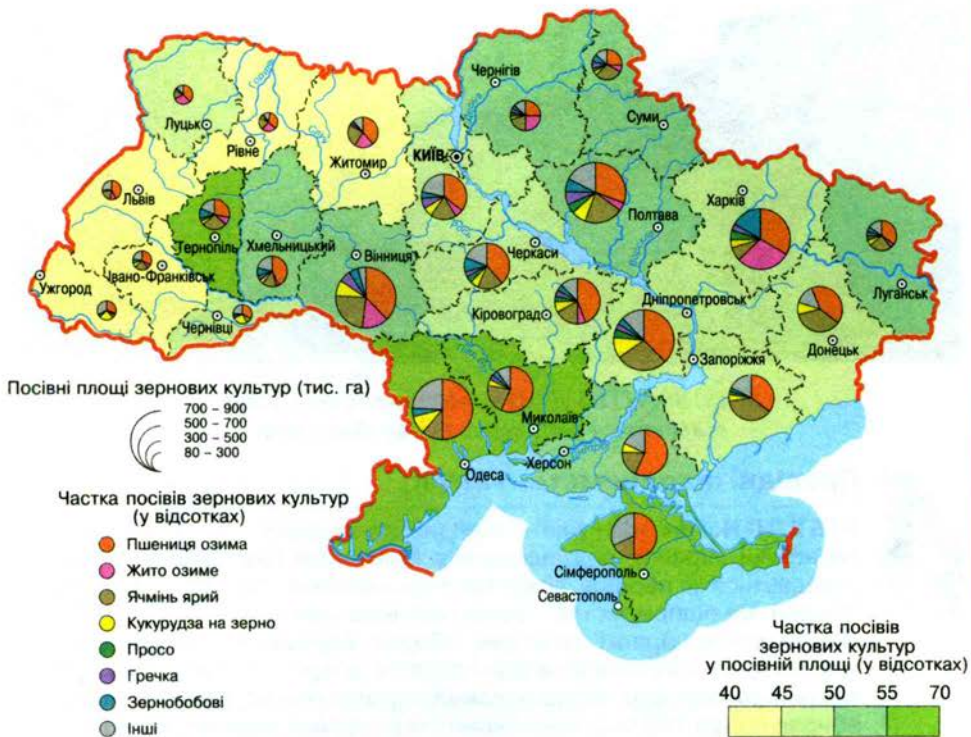
Вирощування зернових культур. Це основа рослинництва і всього сільськогосподарського виробництва, бо зерно формує продовольчі запаси країни, дає продукцію на експорт і годувє не тільки людей, а й тварин (мал. 97, 98). Останніми роками в Україні зерна виробляють менше



Мал. 96. Розподіл посівних площ, %



Мал. 97. Структура виробництва зерна в Україні, %



Мал. 98. Вирощування зернових культур

ніж в 1990 р., проте цілком достатньо для задоволення як власних потреб, так і потреб зовнішнього ринку.

У структурі виробництва зерна більша частина припадає на озиму пшеницю. Друге місце посідає ячмінь, третє – кукурудза, четверте – жито. За обсягами виробництва їм значно поступають гречка, овес, просо, рис і зернобобові (мал. 97).

Посіви озимої пшениці охоплюють близько 7 млн га і зосереджені переважно в степовій і лісостеповій зонах, де природні умови сприяють вирощуванню зерна високої якості. Врожайність цієї культури становить пересічно 30–40 ц/га.

Ще однією важливою продовольчою культурою є озиме жито. Воно невибагливе до ґрунтово-кліматичних умов, тому основні його посіви зосереджені в Поліссі та в Карпатах. Середня врожайність цієї культури на українських полях становить 20 ц/га.

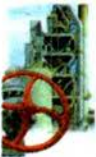
Основними продовольчими круп'яними культурами є рис, просо і гречка. Їхні посіви порівняно невеликі. Так, рис росте лише на півдні України на зрошуваних землях. Середньорічний врожай рису в Україні коливається в межах 90–120 тис. тонн. Для вирощування гречки найсприятливішими умовами є північні райони лісостепу та Полісся, де й зосереджені основні її посіви. А просо вирощують переважно в степу завдяки його посухостійкості.

Зерновими культурами, які вирощують переважно на корм, є ячмінь, овес, кукурудза і зернобобові, хоча кожна з цих культур є частково продовольчою. Їхні посіви трапляються в будь-якій природній зоні України.





Мал. 99. НІБУЛОН – підприємство-лідер сільськогосподарського виробництва

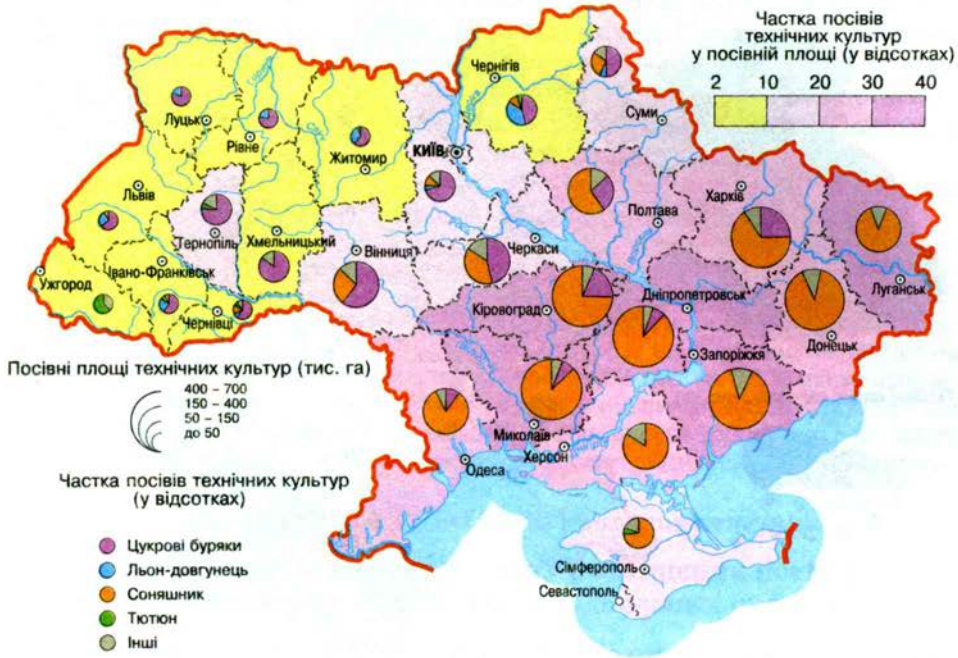


Провідні підприємства галузі

НІБУЛОН. Так називають підприємство-лідер аграрного сектору економіки України, розташоване в Миколаєві (мал. 99). Його назва складається з перших літер міст-засновників: Ніколаєв, Будапешт, Лондон. Це підприємство – ровесник незалежності України – вирощує сільськогосподарські культури, збирає врожай власною технікою, транспортує його власним транспортом, зберігає продукцію й відвантажує її на експорт через власний термінал-порт. Щороку НІБУЛОН збирає понад 100 тис. тонн зернових (пшениці, ячменю, кукурудзи) й олійних (переважно соняшнику) культур. Високотехнологічний термінал спроможний водночас приймати до 90 залізничних вагонів, 700 автомобілів, опрацьовуючи понад 23 тис. тонн сільгосппродукції на добу. У лабораторії підприємства на сучасному автоматизованому обладнанні лише за 8 хвилин здійснюють повний аналіз продукції. Підприємство нового типу й далі розвивається, створюючи широкі можливості для зміцнення всього агробізнесу в Україні.

Вирощування технічних культур – важлива галузь рослинництва в Україні. Основними технічними культурами є цукровий буряк і соняшник, частка яких у структурі посівних площ технічних культур становить майже 90 % (мал. 100). Крім того, на українських землях вирощують льон-довгунець, льон-кучерявець, хміль, тютюн, ефіро-олійні та лікарські рослини, які використовують як сировину для різних галузей промисловості. Найбільші посівні площі під цими культурами зосереджені в степовій і лісостеповій зонах.

Цукровий буряк – одна з найцінніших культур нашого рослинництва. Він потребує багато тепла й вологи. Такі умови склалися в лісостеповій зоні України, тому саме тут зосереджені основні посіви цукрового буряку (близько 80 %) і збирають до 70 % врожаю цієї культури. Крім того, вирощування цукрового буряку дуже трудомістке виробництво, тож розміщуючи його посіви, обов'язково враховують наявність поблизу трудових ресурсів і переробних підприємств. За роки незалежності посіви цукрових буряків скоротилися більш ніж удвічі. Це пояснюють насамперед нестачею трудових ресурсів для обробки бурякових посівних площ, зменшенням попиту на вітчизняний цукор та іншими економічними причинами.



Мал. 100. Вирощування технічних культур

Найбільшу посівну площу серед технічних культур нині охоплює соняшник – понад 70 %. Середньорічний збір цієї олійної культури становить 3,0–3,5 млн тонн, а за обсягом її виробництва Україна посідає третє місце у світі. Найбільші посіви соняшнику зосереджені у степовій зоні.

Серед інших олійних культур, які вирощують в Україні, слід виокремити сою. Це нова культура для нашого рослинництва. Найбільші її посівні площі розташовані в Черкаській і Вінницькій областях. На півдні України вирощують рицину, в західних областях – ріпак. Ефіро-олійні культури – коріандр, м'ята, лаванду, троянду, кмин – вирощують переважно на півдні Криму та на Поділлі.

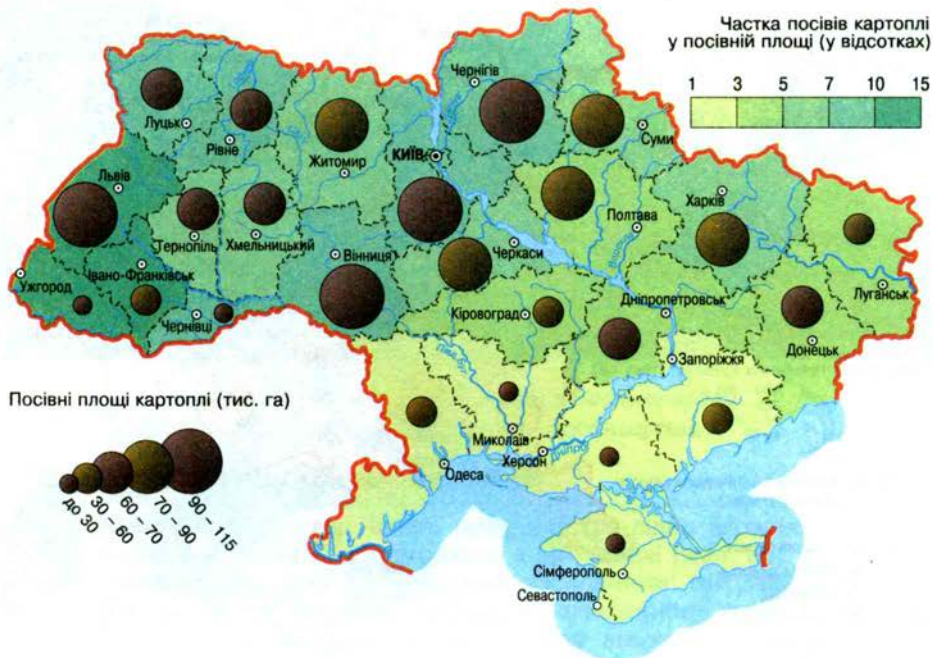


Проблема

Останніми роками швидко зростає посівна площа рапсу, бо його розглядають як альтернативну сировину для виробництва палива, так званого біопалива. Часто це відбувається внаслідок зменшення посівної площі інших важливих культур, зокрема зернових. Поміркуйте, наскільки раціональною є така зміна в посівних площах України. Запропонуйте способи виходу із ситуації, що склалася.

Льон-довгунець – це невибаглива до тепла, вологолюбна рослина. Тому цю рослину й культивують у поліських областях і в передгір'ях Карпат. Колись льонарство було дуже прибутковою галуззю для Полісся та Прикарпаття. За роки незалежності площа посівів льону-довгунцю скоротилася майже в 10 разів, суттєво зменшився і збір цієї культури (зі 100 тис. тонн у 1990 р. до 8 тис. тонн у 2006 р.).





Мал. 101. Вирощування картоплі

Вирощування картоплі, овочевих і баштанних культур – важливі галузі рослинництва. Вони забезпечують населення цінними вітамінними продуктами харчування, а також мають велике технічне і кормове значення. На них припадає понад 47 % продукції рослинництва. Під посіви цих культур відведено понад 8 % посівних площ України. Особливо виділяються посіви картоплі, яку вирощують по всій території України (мал. 101). Однак найсприятливішими для вирощування картоплі є кліматичні і ґрунтові умови Полісся, де й зосереджені найбільші її посіви. Потреби населення в картоплі забезпечуються повністю власним виробництвом. В Україні вирощують майже 40 видів різних овочевих культур, під які відведено всього близько 2 % посівних площ. Середньорічний збір овочів становить 5–6 млн тонн. Основні господарства з вирощування овочів тяжіють до великих міст, промислових центрів, курортів, які є основними споживачами овочевої продукції. Великі спеціалізовані підприємства з вирощування овочів розміщені навколо Києва, Харкова, Львова, Дніпропетровська, промислових центрів Донбасу та інших міст.

Крім того, у вирощуванні овочів простежується й зональна спеціалізація. Так, теплолюбні овочі – помідори, баклажани, перець – вирощують переважно в степовій зоні. У лісостепу культивують здебільшого огірки, а в Поліссі – холодостійкі культури, зокрема капусту, горох, столовий буряк, моркву.

Кавуни і дині, так звані баштанні культури, вирощують переважно на півдні та південному сході України. Лідером з вирощування цих культур є Херсонська область, продукція якої znana далеко за межами області.

Плодівництво – важлива галузь рослинництва, до складу якого входять садівництво, виноградарство, ягідництво. Плодово-ягідні насадження розміщені по всій території країни, але найбільше їх в Криму, Закарпатті та в Одеській, Херсонській, Вінницькій, Запорізькій, Чернівецькій областях. Ягідники розміщені здебільшого в Поліссі, а також навколо великих міст і промислових центрів.

Вітчизняне виробництво овочів, ягід і фруктів не задовольняє всіх потреб населення, тому їх завозять з інших країн світу.



Провідні підприємства галузі

Сільгосппідприємство нового типу. Серед таких виділяється агрофірма-радгосп «Білозерський», що на Херсонщині. Загальна площа земель господарства становить 23 тис. га, 70 % яких відведено під багаторічні насадження, 100 га – під виноградники, 550 га – під сади. Застосування технології крапельного зрошення дає змогу одержувати високі врожаї черешні, сливи, абрикосів, персиків і яблук.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 9 (продовження)

Нанесення на контурну карту розміщення посівів найважливіших сільськогосподарських культур

Нанесіть на контурну карту райони посівів озимої пшениці, озимого жита, рису, гречки, проса, соняшнику і цукрових буряків, користуючись картою рослинності й малюнками 98, 100, 101. Поясніть, від чого залежить розміщення посівів цих культур.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Рослинництво спеціалізується на вирощуванні культурних рослин.
- ✦ У структурі посівних площ переважають зернові культури.
- ✦ До основних зернових культур, які вирощують в Україні, належить озима пшениця.
- ✦ Найбільші площі серед технічних культур припадають на соняшник.
- ✦ Овочівництво і плодівництво розміщені по всій території України і тягнуться до великих міст і промислових центрів.

Ключові терміни і поняття

✦ рослинництво ✦ посівні площі ✦ зернові культури ✦ технічні культури ✦ плодівництво ✦

Самоперевірка

1 Оцініть роль рослинництва у зміцненні позицій України на світовому ринку.

2 На конкретних прикладах поясніть чинники розміщення посівів технічних культур.

3 Перелічіть ті культури, які охоплюють найбільші посівні площі в Україні. Чого такі великі посівні площі відведені саме під ці культури?

Назвіть галузі рослинництва, що розвиваються у вашій місцевості.



§29. Тваринництво. Рибне господарство.



Географічна розминка

Згадайте частку пасовищ і сіножатей у структурі сільськогосподарських угідь, користуючись матеріалом § 27.

Загальні особливості. Тваринництво задовольняє потреби населення в основних продуктах харчування (м'ясо, молоко, яйця) і забезпечує сировиною легку, харчову, хіміко-фармацевтичну галузі промисловості. Останніми роками виробництво м'яса, молока і яєць значно змінюється (див. таблицю), що зумовлено багатьма економічними причинами.

Виробництво основних видів продукції тваринництва, %

Види продукції	2006	2007	2008
М'ясо	3,2	10,3	3,0
Молоко	-3	-4,8	-4,1
Яйця	9,7	-0,1	4,2

Практичне завдання

Визначте за таблицею частку різних видів продукції тваринництва. Вкажіть види виробництва, обсяги яких суттєво знизилися за останні роки.

Тваринництво тісно пов'язане з рослинництвом, адже забезпечує його органічними добривами, а землеробство формує кормову базу тваринництва. Іншим важливим джерелом кормової бази є використання



Мал. 102. Скотарство

природних кормових угідь. Найбільші площі сіножатей розташовані в Поліссі та Лісостепу, а пасовищ – у степовій зоні України та в Карпатах.

Кормова база визначає спеціалізацію тваринництва. Так, наявність природних кормових угідь сприяє розвитку м'ясного і м'ясо-молочного скотарства й вівчарства. У районах вирощування кормових культур розвивається молочне, молочно-м'ясне скотарство і свинарство.

Проблема

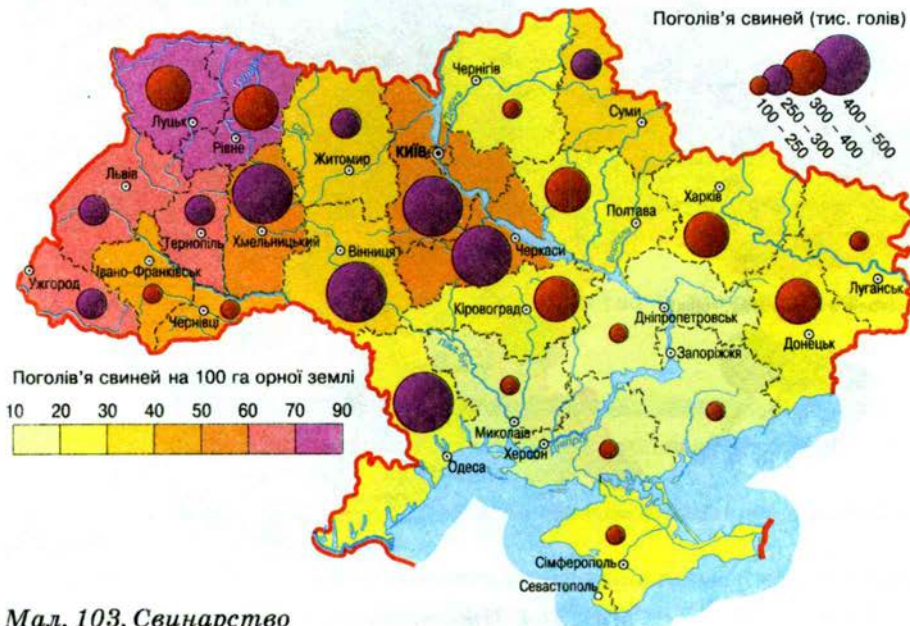


Виробництво комбикормів налагоджено на комбикормових заводах України і в кормоцехах, де для підвищення якості кормів використовують різні домішки. Вживання м'яса тварин, вигодованих такими кормами, часто шкодить здоров'ю людини. Запропонуйте способи поліпшення ситуації, що склалася у виробництві комбикормів.

Найпродуктивнішими галузями тваринництва України є скотарство, свинарство, птахівництво (мал. 102–104). Менше значення мають вівчарство, конярство, бджільництво, рибництво, шовківництво.

Скотарство – це провідна галузь тваринництва України, яка спеціалізується на вирощуванні великої рогатої худоби, зокрема корів (мал. 102). Найбільше поголів'я великої рогатої худоби на заході Полісся, на правобережжі лісостепу та в Карпатах. Серйозною проблемою скотарства є значне зменшення поголів'я великої рогатої худоби молочного напрямку, що призводить до зменшення заготівлі збираного молока.

Свинарство – друга за значенням і кількістю продуктивної худоби галузь тваринництва (мал. 103). Воно розвивається переважно в районах потужного землеробства, вирощування фуражного зерна, картоплі, цукрового буряку, у районах харчової промисловості. Найбільше поголів'я свиней у Київській, Рівненській, Черкаській, Хмельницькій і Вінницькій областях, де свинарство має м'ясо-сальний напрямок. У південних областях країни свиней розпліджують переважно на сало.



Мал. 103. Свинарство





Провідні підприємства галузі

Лідер тваринництва. Ним є агропромислова компанія «Росан-Агро», що на Івано-Франківщині. Вона має ферми з вирощування племінних і товарних свиней та м'ясопереробний комплекс. Налічує понад 25 тис. голів свиней одночасного утримання, при цьому дотримується європейських стандартів відгодівлі тварин. Асортимент переробної продукції становить понад 130 назв. Цей виробник постачає на продовольчий ринок високоякісне м'ясо й м'ясопродукти, дотримуючись світових стандартів щодо фасування і упаковки продукції.

Птахівництво – також дуже продуктивна галузь тваринництва, що останнім часом розвивається високими темпами (мал. 104). Галузь складається з комплексу підприємств і виробництв, які спеціалізуються на вирощуванні, переробці, транспортуванні свійських птахів і на виробництві кормів. Важливим чинником розміщення цієї галузі є орієнтація на споживача. Тому найбільше птахофабрик зосереджено поблизу великих міст і промислових центрів. Поширене птахівництво переважно в лісостеповій і степовій зонах, де для його розвитку є кормова база – зерно. З понад 200 млн свійських птахів 90 % припадає на курей. Комбікормове виробництво для потреб птахівництва найрозвиненіше в Дніпропетровській, Полтавській, Київській і Миколаївській областях.

Вівчарство за роки незалежності суттєво знизило виробництво (майже в шість разів) і було на межі абсолютної руйнації. Нині вівчарство починає відроджуватися і тому має поки допоміжне значення. Виняток становлять спеціалізовані господарства з розплоджування овець у передгірських і гірських місцевостях, а також у степових районах. Тут вівчарство має вовняний напрямок, а в горах – м'ясо-вовняний.



Мал. 104. Птахівництво



Мал. 105. Структура рибного господарства

Рибне господарство складають підприємства, які виловлюють рибу, добувають морського звіра, морепродукти й виробляють з них різноманітну продукцію (мал. 105). До рибного господарства належить також відтворення біоресурсів. Переробна галузь включає засолення, коптіння, сушіння, в'ялення, холодильну обробку та інші виробництва.

Основою сировинної бази рибного комплексу України є Азово-Чорноморський район, Атлантика, Індійський океан, а також внутрішні прісноводні басейни річок, озер, ставків, водосховищ. Підприємства рибного господарства випускають продукцію понад 100 найменувань. Найбільшими рибопромисловими об'єднаннями є Севастопольське (великі підприємства розташовані в Севастополі, Ялті, Євпаторії), Чорноморське (з центрами в Одесі, Ізмаїлі, Вилковому, Очакові, Херсоні), Північноазовське (центри – Маріуполь, Бердянськ, Генічеськ) і Керченське з центром у Керчі.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Найпродуктивнішими галузями тваринництва в Україні є скотарство, свинарство, птахівництво.
- ✦ Тваринництво тісно пов'язане з рослинництвом.
- ✦ Наявність кормової бази найбільше визначає спеціалізацію тваринництва.
- ✦ Рибне господарство складають підприємства, які виловлюють рибу, добувають морського звіра, морепродукти й виробляють з них продукцію.

Ключові терміни і поняття

- ✦ тваринництво ✦ скотарство ✦ свинарство ✦ вівчарство ✦ рибне господарство ✦

Самоперевірка



1 Оцініть роль тваринництва в задоволенні потреб населення України в продуктах харчування.

2 Поясніть, чому спеціалізація скотарства неоднакова в різних природних зонах України.

3 Назвіть чинники, які визначають розміщення галузей тваринництва. Назвіть галузі тваринництва, які найбільше розвинені у вашій місцевості.



§30. Територіальна спеціалізація сільського господарства. Аграрні реформи, їхнє соціальне і економічне значення



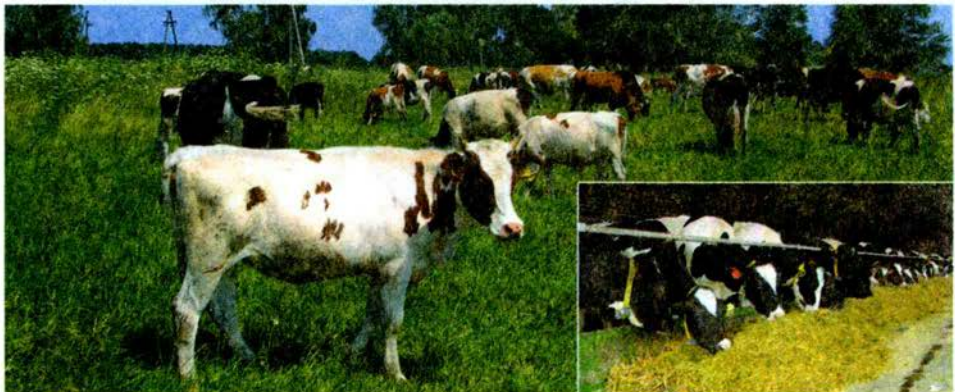
Географічна розминка

Пригадайте з курсу фізичної географії України, що таке агрокліматичне районування.

Сформулюйте, спираючись на матеріал § 28 та 29, основні закономірності розміщення галузей сільського господарства.

Територіальна структура сільського господарства, як і промисловості, представлена насамперед пунктами, центрами, вузлами. *Агропромисловий пункт* – це найпростіша форма АПК, що об'єднує в одному населеному пункті виробництво і переробку одного-двох видів сільськогосподарської продукції. *Агропромисловий центр* – це локальна форма АПК, що здійснює в населеному пункті виробництво і переробку кількох видів сільськогосподарської сировини, а більшість населення обслуговує його виробництво. *Агропромисловий вузол* – це складення територіальне утворення, система компактно розташованих агропромислових пунктів і центрів навколо адміністративного обласного чи районного центру. При цьому різноманітну продукцію сільського господарства тут виробляють і переробляють, спираючись на тісні виробничі, технологічні, транспортні й інші зв'язки.

У межах природних зон України виділяють зональні сільськогосподарські комплекси, спеціалізація яких визначена здебільшого природними умовами – кліматичними і ґрунтовими. *Зони сільськогосподарської спеціалізації* вказують на випуск тих чи інших видів переважно товарної продукції рослинництва і тваринництва в певній природній зоні. Виділяють три зони сільськогосподарської спеціалізації – мішаних лісів (Поліську), лісостепу, степу, а також позазональні приміські території та два гірські регіони – Карпатський і Кримський.



Мал. 106. Молочно-м'ясне скотарство – спеціалізація тваринництва в Поліссі



Мал. 107. Птахофабрика «Поділля»

Практичне завдання

Визначте основну сільськогосподарську спеціалізацію в кожній природній зоні України, користуючись картою «Господарство», що на форзаці.

Поліська зона охоплює 12,3 млн га – 19 % території України, рілля становить 35 % території цієї зони, 2 % – болота, 30 % – ліси. Спеціалізація зони різноманітна. Це – молочно-м'ясне скотарство (мал. 106), льонарство, картоплярство з виробництвом зерна. На основі переробки сільськогосподарської сировини тут сформувалися такі спеціалізовані АПК, як молочнопромисловий, м'ясопромисловий, картоплепродуктовий, льонопромисловий та ін. Тут виробляють 95 % льону, 45 % картоплі, 20 % молока і м'яса країни.

Лісостепова зона охоплює 37 % орних земель України. Її спеціалізація – виробництво цукрових буряків, зерна, скотарство і свинарство. Крім того, розвинуте птахівництво (мал. 107), виробництво картоплі, овочів, соняшнику, хмелю, м'яти. Найрозвинутішими АПК є бурякоцукровий, зернопродуктовий, м'ясопромисловий, плодоовочеконсервний. Тут виробляється 70 % цукрових буряків України, 40 % зерна, майже половина м'яса і молока.

У степовій зоні зосереджено 48 % орних земель країни. Це основний район зрошувальної меліорації. Для зони характерна висока розораність земель, яка становить понад 80 %. Основою сільськогосподарського виробництва є вирощування зернових культур, соняшнику (мал. 108) та скотарство. Іншими галузями зони є виноградарство, овочівництво, свинарство, вівчарство. Найрозвиненіші такі спеціалізовані АПК: м'ясопромисловий, молочнопромисловий, зернопродуктовий, олійножиропродуктовий, плодоовочеконсервний. Тут виробляється 100 % рису,



Мал. 108. Вирощування зернових культур і соняшнику – основна спеціалізація рослинництва в степовій зоні





Мал. 109. Лаванда – ефіроолійна культура, яку вирощують у Криму



Мал. 110. Вирощування помідорів і огірків у теплицях приміської зони

95 % винограду, 80 % соняшнику, 48 % зерна, 70 % вовни, 35 % овочів, 30 % молока і м'яса.

Гірські райони Карпат і Криму спеціалізуються переважно на тваринництві, зокрема вирощуванні овець і великої рогатої худоби м'ясо-молочного напрямку. У Криму вирощують високоякісні сорти винограду, деякі лікарські рослини та ефіроолійні культури (мал. 109).

Приміські зони сільськогосподарської спеціалізації, що розміщені біля великих міст і промислових центрів, покликані задовольняти потреби міських жителів у малотранспортабельній продукції землеробства і тваринництва, яка швидко псується. Це молоко, сир, сметана, свіжі овочі, фрукти тощо.

Проблема



Господарства приміських зон переходять на цілорічне виробництво рослинницької продукції (мал. 110). У технології виробництва такої продукції використовують хімічні речовини, які можуть шкودити здоров'ю людини. Запропонуйте способи вирощування екологічно чистої продукції цілорічно.

Аграрні реформи. Нині для успішного функціонування всіх галузей сільського господарства потрібні реформи. Основна мета цих реформ – створення нової аграрної системи, що ґрунтується на докорінній перебудові соціально-економічних і правових відносин у сільському господарстві; створення нової організаційної і соціальної структури сільськогосподарського виробництва.

Організаційна перебудова передбачає передачу землі селянам, розвиток підприємництва на засадах трансформації колгоспів, радгоспів і формування на їхній основі колективних селянських спілок, кооперативів; оренду колгоспного майна окремими фізичними і юридичними особами, перетворення селянських господарств в акціонерні товариства, спільні підприємства тощо. При цьому вибір організаційної форми сільськогосподарського виробництва має залишатися за селянами.

Соціальна перебудова передбачає створення сучасної потужної інфраструктури на селі, яка б включала заклади освіти, охорони здоров'я, торгівлі, банківської сфери тощо. Важливу роль у цьому відіграє створення умов для ефективного виробництва, об'єднання сільськогосподарських виробників, пошук додаткових інвестицій для соціальної розбудови села.

Особливості розвитку сільського господарства на сучасному етапі свідчать про потребу удосконалювати його галузевий склад і територіальну структуру. Нагальною потребою часу є збалансований розвиток галузей сільського господарства загалом у країні і в окремих областях. Для цього вкрай потрібно розробляти спеціальні регіональні програми.

Крім того, потрібно підтримати власного товаровиробника, перетворити його в конкурентоспроможного, залучати фермерів до тваринництва, оскільки ця галузь суттєво відстає за основними показниками від рослинництва. Для цього варто заохочувати фермерів, що працюють у тваринництві: забезпечити їх пільговими кредитами, будівельними матеріалами, комбікормами тощо.

Потребою часу є збалансований розвиток сільського господарства та інших галузей господарства, зокрема промисловості, що сприятиме впровадженню досягнень науково-технічного прогресу в сільськогосподарську практику.

Важливе завдання розвитку сільського господарства – пошук додаткових коштів. Інвестиційна програма має бути спрямована на швидку окупність вкладених коштів, згортання малоприбуткового виробництва, підвищення прибутків сільськогосподарських підприємств, жорстке управління грошовими потоками, проведення ефективної рекламної політики нашого сільськогосподарського виробництва з метою забезпечення його конкурентних переваг на світовому ринку. Суттєвого поліпшення потребує підготовка кадрів для роботи в галузях сільського господарства.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Територіальна структура сільського господарства, як і промисловості, представлена пунктами, центрами, вузлами.
- ✦ У межах природних зон виділяють зональні сільськогосподарські комплекси, спеціалізація яких визначається здебільшого природними умовами – кліматичними і ґрунтовими.
- ✦ У сучасних умовах для успішного функціонування всіх галузей сільського господарства потрібно здійснювати реформи.

Ключові терміни і поняття

- ✦ агропромисловий пункт ✦ агропромисловий центр ✦ агропромисловий вузол ✦ зони сільськогосподарської спеціалізації ✦ аграрні реформи ✦

Самоперевірка

1 Оцініть можливості подальшого розвитку фермерства у вашій області.

2 Поясніть, чим зумовлена необхідність проведення реформ у сільському господарстві України.

3 Перелічіть основні положення організаційної та соціальної перебудови на селі.

Назвіть основні компоненти територіальної структури сільського господарства. В якій зоні сільськогосподарської спеціалізації розміщений ваш населений пункт?





Тема 14.

ТРАНСПОРТ

Прагнення переміститися в просторі або перевезти наші якомога швидше і зручніше людству притаманне споконвіку. Для цього спочатку залучали свійських і диких тварин, а пізніше винайшли різноманітні технічні засоби переміщення, які постійно вдосконалювали. І тепер для переміщення в просторі людей і вантажів існує залізничний, автомобільний, авіаційний, морський, трубопровідний тощо. Усі види транспорту разом утворюють транспортну систему країни.

Наскільки ж якісно працює транспортна система України? Хто визначає успішну діяльність транспорту і що гальмує його роботу? Спробуємо розібратися в цьому, переміщуючись шляхами транспортної системи України.

§31. Транспорт і його роль у розвитку господарства країни



Географічна розминка

Пригадайте, до якої сфери господарства – виробничої чи невиробничої – належить транспорт.

Назвіть основні види сучасного транспорту.

Роль транспорту. Нині, коли час нерідко вирішує все, роль транспорту незрівнянно зросла. Хоча ця галузь господарства не створює ніяких матеріальних цінностей, її розвиток розглядають як одне зі стратегічних завдань у будь-якій розвинутій державі. Адже саме транспорт забезпечує вкрай важливі зв'язки між окремими підприємствами, галузями або регіонами, він є необхідною умовою функціонування господарства. Не випадково транспортну систему країни називають «кровоносною системою економіки».

Транспорт дуже впливає на географію населення і господарства країни. Населені пункти зазвичай розміщують неподалік від транспортних шляхів. Завдяки цьому люди можуть суттєво економити свій робочий і вільний час. Так само переміщення вантажів тими чи іншими шляхами сполучення змінює їхню вартість.

Транспортна галузь України налічує нині шість залізниць, 30 діючих аеропортів, 22 морські порти, 11 річкових портів, понад 36 авіа- та 150 судноплавних компаній різних форм власності (мал. 111).

Види транспорту. Основним призначенням транспорту є перевезення людей і вантажів. З огляду на це, транспорт можна поділити передусім на дві великі групи – пасажирський і вантажний. Водночас залежно від засобів, якими транспорт здійснює перевезення, виокремлюють різні види транспорту. Серед них розрізняють наземні види транспорту, наприклад: автомобільний, залізничний, трубопровідний, електронний; водний – морський і річковий; повітряний, або авіаційний транспорт. Крім того, у складі наземного транспорту виокремлюють також міський транспорт, зокрема тролейбусний, трамвайний, метро.

Найпоширеніший нині вид транспорту – це **автомобільний**, роботу якого забезпечують різноманітні автотранспортні засоби пересування. Для пасажирів – це автобуси, всюдисущі «маршрутки» і легкові таксі. Для вантажів призначені спеціально обладнані машини. Автомобільний транспорт дуже маневрений і забезпечує те, що не може зробити будь-який інший вид транспорту – довести від «дверей до дверей». Тому він є незамінним для перевезення на короткі відстані – у кілька кілометрів.

Особлива роль належить автобусам – багатомісним пасажирським автомобілям, які вміщують понад 10 пасажирів. Ці транспортні засоби використовують як у багатьох містах України, так і для міжміських і міжнародних перевезень. Підвищення останніми роками комфортності пасажирських автобусів дає їм змогу успішно конкурувати із залізничним транспортом і в перевезеннях на великі відстані.



Історична довідка

Зародки автомобільного транспорту України. На початку XX ст. перший автомобіль з'явився в Одесі, а потім і в Києві. Вже 1902 р. Київська міська дума прийняла обов'язкову постанову про «Порядок пасажирського і вантажного руху містом Києвом на автомобілях». Перше автобусне сполучення з'явилося 1906 р. за маршрутом Київ–Житомир. З 1910 р. запрацювали автобусні маршрути Київ–Рівне, Кам'янець-Подільський–Проскурів (тепер Хмельницький), Київ–Чернігів, а 1911 р. – маршрути по шосе Київ–Брест.

Попри численні переваги автомобільний транспорт має суттєві недоліки. Легкові автомобілі – наймарнотратніший транспорт порівняно з іншими видами транспорту щодо витрат на переміщення одного пасажирів. Автомобільні перевезення приблизно в 15 разів дорожчі від морських і в 10 разів – від залізничних.

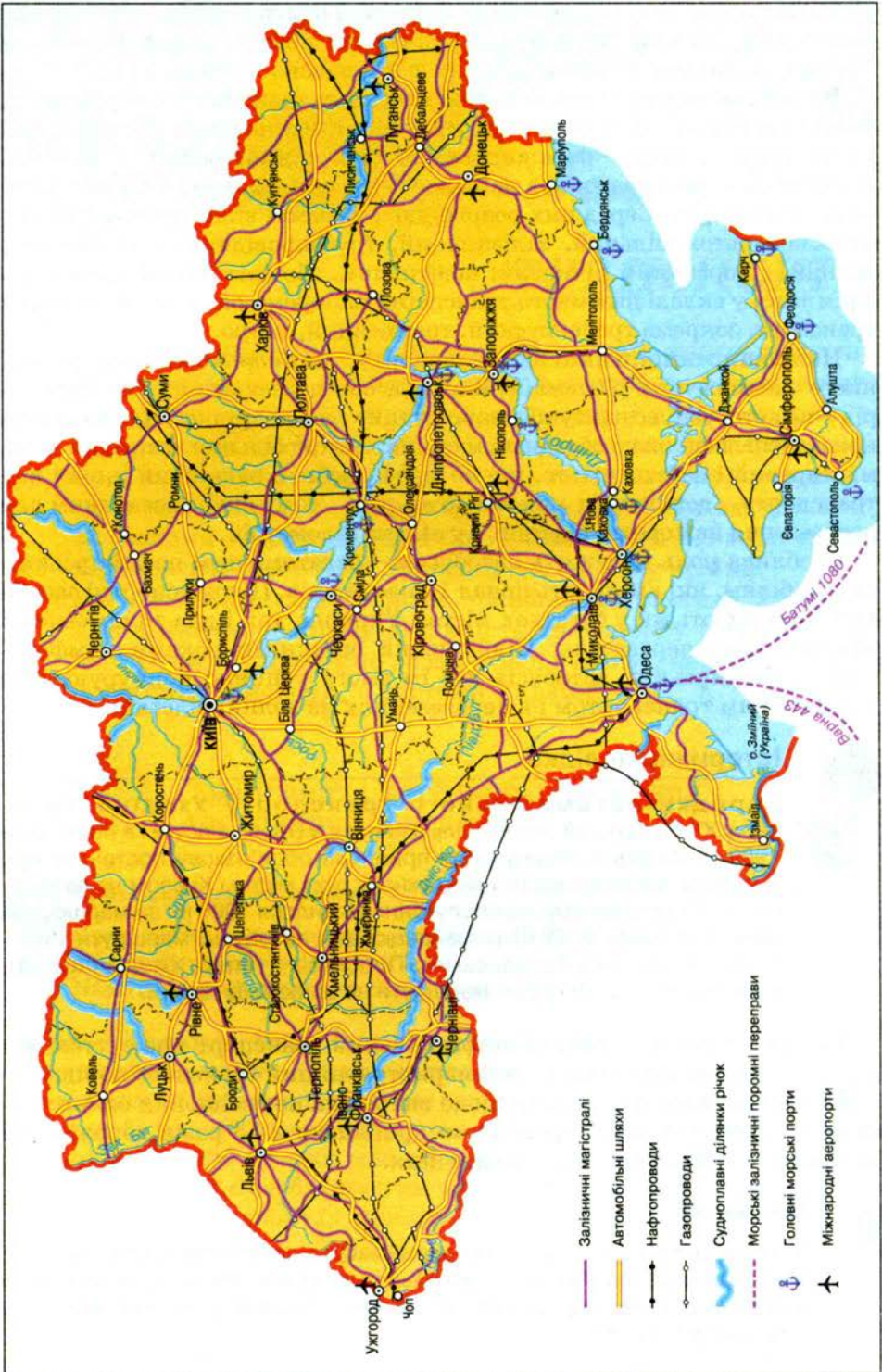


Проблема

Автомобільний транспорт – основний забруднювач атмосфери, що особливо відчувається у великих населених пунктах. Як ви вважаєте, чи є можливості зменшити викид небезпечних речовин унаслідок експлуатації автомобілів?

Залізничний транспорт виник на початку XIX ст., а вже в середині століття посів у розвинутих промислових країнах найважливіше місце.





Мал. 111. Транспортна система України



Історична довідка

Перші українські залізниці. Найперша залізниця (завдовжки майже 100 км) у межах сучасної території України була побудована 1861 р. і з'єднала Львів і нині польське місто Перемишль. Так за часів, коли західноукраїнські землі входили до складу Австрійської імперії, розпочалась історія Львівської залізниці. У 1865 р. спорудили залізницю від Одеси до Балти, що завдовжки сягала 213 км. А 1870 р. відкрився рух на залізниці Київ–Балта. Так було започатковано роботу Південно-Західної залізниці.

У другій половині ХХ ст. залізниці почали втрачати своє значення. Адже щодо вантажних перевезень вони не витримували конкуренції з автомобільним транспортом, а щодо пасажирських – з авіаційним (на великих відстанях) і легковим автомобілем (на коротких відстанях). Проте сучасні залізниці мають чимало переваг – високу вантажопідйомність, надійність, порівняно високу швидкість.

Спеціалізовану легку залізницю, яку застосовують як міський пасажирський транспорт, називають *трамваєм*. Розвиток трамваю почався з кінця ХІХ ст. Нині трамвай разом з тролейбусом і метрополітеном часто об'єднують в особливу групу – *міський транспорт*.

У великих містах трамвай подекуди починають замінювати на *тролейбус*. Перший тролейбусний рух відкрився 1935 р. у Києві, а згодом – у Харкові, Донецьку і Чернівцях. У 1959 р. відкрився рух на єдиній у світі міжміській гірській трасі Сімферополь–Алушта (мал. 112). Нині за обсягами перевезень тролейбус випереджає трамвай.

Метрополітен. Назва цього виду транспорту походить від назви компанії «Метрополітен» (у перекладі – «столичний»), що першою взялася будувати невидиму трасу. Перша ділянка сучасного метрополітену протяжністю 5,2 км почала працювати 1960 р. у Києві. Нині Київський метрополітен має три лінії завдовжки 58,8 км.

До послуг пасажирів 46 станцій з трьома вузлами для пересадки в центрі Києва. Щорічно Київський метрополітен перевозить понад 0,5 млрд пасажирів.

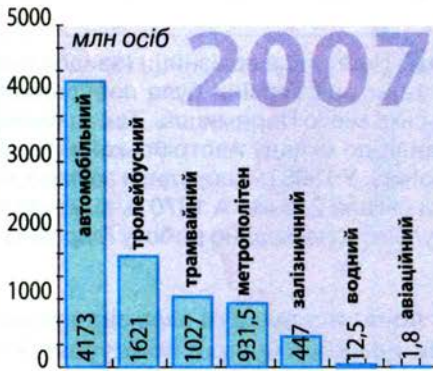
Харківське метро (з 1975) налічує 28 станцій на трьох лініях. Їхня загальна довжина становить приблизно 35,5 км. За рік цей метрополітен перевозить близько 300 млн пасажирів. Дніпропетровський метрополітен (1995) налічує шість станцій, що розташовані на одній лінії. Це найкоротший метрополітен у світі – завдовжки 7,8 км, упродовж дня ним користуються 0,2 млн пасажирів.

Повітряний транспорт спеціалізується на перевезеннях пасажирів на відстань понад 1 тис. км. Водночас повітряним транспортом послуговуються і для інших корисних цілей – аерофотозйомок, хімічної обробки посівів, боротьби з лісовими пожежами, санітарних перевезень.



Мал. 112. Тролейбус на міжміській трасі





Мал. 113. Перевезення пасажирів за видами транспорту, 2007 р.

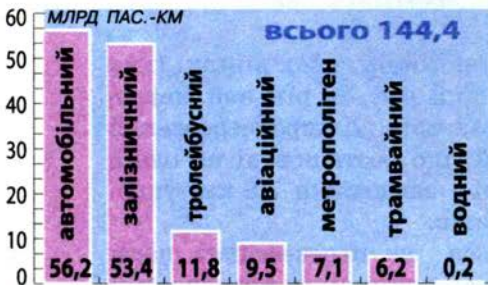
транспорт є найбільш економічним й ефективним та не залежить від погодних умов. Його розвиток в Україні зумовлений розвитком газової, нафтової і нафтопереробної промисловості.

Виокремлюють також **електронний транспорт**, представлений лініями електропередач (ЛЕП), за допомогою яких електроенергію транспортують від виробника до споживача. В Україні експлуатують близько 25 тис. км ЛЕП напругою 35–800 кВт, а загальна довжина електромереж України перевищила 1 млн км. Прикладом ЛЕП є Донбас–Вінниця–Угорщина, Хмельницька АЕС–Польща, Південноукраїнська АЕС–Болгарія тощо. З метою підвищення надійності та безпеки систем електропостачання на деяких ділянках замість ЛЕП під землею прокладають спеціальний високовольтний кабель.

Пасажирообіг і вантажообіг. Роботу транспорту оцінюють, зокрема, за кількістю пасажирів та обсягами вантажів, перевезених певним його видом. Так, 2007 р. транспортом України було перевезено 8,8 млрд пасажирів, тобто більше ніж кількість населення нашої планети. При цьому перевага надавалась автомобільному транспорту, на який припадає 47 % пасажирських перевезень (мал.113).

Практичне завдання

За матеріалами Додатка 15 визначте, яку частину населення України перевозять упродовж року різні види транспорту.



Мал. 114. Пасажирообіг за видами транспорту, 2007 р.

Авіаційний транспорт є наймодернішим і найшвидкіснішим, проте і найдорожчим і залежним від погодних умов. Тому українським авіатранспортом щорічно користуються лише 4–5 млн пасажирів, а вантажів перевозиться близько 100 тис. тонн. Це менше порівняно з будь-яким іншим видом транспорту.

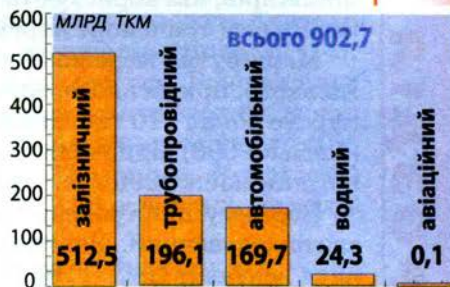
Трубопровідний транспорт нині відомий кожному з вас. Пригадайте звичайний водопровід. Однак основне його призначення – це транспортування газу, рідкого палива, хімічних продуктів. Трубопровідний

Водночас транспортом України було перевезено майже 903 млн тонн вантажу. Головна роль при цьому належала залізничному транспорту, який перевіз 57 % загальної кількості вантажу. Серед лідерів вантажоперевізників трубопровідний транспорт (близько 22 %) і автомобільний транспорт (майже 19 %). За цим показником їм значно поступаються водний транспорт (3 %) і авіація, на яку припадає лише 0,01 % загальної кількості перевезеного вантажу.

Проте кількість пасажирів і обсяги вантажу не є вичерпними показниками роботи транспорту. Адже залишаються невідомими ані відстань, на яку здійснювали перевезення, ані ступінь завантаженості транспортного засобу тощо. З огляду на це, основними показниками роботи транспорту, що відображають його економічну ефективність, є пасажирообіг і вантажообіг.

Пасажирообіг – це кількість пасажирів, перевезених на певну відстань за певний час. Цей показник, що вимірюється в *пасажиро-кілометрах* (пас.-км), засвідчує лідерство в пасажирських перевезеннях саме автомобільного транспорту (мал. 114), а залізничний транспорт посідає друге місце. Разом автомобільний і залізничний транспорт за цим показником набагато випереджають решту видів транспорту.

Деяка інша ситуація склалася з вантажообігом. **Вантажообіг** – це кількість вантажу, перевезеного на певну відстань за певний час. Для його визначення використовують такий показник, як *тонно-кілометр* (ткм). Статистичні дані засвідчують, що за вантажообігом очевидну першість утримує залізничний транспорт (мал. 115). Він помітно випереджає своїх найближчих переслідувачів – трубопровідний і автомобільний транспорт.



Мал. 115. Вантажообіг за видами транспорту, 2007 р.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Основними показниками економічної ефективності роботи транспорту є пасажирообіг і вантажообіг.
- ✦ Пасажирообіг – це кількість пасажирів, перевезених на певну відстань за певний час, вимірюється в пасажиро-кілометрах (пас.-км).
- ✦ Вантажообіг – це кількість вантажу, перевезеного на певну відстань за певний час, вимірюється в тонно-кілометрах (ткм).
- ✦ За пасажирообігом перше місце посідає автотранспорт, за вантажообігом – залізничний транспорт.

Ключові терміни і поняття

✦ транспортна система ✦ види транспорту ✦ пасажирообіг ✦ вантажообіг ✦

Самоперевірка

1. Поясніть причини розвитку різних видів транспорту у вашій місцевості. Визначте провідний транспорт у вашому населеному пункті.



2. Поясніть, як можна визначити ефективність роботи транспорту.

Визначте вид транспорту, який доцільніше використовувати для транспортування на великі відстані: а) квітів; б) дизельного палива; в) пасажирів; г) електроенергії; д) руд металів. Відповідь обґрунтуйте.

Назвіть основні види транспорту.



§32. Автомобільний і залізничний транспорт



Географічна розминка

Назвіть найпоширеніший нині вид транспорту.

Пригадайте переваги залізниці перед іншими видами транспорту.

Автомобільний транспорт є лідером за пасажирообігом, а кількість пасажирів, які користуються автобусами, поволі зростає. У 2007 р. автомобільний транспорт перевіз понад 4 млрд пасажирів (Додаток 15).

Маршрутна мережа України нині налічує понад 20 тис. маршрутів міського, приміського, міжміського і міжнародного сполучення. Ними курсує понад 110 тис. автобусів різних марок. Щоденно від автостанцій (близько 900) відправляється понад 50 тис. автобусів і здійснюють свої поїздки майже 300 тис. пасажирів.

Перевагу автотранспортним засобам перевезення нерідко віддають і вантажовласники. Вантажні автомобілі нині перевозять практично всі види вантажів (мал. 116). Навіть на великі відстані (до 5 тис. км і більше) автопоїзди успішно конкурують із залізницями в перевезенні цінних вантажів, для яких надзвичайно важливою є швидкість доставки, наприклад продуктів, які швидко псуються. Як наслідок, за вантажообігом автомобільний транспорт посідає третє місце (Додаток 15).



Мал. 116. Транспортні перевезення вантажними автомобілями

Особливе значення мають міжнародні перевезення. Вони є одним з найкращих показників стану національної економіки. Адже що швидше вона розвивається, то інтенсивнішою є міжнародна торгівля, яка, своєю чергою, потребує великої кількості

транспортних послуг. Маршрутна мережа міжнародного регулярного автобусного сполучення на сьогодні становить понад 200 маршрутів до країн Західної Європи і забезпечує стійкий зв'язок з 16 країнами Європи. Кількість зареєстрованих автотранспортних засобів, які виконують міжнародні автомобільні перевезення, постійно зростає.

Для успішної роботи автотранспорту потрібні дороги, що є важливою складовою транспортної системи держави (мал. 111). Довжина автодоріг загального користування перевищує 169 тис. км, з яких понад 20 тис. км – це дороги державного значення, або автомагістралі.



Проблема

Дуже часто обличчя будь-якої країни визначається станом і кількістю її автомобільних магістралей. Сумна ситуація з дорогами в Україні усім відома. Що слід, на вашу думку, зробити, аби її змінити?

Автомагістралі (від лат. *magistralis* – керівний) – це головні автошляхи, що мають поліпшений стан і характеризуються інтенсивним рухом транспорту. Серед таких найважливішими є: Київ – Житомир –

Рівне – Львів; Київ – Полтава – Харків; Київ – Умань – Одеса; Харків – Запоріжжя – Сімферополь. Автошляхи розподілені по території України нерівномірно.

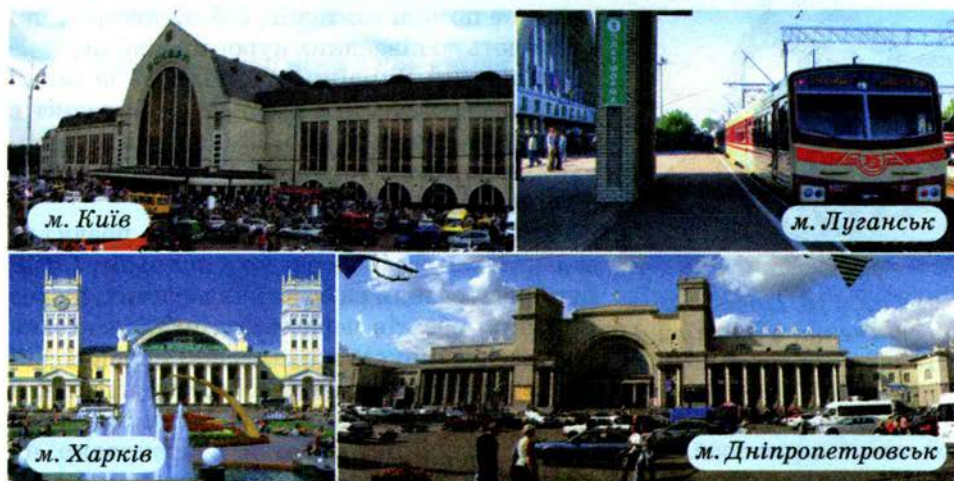
Практичне завдання

За картами атласу і малюнком 111 визначте регіони, що мають найбільшу густоту автошляхів.

Залізничний транспорт – один з основних видів транспорту. За економічністю він поступається тільки морському, зате здійснює перевезення приблизно удвічі швидше. Щорічно він перевозить близько 500 млн тонн вантажів і понад 445 млн пасажирів (Додаток 14). Залізничний транспорт – це окреме велике господарство. Воно налічує близько 6 тис. тепловозів та електровозів, що очолюють численні потяги. А це загалом десятки тисяч вантажних і тисячі пасажирських вагонів, що рухаються залізницями, довжина яких – 22 тис. км. Українські рейкові шляхи проходять через 1684 станції і 126 основних вокзалів (мал. 117).

Україна має одну з найрозвиненіших в Європі мережу залізниць (мал. 111). Найбільша густота залізниць у Донбасі і Придніпров'ї (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Харківська і Запорізька області), що зумовлено необхідністю транспортного обслуговування розвинутої промисловості. Висока густота залізниць і в західній частині України (Львівська, Закарпатська), прикордонне положення якої здавна потребувало розвитку тут стратегічних магістралей. У названих областях густота залізниць коливається від 40 до 62 км/тис. км², за середньої густоти 38 км/тис. км².

До найважливіших залізничних магістралей України належать такі: Київ – Фастів – Козятин – Здолбунів – Львів – Чоп; Київ – Полтава – Харків; Кривий Ріг – Запоріжжя – Донбас; Харків – Донбас; Харків – Запоріжжя – Севастополь та ін. Залізничні колії різних напрямків нерідко можуть перетинатися, утворюючи залізничні вузли. Найбіль-



Мал. 117. Залізничні вокзали



шими серед них, з розвинутим станційним і складським господарством зазвичай стають великі міста, як-от: Київ і Харків, Львів і Дніпропетровськ, Запоріжжя, Одеса. Проте внаслідок перетину залізничних магістралей важливими залізничними вузлами нерідко стають і порівняно невеликі населені пункти – Чоп, Знам'янка (мал. 118), Ясинувата, Лозова, Волноваха, Бахмач, Жмеринка тощо.



Україна і світ

Українські залізниці не пасуть задніх. За густотою залізниць (37–38 км на 1 тис. км²) наша країна посідає провідне місце серед країн СНД і наближається за цим показником до таких європейських країн, як Франція, Італія, Румунія. За обсягами вантажних перевезень залізниці України посідають четверте місце на євразійському континенті, поступаючись тільки залізницям Китаю, Росії, Індії. Вантажно-напруженість українських залізниць (річний обсяг перевезень на 1 км) у 3–5 разів перевищує відповідний показник розвинених європейських країн.

Роль залізниць особливо важлива в перевезенні промислових вантажів, кількість яких щороку неухильно зростає, з початку ХХІ ст. – майже в 1,5 раза. Основні вантажі – це кам'яне вугілля, залізна і марганцева руда, будівельні матеріали, чорні метали, нафта і нафтопродукти, кокс та ін. Для ефективної роботи галузі в Україні створено шість регіональних залізниць – Донецька, Придніпровська, Південна, Львівська, Одеська і Південно-Західна.

Найбільш напруженими залізничними магістралями є колії Донецької і Придніпровської залізниць, якими на захід транспортуються донецький кокс і вугілля, а на схід – криворізька залізна руда і нікопольський марганець. Значний обсяг перевезень здійснюють і Одеська та Львівська залізниці, за участю яких вантажі транспортуються через державний кордон. Подібну роль відіграє і Південна залізниця, що пов'язує великі про-

мислові центри з морськими портами Чорного та Азовського морів. Водночас вона забезпечує не лише потоки вантажів, а й пасажирів, які прямують до південних курортів країни.

Залізниці України взаємодіють із залізницями семи сусідніх країн через 56 пунктів перетину кордону та з 13 основними морськими портами Чорного й Азовського морів, а також р. Дунай.

Історично так склалося, що розвиток залізничного транспорту в колишньому СРСР був орієнтований на освоєння великих, щораз більших, обсягів перевезень, які в декілька разів перевищували аналогічні європейські показники. За цих умов вазі поїздів віддавали пріоритет перед швидкістю. Тому існуючий парк вантажних вагонів розраховано на швидкість 80 км/год у завантаженому стані і 90 км/год у порожньому стані.



Мал. 118. Потяг на постаменті в Знам'янці. Це місто було засноване далекого 1868 р. як залізнична станція, а згодом перетворилося на великий залізничний вузол

Тим часом в Європі давно вже існують інші стандарти швидкості. Зважаючи на це, пріоритетним для залізниць України є інтенсивне впровадження швидкісного руху пасажирських поїздів, яке передбачає курсування денних поїздів між Києвом, більшістю обласних центрів і великих міст України, з терміном перебування в дорозі 4–7 годин та застосуванням вагонів підвищеної комфортності. Перші швидкісні лінії вже здано в експлуатацію: «столичний експрес» Київ–Харків (у 2002), «південний експрес» Київ–Дніпропетровськ (2003). У 2004 р. почав курсувати щоденний швидкісний поїзд Суми–Київ–Суми, який за 5,5 год долає відстань між обласним центром і столицею держави зі швидкістю 140 км/год.



Реалії сьогодення

Швидкість і комфорт. Укрзалізниця продовжує впроваджувати у приміському сполученні комфортний і зручний вид залізничного транспорту – рейковий автобус. У 2006 р. такий «міні-поїзд» розпочав курсувати за маршрутом Львів – Ворохта, а також з'єднав місто Суми з Білопільям і Краснопільям. Наприкінці того ж року розпочав курсувати денний прискорений поїзд сполученням Київ – Львів – Київ. Час перебування в дорозі 6,5 год замість 10 год руху звичайного потяга. Швидкісні поїзди нині курсують за маршрутами: Київ–Суми, Харків – Донецьк, Київ – Кременчук, Дніпропетровськ – Сімферополь, Київ – Львів, Одеса – Вінниця, Київ – Хмельницький, Суми – Шостка, Харків – Сімферополь, Харків – Кременчук, Київ – Харків, Київ – Полтава.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Автомобільний транспорт порівняно з іншими видами є більш маневреним і забезпечує доставку від «дверей до дверей».
- ✦ Автомобільний транспорт – основний забруднювач атмосфери.
- ✦ Мережа залізниць України одна з найрозвиненіших в Європі.
- ✦ Основним недоліком українських залізниць є мала швидкість потягів.

Ключові терміни і поняття

- ✦ автомобільний транспорт ✦ автомагістралі ✦ залізничний транспорт ✦ залізничні магістралі ✦ залізничні вузли ✦

Самоперевірка

1 За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про те, як вирішують проблеми українського автомобільного і залізничного транспорту.

2 Визначте у вашій місцевості (або неподалік) автомобільні й залізничні магістралі, а також залізничні вузли. Поясніть їхнє значення.

3 Порівняйте переваги й недоліки автомобільного і залізничного транспорту. Які з них, на вашу думку, створюють найбільші проблеми для України?

Яким видом транспорту ви користуєтеся найчастіше і чому?



§33. Водний транспорт

172

3 РОЗДІЛ



Географічна розминка

Назвіть види транспорту, що поєднує в собі водний транспорт.

Роль водного транспорту. Це найдешевший вид транспорту, адже природні водні шляхи потребують менше витрат для їхнього утримання. До того ж судна мають велику вантажопідйомність і можуть перевозити дуже громіздкі вантажі, наприклад ліс у плотах або будматеріали.



Проблема

До появи в Україні залізниць основним масовим транспортом був саме водний (річковий). Пізніше він занепав, бо перевізників не влаштували мала швидкість руху водного транспорту й напрямок водних шляхів, які до того ж можуть замерзати взимку. Тепер за обсягами перевезень водний транспорт дуже поступається іншим видам транспорту. Чи є, на вашу думку, перспективи у водного транспорту України?

Щорічно водним транспортом в Україні користується від 9,5 млн до понад 13 млн пасажирів. У загальному обсязі пасажирських перевезень усіма видами транспорту це становить лише 0,1 %. За пасажирообігом він посідає останнє місце серед інших видів транспорту (0,2 млрд пас.-км за 2007 р.). Деяко більша роль водників у перевезеннях вантажів – 3 % загальної кількості. За вантажообігом (24,3 млрд ткм) водний транспорт випереджає тільки авіаційний.

Україна має сприятливі передумови для розвитку морського і річкового транспорту. На півдні її територію омивають води Чорного й Азовського морів, які і з'єднуються через систему проток із Середземним морем і далі з Атлантичним океаном. А наявність судноплавних річок і гідротехнічних споруд сприяла тому, що Україна опинилася на перехресті водних шляхів Дунай, Дніпро і системи Дон–Волга.

Морський транспорт. Ще за часів Київської Русі наші пращури використовували Чорне море для судноплавства. У IX–X ст. на Русі з'явився флот. У XV–XVII ст. козаки здійснювали далекі морські походи Чорним морем, показавши себе вправними мореплавцями. У море виходили цілі козацькі ескадри (по 100 суден і більше).

Регулярні морські перевезення Чорним й Азовським морями почалися з другої половини XVIII ст. Саме тоді на чорноморському узбережжі з'явилися порти – Херсон (1778), Севастополь (1788), Одеса (1794). Згодом порт Херсон став головним суднобудівним центром і почав брати активну участь у зовнішньоторговельних перевезеннях. Із заснуванням Севастополя розпочав свою історію Чорноморський флот. На початку XIX ст. почав розвиватися Одеський порт (мал. 126) і незабаром перетворився на південні ворота в Європу та Азію.

Сучасна роль морського транспорту визначається його участю в міжнародних перевезеннях, адже саме морем найдешевше перевозити вантажі. Експортно-імпорتنі перевезення вантажів морським транспортом здійснюють на відстань до 8 тис. км і більше, внаслідок чого їхня частка у вантажообігу морського транспорту перевищує 95 %.

Морський транспорт здійснює і *каботажні перевезення* – перевезення між портами однієї держави. Малий каботаж – це перевезення між портами одного моря (наприклад, залізної руди з Керчі до Маріуполя через Азовське море). Великий каботаж – це перевезення в межах однієї держави, але між портами різних морів (Чорного й Азовського). У зв'язку з тим, що каботажні перевезення здійснюються на невелику відстань (у середньому 130–150 км), частка їх у вантажообігу незначна.

Нині в Україні існує три морських пароплавства – Чорноморське, Азовське та Українське Дунайське. Їм підпорядковуються порти, що розташовані практично вздовж усього узбережжя двох морів (Додаток 16).

Практичне завдання

Знайдіть на карті основні морські порти України, зазначені в Додатку 16.

Найважливішими серед морських торговельних портів є Одеський, Іллічівський і Южний, що мають найкращі морські підходи і приймають судна з осадкою від 11,5 до 14 м. Тим часом інші порти можуть приймати судна зі значно меншою осадкою. Як наслідок, на ці три порти припадає приблизно 70 % усього вантажообігу українських морських портів і найбільша кількість міжнародних перевезень.

На *Одеський порт* припадає більше п'ятої частини вантажообігу морського транспорту України (мал. 119). Основними вантажами тут є руди, нафта і нафтопродукти, будівельні матеріали, хлібні вантажі, цукор, цитрусові та ін. *Іллічівський порт*, що розташований за 20 км від Одеси, працює переважно на забезпечення експортних поставок. У вантажообігу цього порту велика частка припадає на метали, кам'яне вугілля, будівельні матеріали, залізну і марганцеву руди. *Порт Южний* обслуговує здебільшого припортовий завод і спеціалізується на забезпеченні експорту аміаку.

У гирловій частині найбільших українських річок – Дніпра і Південного Бугу – розташована група морських портів – *Миколаївський* (мал. 120), *Херсонський*, *Октябрськ*, *Дніпро-Бузький*. Вони спеціалізуються на відправленні залізної і марганцевої руд, будівельних матеріалів. Через Миколаївський морський порт імпортуються боксити. З листопада по березень ці порти припиняють навігацію через замерзання Дніпровського і Бузького лиманів.

У пониззі Дунаю Україна також має морські торговельні порти – *Ренійський*, *Ізмаїльський* та *Усть-Дунайський*. Через ці порти проходять вантажопотоки в напрямку до придунайських країн.



Мал. 119. Одеський порт



На берегах Кримського півострова розташовані *Євпаторійський, Севастопольський, Ялтинський, Феодосійський, Керченський порти*. Вони призначені насамперед для обслуговування транспортних потреб самого Криму. Ялтинський і Севастопольський порти дуже перспективні для розвитку пасажирських, круїзних перевезень. Феодосійський торговельний порт є одним з найголовніших з перевалки нафти і нафтопродуктів.

На північному узбережжі Азовського моря, неподалік промислово розвинених Донбасу і Придніпров'я, розташовані *Бердянський і Маріупольський порти*. Експорт металу, залізної та марганцевої руд, чорних металів, кам'яного вугілля, цементу й іншої продукції цих регіонів забезпечує основне завантаження цих портів.

Щорічно в українських портах обслуговується майже 18 тис. іноземних суден. Від портів України створено три міжнародні залізничні поромні переправи: Іллічівськ – Варна (Болгарія), Іллічівськ – Поті (Грузія), Керч – Тамань (Росія). Пороми, що працюють на цих лініях, можуть одночасно перевозити понад 100 залізничних вагонів.

Річковий транспорт. Дніпро за часів Київської Русі був південною частиною шляху «із варяг у греки», що з'єднував Скандинавію з Давньою Грецією і Візантією. На півночі він починався з Варязького (Балтійського) моря і далі пролягав подекуди річками, а подекуди волоком на суходолі аж до Чорного моря. Напади кочівників на судна у степових районах і занепад Візантії призвели до того, що цей шлях з часом втратив своє колишнє значення. Пізніше нижню частину Дніпра широко використовували запорожці для військових і господарських потреб. Після будівництва в середині 30-х років ХХ ст. Дніпрогесу і затоплення дніпровських порогів встановилося наскрізне судноплавство на Дніпрі.

Нині Дніпро є головною внутрішньою водною артерією України. Найбільші судноплавні притоки Дніпра – Прип'ять і Десна. Серед основних водних артерій України також Дністер і Південний Буг. Загальна довжина річкових судноплавних шляхів країни перевищує 2 тис. км. Використовуючи їх, річковий транспорт України здійснює перевезення здебільшого в межах держави, хоча бере участь також і в міжнародних перевезеннях. Такі перевезення здійснюються передусім р. Дунай, завдяки якій Україна має водні зв'язки з багатьма європейськими державами. Системою каналів Дунай сполучає Чорне і Північне моря. А Дніпро системою каналів зв'язаний з річками сусідніх держав – Білорусі і Польщі (басейн Дніпра з'єднується з басейном Вісли Дніпро-Бузьким каналом), що дає вихід у Балтійське море.

Основними видами вантажів, які перевозять річковим транспортом, є мінеральні добрива і будівельні матеріали, руда і кам'яне вугілля. Перевезення вантажів і пасажирів забезпечують річкові порти (Додаток 16). Головними є порти басейну Дніпра, на які припадає понад 90 % усіх перевезень річковим транспортом.



Мал. 120. Морський порт у Миколаєві

Практичне завдання

Знайдіть на карті основні річкові порти України, зазначені в Додатку 16.

Київський, Дніпропетровський і Запорізький порти – провідні порти у Дніпровському басейні. Вони є перевалочними для вантажів, що надходять із залізниць. Київський порт, розташований за 872 км від гирла Дніпра, є найбільшим у басейні за обсягом вантажних перевезень. Відправляє промислові і продовольчі вантажі, а приймає – вугілля, будівельні матеріали, зерно, овочі тощо. Тут беруть початок багато транспортних пасажирських ліній.

Черкаський порт розташований на правому березі Кременчуцького водосховища за 663 км від гирла Дніпра. На лівому березі за 549 км від гирла – *Кременчуцький порт*, а за 437 км від гирла на правому березі – *Дніпродзержинський порт*. У вантажообігу цих трьох портів основне місце посідають будівельні матеріали, брухт, шлаки.

Дніпропетровський порт розташований за 399 км від гирла Дніпра. Цей порт відправляє вугілля та інші матеріали, а приймає кварцити, плодоовочеву продукцію тощо.

Запорізький порт розташований на лівому березі Дніпра за 312 км від гирла. Основні вантажі, які відправляються, – залізна руда і вугілля.

Херсонський порт також належить до основних у Дніпровському басейні. Він розкинувся на правому березі Дніпра за 28 км від його гирла на стику річкових і морських шляхів. Звідси відправляються боксити, овочі і баштанні культури, промислові і продовольчі товари. Приймає цей порт здебільшого вугілля, будівельні матеріали, зерно тощо.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Водний транспорт є найдешевшим видом транспорту і поділяється на морський та річковий.
- ✦ За обсягами перевезень водний транспорт України поступається іншим видам транспорту, випереджаючи тільки авіаційний.
- ✦ Роль водного транспорту України визначається передусім його участю у вантажних перевезеннях.

Ключові терміни і поняття

- ✦ водний транспорт ✦ морський транспорт ✦ каботажні перевезення ✦ малий каботаж ✦ великий каботаж ✦ річковий транспорт ✦

Самоперевірка

За додатковими джерелами підготуйте коротке повідомлення про перспективи розвитку водного транспорту в Україні.

Порівняйте переваги й недоліки автомобільного й водного видів транспорту. Який з них і чому, на вашу думку, доцільно розвивати в Україні?

Поясніть, у яких випадках ви скористалися б водним транспортом, а в яких обрали б інший вид сучасного транспорту.

Знайдіть і покажіть на карті найближчі до вашої місцевості морські та річкові порти.



§34. Повітряний і трубопровідний транспорт



Географічна розминка

Пригадайте, що є основними показниками економічної ефективності роботи транспорту.

Назвіть основне призначення трубопровідного транспорту.

Повітряний транспорт. Авіаційний транспорт України після розпаду Радянського Союзу тривалий час переживав занепад. Однак останніми роками в Україні попит на авіап перевезення почав зростати, насамперед на внутрішніх маршрутах. При цьому українські авіакомпанії забезпечили найвищі в транспортній галузі темпи росту. Наразі в Україні налічують 36 авіакомпаній, які здійснюють пасажирські перевезення, у тому числі дев'ять виконують регулярні міжнародні пасажирські перевезення за 99 маршрутами до 41 країни світу.



Проблема

Ще декілька років тому на ринку авіап перевезень в Україні п'ять провідних українських авіакомпаній здійснювали перевезення 60 % пасажирів. Тепер вони виконують 85 % авіап перевезень, оскільки поступово зникають дрібні авіакомпанії і залишаються більш конкурентоспроможні. Така ситуація, на думку деяких фахівців, є несприятливою для України, оскільки призводить до монополії на ринку авіап перевезень і зменшує можливості вибору споживача. А як вважаєте ви?

Лідером серед українських авіап перевізників (за кількістю перевезень, пасажирообігом) є авіакомпанія «Аеросвіт». Вона обслуговує найбільшу власну маршрутну мережу, що складається з 60 міжнародних повітряних ліній. Вони еднають Україну зі столицями, діловими центрами і всесвітньо відомими курортами 29 країн – Болгарії, Великої Британії, Єгипту, Ізраїлю, Індії, Таїланду, Китаю тощо. А кооперація з десятками інших авіакомпаній (зарубіжних і українських) дає змогу доставляти пасажирів з єдиним квитком «Аеросвіту» до тисяч кінцевих пунктів в Європі, Північній і Південній Америці, в Азії, Африці й Австралії.

Так само з'єднує Україну з більш як 3 тис. пунктів світу й одна з провідних на ринку міжнародних перевезень авіакомпанія «Міжнародні



Мал. 121. Міжнародний аеропорт «Бориспіль» – головні «повітряні ворота» України

авіалінії України». Серед провідних національних компаній-авіаперевізників також і «Українсько-Середземноморські авіалінії».

Авіарейси в нашій країні обслуговує кілька десятків аеропортів, вісім з яких є стратегічними, а саме: «Бориспіль» (мал. 121), «Донецьк», «Одеса», «Львів», «Сімферополь», «Харків», «Дніпропетровськ», «Київ-Жуляни» (Додаток 16). Вони пов'язані повітряними лініями з багатьма містами України, СНД, країнами Західної Європи, Азії і Африки.



Провідні підприємства галузі

«Повітряні ворота» України. У 2001 році в Державному міжнародному аеропорту «Бориспіль» почала працювати нова злітно-посадкова смуга завдовжки 4500 км. Вона є кращою у Східній Європі, адже за своїми параметрами може практично без обмежень забезпечити зліт і посадку будь-яких типів повітряних суден навіть за нульової видимості. Нині аеропорт «Бориспіль» приймає регулярні рейси 38 іноземних і 32 українських авіакомпаній, обслуговує за добу близько 10 тис. пасажирів (влітку ця цифра сягає 15 тис.). Після спорудження в 2010 р. надсучасного пасажирського терміналу з пропускною спроможністю 10 млн пасажирів на рік «Бориспіль» стане найбільшим аеропортом Східної Європи.

Трубопровідний транспорт. Основу газопровідного транспорту України становлять магістральні газопроводи, які простягаються від власних газових родовищ до пунктів споживання (мал. 122). Такими часто є великі промислові центри, наприклад: Шебелинка – Харків або Дашава – Київ. Є й більш протяжні газопроводи, що забезпечують газифікацію цілого ряду великих промислових центрів, як-от: Шебелинка – Дніпропетровськ – Кривий Ріг – Одеса – Кишинів або Шебелинка – Київ – Красилів – західні райони України чи Дашава – Долина – Львів тощо.

Завдяки вигідному географічному положенню України через її територію транзитом прямують інтенсивні потоки газу до Західної Європи. Газотранспортна система України є найпотужнішою у світі за обсягами транзиту. До неї входить понад 37 тис. км газопроводів з десятками компресорних станцій. Надійність цієї системи забезпечується 14 підземними сховищами газу загальним обсягом 35 млрд м³.

Транзитні магістральні газопроводи України сприяють надходженню і подачі природного газу до багатьох країн. На територію України природний газ надходить, зокрема, з Росії. Так, довжина газопроводу Уренгой–Помари–Ужгород на території України сягає 1160 км. Газ на територію України надходить також з країн Середньої Азії.

Подача газу за межі України здійснюється за такими напрямками: Молдова, південні регіони Росії, Угорщина – Боснія і Герцеговина, Румунія – Болгарія – Туреччина, Македонія, Греція, Словаччина і далі, через Чехію і Австрію, до Німеччини, Словенії, Італії, Франції.

Україна має також потужну мережу *нафтопроводів* завдовжки загалом понад 4,5 тис. км. Нафтопровідна мережа представлена найбільшим у світі нафтопроводом «Дружба». Збудований у радянські роки для транспортування нафти з країн Східної і Західної Європи, він сягає близько 5200 км завдовжки. У межах України протяжність





Мал. 122. Газопровідний транспорт

південної ділянки цього нафтопроводу становить 680 км. До «Дружби» приєднаний нафтопровід Одеса–Броди, побудований між містом Одесою на Чорному морі і містом Броди у Львівській області.

Решта нафтопроводів має внутрішньодержавне і міждержавне значення і забезпечує нафтопереробні заводи України нафтою, основна частка якої поки що надходить з Росії. Зокрема, це нафтопровід Самара–Лисичанськ–Кременчук–Херсон–Одеса.

Важливе значення мають нафтопроводи, які з'єднують вітчизняні родовища і нафтопереробні заводи, як-от: Долина–Дрогобич, Прилуки–Кременчук, Гнідинці–Розбишівське–Кременчук та ін.

Міжнародні транспортні коридори. Упродовж останніх 30–35 років міжнародна спільнота розробляла концепцію створення єдиної планетарної транспортної системи. Її мета – об'єднати континентальні транспортні комунікації, що мають стратегічне значення для вантажних і пасажирських перевезень між Європою і Азією, Азією і Америкою, Європою і Африкою. У центрі уваги опинився передусім напрямок Європа – Азія, за яким дана концепція була втілена в систему *міжнародних транспортних коридорів (МТК)*.

Міжнародний транспортний коридор – це комплекс наземних і водних транспортних магістралей з відповідною інфраструктурою, включно з допоміжними спорудами і під'їзними шляхами, прикордонними переходами і сервісними пунктами, вантажними і пасажирськими терміналами, які забезпечують перевезення вантажів і пасажирів на рівні, що відповідає вимогам Європейського Співтовариства.

З перших 10 пріоритетних європейських МТК уже чотири працюють на території України: 1) Берлін – Дрезден – Вроцлав – Львів – Київ; 2) Трієст – Любляна – Будапешт – Львів; 3) Гельсінкі – Санкт-Петербург – Вітебськ – Мінськ – Москва – Київ – Одеса – Кишинів – Димитровград – Александруполіс; 4) водний Дунаєм: Відень – Братислава – Будапешт – Белград – Рені – Ізмаїл – Усть-Дунайськ.

Слід зазначити, що з розширенням Європейського Союзу постають усе нові завдання щодо формування міжнародних транспортних коридорів. Спеціальною Єврокомісією визначено й затверджено п'ять основних, пріоритетних напрямків європейських транспортних осей: північна, центральна, південно-східна, південно-західна та водні магістралі між європейськими портами. Територією України проходить центральна вісь, у рамках якої визначено основні маршрути: Катовіце – Львів – Київ, Будапешт – Львів, Мінськ – Київ, Київ – Харків, Москва – Київ –

Одеса, а також водна вісь, яка з'єднує зону Чорного моря з Атлантикою (Середземним, Балтійським, Баренцовим, Червоним морями та Суецьким каналом) і включає внутрішні водні шляхи: Білорусь – Київ (Дніпром) з виходом до Одеського й Іллічівського портів.

Зазначимо, що європейські МТК не єдина можливість для України інтегруватися у світові транспортні системи. Адже до системи цих МТК органічно вписується Євро-Азійський транспортний коридор (ЄАТК), який передбачає розвиток транспортного сполучення за віссю Захід–Схід, з Європи через Чорне море, Кавказ і Каспійське море до Середньої Азії. Загальна мета цього проекту полягає в поєднанні транспортних маршрутів країн-учасниць із європейськими МТК та іншими транспортними системами.

Разом з вирішенням транспортних проблем розбудова й розвиток національної мережі МТК на території України позитивно вплине на економіку країни, сприятиме створенню нових робочих місць.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 6 (закінчення)

Позначення на контурній карті основних районів вугле-, газо- і нафтовидобутку, нафто- і газопроводів

1. На контурній карті України позначте основні нафто- і газопроводи.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Повітряний транспорт спеціалізується здебільшого на перевезеннях пасажирів і є наймолодшим, найшвидкіснішим і найдорожчим.
- ✦ Трубопровідний транспорт України добре розвинутий і є економічним та ефективним для перевезення рідкого палива, газу, пального, хімічних продуктів.
- ✦ На території України продовжує формуватися система міжнародних транспортних коридорів, що сприяє як розвитку економіки країни, так і зміцненню зв'язків з різними країнами.

Ключові терміни і поняття

- ✦ повітряний транспорт ✦ авіакомпанія ✦ аеропорти ✦ трубопровідний транспорт ✦ газопровід ✦ магістральні газопроводи ✦ нафтопровід ✦ міжнародні транспортні коридори ✦

Самоперевірка

1. Визначте найближчі до району вашого мешкання міжнародні транспортні коридори і поміркуйте, які це може принести вигоди (або проблеми).



2. Поясніть, чи можуть, на вашу думку, взаємодіяти повітряний і трубопровідний види транспорту.

3. Назвіть і покажіть на карті діючі міжнародні транспортні коридори.

Які перевезення трубопровідний транспорт не може здійснювати, на відміну від інших видів транспорту?





Тема 15.

СОЦІАЛЬНА
СФЕРА

Соціальна сфера в багатьох розвинених країнах світу є лідером за місцем у валовому внутрішньому продукті. Виробляючи послуги, вона є основним джерелом соціального і науково-технічного прогресу, створення нематеріальних благ, сприяє гармонійному розвитку особистості. Соціальна сфера є важливим чинником інтегрування України у світовий економічний простір, впливає практично на всі показники розвитку економіки та підвищення добробуту життя населення.

§35. Склад соціальної сфери. Особливості соціально-культурних галузей



Географічна розминка

Пригадайте, користуючись § 12, галузі послуг.

■ Перелічіть ті послуги, якими користується ваша родина й особисто ви.

Склад соціальної сфери. Соціальна сфера складається з двох груп галузей: соціально-культурних, що формують людський потенціал (капітал), і матеріально-побутових, що обслуговують населення. До першої групи належать освіта, культура, охорона здоров'я, фізична культура і спорт, соціальне забезпечення, наука і наукове обслуговування. Другу групу галузей утворюють роздрібна торгівля, громадське харчування, житлово-комунальне господарство (ЖКГ), побутове обслуговування населення. Більшість складових соціальної сфери фінансується з державного бюджету.



Проблема

Попри те що останнім часом фінансування сфери послуг дещо збільшилося, його обсяги ще залишаються далекими від реальних потреб. Запропонуйте способи поліпшення ситуації.

Особливості соціально-культурних галузей. *Освіта* як одна з основних галузей соціальної сфери «відповідає» за загальний рівень знань і культури населення, а також забезпечує всі галузі господарства кадрами. В Україні першою ланкою освіти є дошкільна освіта, спрямована

на надання всебічної допомоги сім'ям у розвитку, вихованні й навчанні дитини. Наступними ланками є шкільна, позашкільна, професійно-технічна й вища освіта (мал. 123).

Основний вид навчальних закладів в Україні – це середня загальноосвітня школа трьох ступенів: перший – початкова, другий – основна, третій – старша, які відповідно забезпечують початкову, неповну середню і повну загальну середню освіту. За роки незалежності сталися позитивні зрушення в мережі загальноосвітніх шкіл як за формою власності, так і за видами. Зростає кількість загальноосвітніх закладів недержавної форми власності, зокрема закладів нового типу – гімназій, ліцеїв, коледжів.

Останнім часом більшість учнів навчається державною українською мовою (понад 70 %). Крім українських шкіл, працюють школи і класи, в яких навчаються мовами національних меншин – російською, румунською, угорською, молдавською, кримськотатарською, польською, словацькою тощо.

Позашкільна освіта спрямована на розвиток нахилів і здібностей дітей у різних сферах діяльності, зокрема в науці, техніці, культурі, мистецтві, туризмі. Вона сприяє самовдосконаленню особистості, професійному самовизначенню і підготовці до життя. Мережею позашкільних закладів охоплено понад 1 млн дітей і підлітків.

Практичне завдання

З'ясуйте, які позашкільні заклади функціонують у районі вашого проживання. Дізнайтеся, хто з ваших однокласників відвідує ці заклади і які гуртки вони обрали.



м. Харків



м. Київ



м. Чернівці



м. Львів

Мал. 123. Університети України



Професійно-технічна освіта в Україні, незважаючи на непростий час, має попит серед молоді, що цікавиться робітничими професіями. У професійно-технічних училищах молодь віком від 15 до 18 років разом із професією здобуває і загальну середню освіту.

Вища освіта розвивається швидкими темпами, про що свідчить зростання кількості студентів, що навчаються у вищих навчальних закладах. За часи незалежності розширена мережа цих закладів, які відрізняються формами власності, формами навчання, галузями знань і освітньо-кваліфікаційними рівнями (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр). Вища освіта поступово входить у міжнародну систему освіти.



Україна і світ

На що впливає освіта. Підвищення освітнього рівня населення загалом й економічно активного зокрема, як свідчить світовий досвід, сприяє притоку іноземних інвестицій. Саме здатність опанувати нові знання, висока кваліфікація, ініціативність, творче мислення дедалі частіше є основною конкурентною перевагою працівників у сучасних умовах. Нині в Україні серед зайнятого населення вищу освіту мають 26 %, тим часом у країнах так званого золотого мільярда – від 40 до 60 %.



м. Львів



м. Одеса



м. Київ

Мал. 124. Оперні театри України

Культура – це сукупність закладів, установ, підприємств, організацій та органів управління, що здійснюють виробництво й організацію споживання послуг культурного й інформаційного призначення. В Україні ця галузь представлена бібліотеками, кінотеатрами, театрами, музеями, клубами, концертними організаціями, установами засобів масової інформації тощо (мал. 124). Від розвитку цієї соціальної галузі безпосередньо залежить показник розвитку культури держави.

Багато років культура фінансується за так званим залишковим принципом. Цих фінансів часто не вистачає навіть на зарплату працівникам, придбання найнеобхіднішого обладнання. Ось чому мережа закладів культури стрімко скорочується. Особливо це стосується сільської місцевості.

Охорона здоров'я охоплює лікувальні, лікувально-профілактичні, санітарно-протиепідемічні й інші медичні установи, різні види соціального забезпечення, відпочинку і фізичної культури. До цієї галузі належать освітні медичні заклади, галузеві науково-дослідні інститути, організації.

В Україні налічують понад три тисячі лікарняних закладів, які поділяють на територіально-дільничні та спеціалізовані.



Мал. 125. Музеї України: Львівська картинна галерея (1), Одеський археологічний музей НАН України (2), Національний художній музей України (м. Київ) (3)

У містах існують також поліклініки, мережа яких постійно зростає. У сільській місцевості основними медичними закладами є фельдшерсько-акушерські пункти. Зростає кількість закладів, які надають швидку медичну допомогу. Зміцненню здоров'я населення слугує також мережа санаторно-курортних закладів, серед яких санаторії, пансіонати з лікуванням, санаторії-профілакторії, будинки відпочинку тощо.

Медичні установи розміщені по території країни дуже нерівномірно. Серйозною проблемою є брак у значній частині сільських населених пунктів будь-яких медичних закладів.

Основними показниками розвитку системи охорони здоров'я є кількість лікарів усіх спеціальностей загалом і з розрахунку на 10 000 населення; кількість середнього медичного персоналу, кількість лікарняних закладів і лікарняних ліжок; кількість амбулаторно-поліклінічних закладів. Найвищий рівень забезпеченості населення лікарями у м. Києві, АР Крим, Одеській, Львівській і Харківській областях.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Соціальна сфера – це комплекс галузей, що надає соціально-культурні і побутові послуги населенню країни.
- ✦ Розвиток соціальної сфери фінансується з державного бюджету.
- ✦ Освіта, культура й охорона здоров'я є соціально-культурними галузями.

Ключові терміни і поняття

✦ соціальна сфера ✦ соціально-культурні галузі ✦ освіта ✦ культура ✦ охорона здоров'я ✦

Самоперевірка



1 Назвіть проблеми, які існують у розвитку соціально-культурних галузей вашої місцевості. Чим вони зумовлені? Як їх вирішують?

2 Порівняйте функції освіти і культури у розвитку людини.

3 Назвіть заклади освіти, що є у вашій області.

Назвіть складові соціальної сфери.



§36. Особливості матеріально-побутових галузей. Роль держави в розвитку соціальної сфери



Географічна розминка

Поміркуйте, без яких побутових послуг життя людини стає некомфортним.

Наведіть приклади закладів і установ у вашій місцевості, що надають побутові послуги.

Побутове обслуговування охоплює понад 20 окремих галузей, що спрямовані на надання понад 900 видів різноманітних послуг. Це і послуги з ремонту одягу, взуття, побутової техніки, з прання білизни, хімічної чистки, технічного обслуговування транспортних засобів тощо (мал. 126).

Практичне завдання

Складіть каталог побутових послуг, що діють поблизу вашого помешкання. У розмові з батьками з'ясуйте рівень якості надання цих послуг.

За роки незалежності переважно через фінансові труднощі мережа підприємств побутового обслуговування значно скоротилася. Високі податки призвели до банкрутства багато таких підприємств. Тому вдосконалення податкової системи щодо цієї сфери є одним зі способів поліпшити обслуговування населення. Іншими проблемами розвитку побутових послуг є незбалансованість попиту на них і пропозиції, видова структура послуг, що часто не відповідає запитам і бажанням населення.

Комунальні послуги дуже важливі для комфортного життя населення, нерозривно пов'язані з розвитком населених пунктів і охоплюють водопроводи, каналізацію, кабельні, теплові, електричні та газові мережі, міський електричний транспорт, готельне господарство, міські вулиці, шляхи, зливостоки, мости і набережні та інші об'єкти. Ці послуги надають підприємства й організації, що спеціалізуються на прибиранні, санітарному очищенні, благоустрої, озелененні міст і сіл, підприємства з ремонту комунальної техніки й рухомого складу міського транспорту (мал. 126).



Мал. 126. Надання комунальних послуг населенню



Проблема

Усі комунальні служби фінансуються платою населення за послуги і частково з державного бюджету. Останніми роками вартість усіх видів комунальних послуг почала стрімко зростати. Населення і підприємства не в змозі їх сплатити і тому заборгували за них значні суми. Запропонуйте способи виходу із цієї складної ситуації.

Житлове будівництво також належить до матеріально-побутових галузей. Нині в Україні значно підвищився рівень благоустрою житла, однак його кількість залишається набагато меншою від потреб населення. Так, понад 13 % населення країни не мають окремого житла, мешкають у комунальних квартирах і гуртожитках. На поліпшення житлових умов очікують понад 2 млн осіб, і їхня кількість щорічно збільшується на 100 тис. Українці гостро постала проблема якості житлового фонду сільських населених пунктів, адже за всіма параметрами вона набагато гірша за якість міського фонду. Крім того, житло в нашій країні було побудоване здебільшого понад 30 років тому, що свідчить про його зношеність.

Отож для свого розвитку житлове будівництво потребує нових підходів. Поліпшенню житлового забезпечення сприяє розвиток нового індивідуального і комерційного житлового будівництва, впровадження нових форм управління житлом, заснованих на колективній власності мешканців будинків.

Торгівля і громадське харчування виконують різноманітні функції, основні з яких це задоволення потреб населення в продуктах харчування і товарах тривалого користування (мал. 127). Показником розвитку торгівлі є **роздрібний товарообіг**, що діє на споживчому ринку завдяки обміну товарів на гроші населення. Нині роздрібна торгівля значно поживилась, що загалом свідчить про збільшення грошових доходів населення країни.

Найбільшими обсягами товарообігу на душу населення вирізняються м. Київ, Запорізька, Дніпропетровська, Полтавська і Харківська області, в яких доходи населення найвищі. Найнижчий показник мають Тернопільська і Хмельницька області з відповідно найменшими доходами населення в цих областях. Роздрібна торгівля здійснюється через роздрібну торговельну мережу, яка на території України налічує понад 100 тис. одиниць. За роки незалежності значно розширилася мережа міських ринків. Це дещо компенсувало скорочення кількості підприємств торгівлі, особливо невеликих, що мало місце практично в усіх областях України.



Мал. 127. Торговельно-розважальний центр «Глобус» у Києві



Реалії сьогодення

Гіганти торгівлі. Останніми роками у великих містах України швидко розвивається мережа торговельних центрів-гігантів, схожих на міні-міста, куди прямують натовпи покупців, готових не лише здійснити «шопінг», а й приємно провести час. Такі центри мають магазини, кафе, ресторани, кінотеатри й інші різноманітні розваги для дітей і дорослих (мал. 127).



Важливою умовою підвищення рівня торговельного обслуговування населення країни є поліпшення матеріально-технічної бази. Її зміцнення, а також покращання транспортного обслуговування у сфері торгівлі сприятимуть подальшому розвитку таких форм обслуговування населення, як доставка товарів за попереднім замовленням, інтернетне обслуговування тощо.

Роль держави в розвитку соціальної сфери. Послуги соціальної сфери отримує кожна людина. Від якості надання цих послуг залежить рівень і якість життя населення країни. Тому держава підтримує цю сферу фінансово, сприяє залученню недержавних коштів на утримання і розвиток установ соціально-культурного призначення. Так, за державної підтримки соціальної сфери розвивають побутове обслуговування і комунальне господарство на селі, реалізують програму рівного доступу дітей і молоді до якісної освіти, модернізують старі і створюють нові оздоровчо-рекреаційні комплекси. Значну увагу в державі приділяють поліпшенню матеріально-технічної бази всіх галузей соціальної сфери завдяки комп'ютеризації та автоматизації. Впроваджуючи нові форми й методи обслуговування, прагнуть підвищити якість побутового сервісу, як-от: приймання замовлень телефоном і вдома, доставка замовлень додому. У середніх і малих містах, районних центрах і великих селах створюють комплексні приймальні пункти, підприємства побутового обслуговування.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Побутові послуги спрямовані на економію коштів людей завдяки продовженню терміну дії побутових речей і предметів домашнього вжитку.
- ✦ Комунальні послуги створюють комфортні умови проживання людей.
- ✦ Житлове будівництво постійно відстає від потреб населення, тому потребує підвищення темпів забезпечення населення житлом.
- ✦ Роздрібна торгівля має тенденцію до збільшення обсягів, що загалом вказує на зростання грошових доходів населення країни.
- ✦ Держава впроваджує комплекс заходів щодо належного рівня розвитку всієї соціальної сфери.

Ключові терміни і поняття

- ✦ побутове обслуговування ✦ роздрібна торгівля ✦ роздрібний товарообіг ✦ комунальні послуги ✦ житлове будівництво ✦

Самоперевірка

1 Сформулюйте свої судження щодо поліпшення соціальної сфери у вашій місцевості.

2 На конкретних прикладах поясніть значення житлового будівництва. Запропонуйте джерела його інвестування.



3 Знайдіть різницю між побутовими і комунальними послугами. Як кожна з них впливає на якість життя населення?

Назвіть матеріально-побутові галузі, що розвиваються у вашому населеному пункті.



Тема 16.

187

УКРАЇНА І СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО. ЗОВНІШНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ

Наші предки завжди прагнули до дружніх стосунків із сусідніми народами, адже розуміли, що господарство держави можна зміцнити завдяки справедливій торгівлі й рівноправним взаємовідносинам із сусідами. Саме з метою розвитку зовнішніх зв'язків нині на державному кордоні України облаштовано 210 пунктів пропуску. Через ці пункти в найвіддаленіші куточки землі потрапляють люди і товари. Отже, ми не ізолюємо себе від світової спільноти. Та налагоджуючи зовнішні зв'язки, що нам як державі потрібно насамперед відстоювати? Чи здатна сьогодні Україна гідно конкурувати з іншими державами у сфері економіки? У чому вигода для України від участі в міжнародних організаціях? Сподіваємося, що в цій темі ви знайдете відповіді на ці запитання.

§37. Україна і світове господарство



Географічна розминка

Пригадайте, що є господарством України.

Назвіть основні галузі господарства України.

Світове господарство і міжнародний поділ праці. З курсу фізичної географії вам відомо, що природні умови і природні ресурси неоднакові в різних куточках земної кулі і часто навіть у межах однієї великої за площею держави. До того ж окремі території – регіони, країни, райони і навіть населені пункти – відрізняються рівнем економічного розвитку, наявністю трудових ресурсів, їхньою кваліфікацією. Велике значення мають також і давні національні традиції щодо розвитку певних галузей господарства.

Як наслідок, окремі території починають спеціалізуватися на виробництві певної продукції. При цьому кожна з таких територій виробляє продукцію не тільки для себе, а й для обміну з іншими територіями. Так відбувається *географічний (територіальний) поділ праці* – спеціалізація територій на виробництві певної продукції та обмін нею.



У географічному поділі праці беруть участь і окремі країни, які прагнуть забезпечити власне населення всім необхідним для повноцінної життєдіяльності. Для цього вони вступають між собою в економічні відносини. При цьому кожна незалежна країна пропонує партнеру ті товари і послуги, для виробництва яких у неї є кращі умови порівняно з іншими країнами світу. Адже саме завдяки кращим умовам вироблений продукт буде якісний і недорогий, а отже, швидше знайде попит. Так відбувається *міжнародний поділ праці* – спеціалізація держав на виробництві певних товарів і послуг та обмін ними.

Практичне завдання

Спираючись на власний досвід, наведіть приклади товарів або послуг іноземного походження, що добре відомі в Україні.

Україна, як і інші держави світу, підтримує взаємовигідні міжнародні економічні зв'язки (мал. 128). Завдяки їм національне господарство України взаємодіє з господарствами інших країн, беручи участь у формуванні єдиного світового господарства. *Світове господарство* – це система взаємопов'язаних національних господарств, підгрунтам якої є міжнародний поділ праці та економічні (і політичні) відносини.

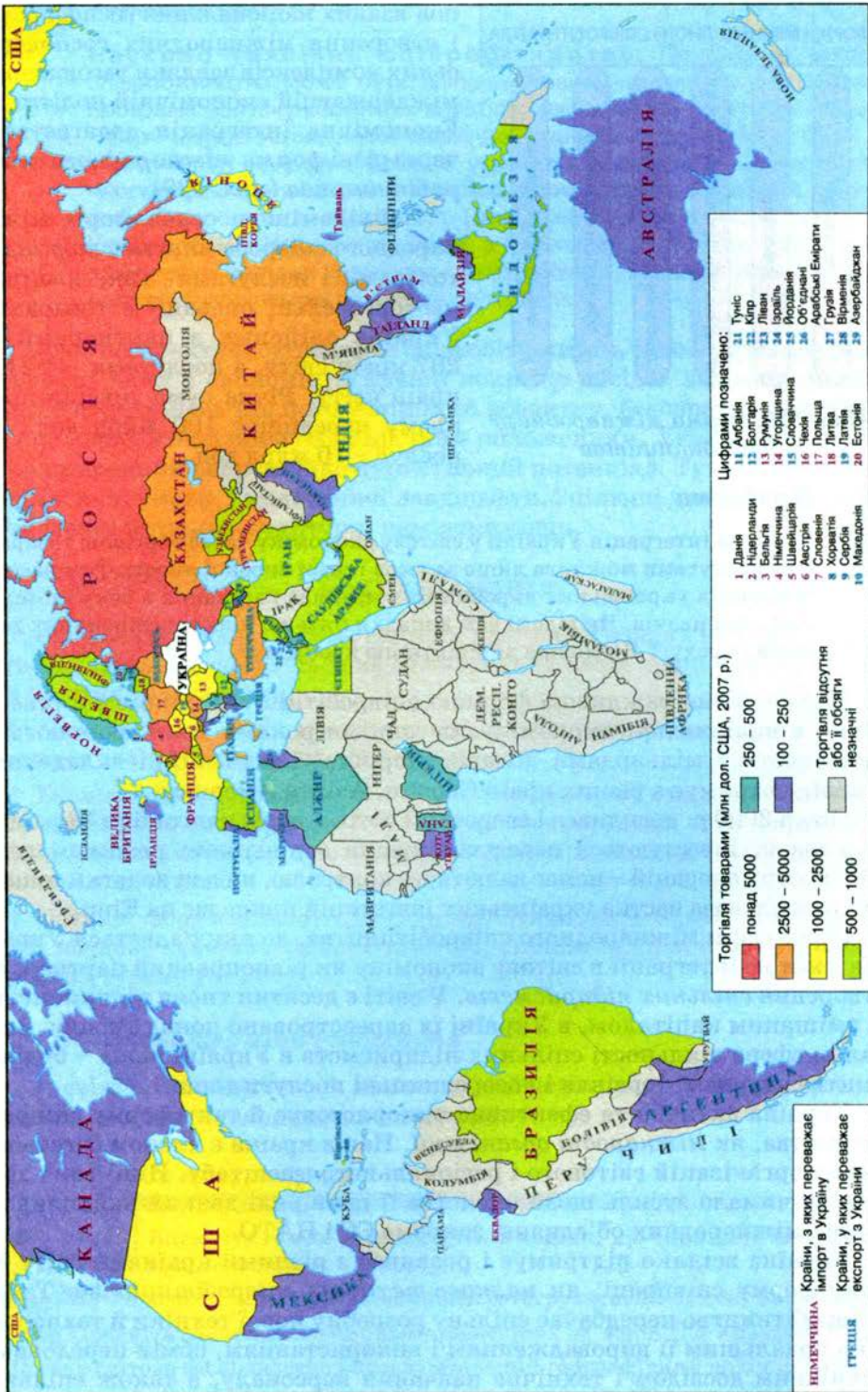
Значення зовнішньоекономічних зв'язків для України. Зовнішньоекономічна діяльність України за часів незалежності відіграє ключову роль у розвитку й реформуванні господарства. Спочатку це був чинник подолання кризових тенденцій та економічного спаду. Нині ця діяльність є важливим чинником економічної стабілізації та зростання. Так, близько 50 % вітчизняної промислової продукції спрямовують на продаж за кордон. Завдяки цьому держава отримує потрібні для розвитку економіки валютні надходження. Частину цих коштів витрачають на придбання в інших країнах тих товарів, яких нам бракує, зокрема сировини й енергоносіїв.

Україна намагається будувати свої економічні зв'язки з іншими державами як рівноправний партнер, поважаючи інтереси інших країн. Саме такої політики вона додержується, відстоюючи свої економічні інтереси як на традиційних, так і нових ринках для українських товарів і послуг на Близькому Сході, в Латинській Америці, Азії та Африці.

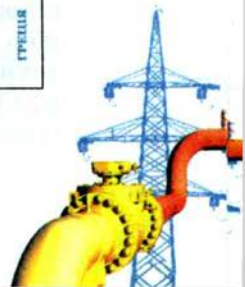
Щоб посісти гідне місце у світовому господарстві і співробітничати з якнайбільшою кількістю країн, Україна має реалізувати кілька першочергових завдань. Одним з них є прагнення увійти до європейської спільноти. Водночас Україна має визначити свою участь у поділі праці на новій, економічній основі з колишніми республіками Радянського Союзу, особливо з Росією. З огляду на це, з 2004 р. Україна бере участь у формуванні Єдиного економічного простору між чотирма державами, який, крім нашої країни, мають забезпечити Білорусь, Казахстан і Росія. Про це була підписана відповідна Угода.

Успішна зовнішньоекономічна діяльність має стратегічне значення, адже забезпечує залучення нашої країни в міжнародний поділ праці і, зрештою, інтеграцію України у світову економіку.

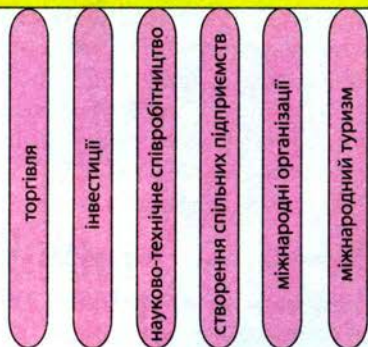
Інтеграція України у світову економіку. У сучасних умовах досягти високого рівня добробуту українського народу без такої інтеграції неможливо. *Економічна інтеграція* – це входження в систему взаємо-



Мал. 128. Зовнішні економічні зв'язки України



ФОРМИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА



Мал. 129. Форми міжнародного співробітництва

пов'язаних національних господарств і створення міжнародних господарських комплексів завдяки узгодженій міждержавній економічній політиці. Економічна інтеграція досягається через різні *форми міжнародного співробітництва* (мал. 129).

Найвідомішою серед форм міжнародного співробітництва є *торгівля* товарами і послугами. Так, зовнішньоторговельні операції з товарами Україна здійснює з партнерами з 207 країн світу, а послугами – з 211 країн світу. Річна сума товарів при цьому перевищує 100 млрд дол., а послуг – 10 млрд дол.

Проблема



Успішна інтеграція України у світову економіку через торгівлю товарами і послугами можлива лише за умов їхньої високої якості. Тим часом продукція українських виробників часто має нарікання з боку іноземних споживачів. Чи відомі вам випадки низької якості вітчизняних товарів і послуг? Як можна вирішити цю проблему?

Надзвичайно важливою формою співробітництва є іноземні *інвестиції* в національну економіку. Останніми роками вони зростають і вимірюються мільярдами доларів щорічно. Інвестиційні вкладення Україна отримує з різних країн Європи, Азії та Америки.

Після 2000 р. посилюється і зворотний потік – вивіз капіталів з України за кордон. Інвестуються передусім країни з пільговим режимом для фінансових операцій – немає валютного контролю, низькі податки тощо. Ось чому лівова частка українських інвестицій припадає на Кіпр.

Серед форм міжнародного співробітництва, до яких вдається Україна з метою інтеграції в світову економіку як рівноправний партнер, – створення *спільних підприємств*. У світі є десятки тисяч підприємств зі змішаним капіталом, в Україні їх зареєстровано понад тисячу. Загалом сфера діяльності спільних підприємств в Україні різна – будівництво і туризм, торгівля і посередницькі послуги тощо.

Україна активно та ефективно використовує й таку форму співробітництва, як *міжнародні організації*. Наша країна є членом багатьох таких організацій світового і регіонального масштабу. Нині вона докладає чимало зусиль щодо членства її ще в ряді деяких найвпливовіших міжнародних об'єднань, зокрема ЄС і НАТО.

Україна всіляко підтримує і розвиває з різними країнами світу й таку форму співпраці, як *науково-технічне співробітництво*. Таке співробітництво передбачає спільну розробку нової техніки й технології з подальшим її впровадженням і використанням, обмін передовим технічним досвідом і технічне навчання персоналу, а також спільні конференції, симпозиуми, публікації, взаємну технічну допомогу в опануванні нових виробництв тощо.



Україна і світ

Науково-технічне співробітництво. Прикладом такого співробітництва може бути спільна українсько-російсько-казахська програма запуску космічних кораблів, експлуатації космічної станції «Мир» і будівництва нової космічної станції (за допомогою США й інших країн) «Альфа». Спільне українсько-російське підприємство «Космотран» призначене для комерційних запусків космічних супутників. За програмою «Sea-Lunch» (морський старт), в якій беруть участь Україна, США, Норвегія та Росія, з плаваючої платформи «Одісей» здійснюють запуски космічних кораблів біля о. Різдва в Океанії за допомогою українських ракетносіїв «Зеніт».

191

Дуже перспективною формою співробітництва є також *міжнародний туризм*, який в економіці України поки що посідає незначне місце. Проте передумови для його успішного розвитку, безперечно, існують. Адже поряд з вигідним географічним положенням, Україна має значний природний рекреаційно-туристичний потенціал. Тут і сприятливі кліматичні умови, і мальовничі ландшафти, і цілющі джерела та грязі, і численні історико-культурні пам'ятки тощо.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ **Світове господарство** – це система взаємопов'язаних національних господарств, що спирається на міжнародний поділ праці й економічні (і політичні) відносини.
- ✦ **Міжнародний поділ праці** – спеціалізація держав на виробництві певних товарів і послуг та обмін ними.
- ✦ **Економічна інтеграція** – це входження в систему взаємопов'язаних національних господарств і створення міжнародних господарських комплексів унаслідок проведення узгодженої міждержавної економічної політики.
- ✦ **Основні форми міжнародного співробітництва** – торгівля, інвестиції, науково-технічне співробітництво, спільні підприємства, міжнародний туризм тощо.

Ключові терміни і поняття

- ✦ світове господарство ✦ міжнародний поділ праці ✦ зовнішньоекономічні зв'язки ✦ економічна інтеграція ✦

Самоперевірка



1. Визначте галузі господарства України, що сприяють інтеграції країни в світову економіку.

2. Поясніть, чому і як Україна має інтегруватися в світову економіку.

3. Поясніть значення зовнішньоекономічних зв'язків для України.

Що таке світове господарство і чим зумовлений географічний поділ праці?



§38. Зовнішня торгівля України. Іноземні інвестиції



Географічна розминка

Назвіть країни, з якими Україна має найрозвинутіші економічні зв'язки.

Серед сучасних форм міжнародного співробітництва особливо важливе місце посідають зовнішня торгівля України й іноземні інвестиції.

Зовнішня торгівля товарами. Найбільш істотною характеристикою торгівлі є *товарообіг* – рух товарів зі сфери виробництва до сфери споживання. Показниками міжнародного товарообігу є експорт та імпорт товарів (мал. 130). **Імпорт** (від лат. *importo* – ввожу) – це є ввезення товарів або капіталів у країну з-за кордону. **Експорт** (від лат. *exporto* – вивожу) – означає вивезення товарів або капіталів за кордон.

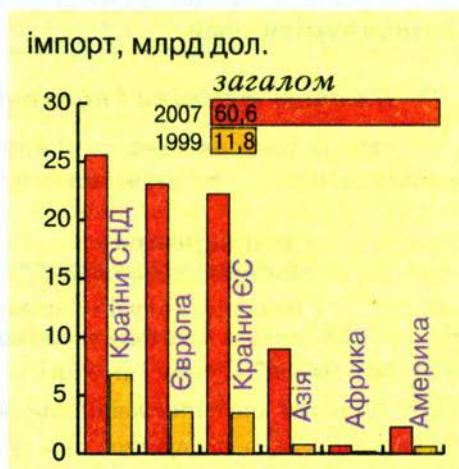
Для будь-якої країни дуже важливим є співвідношення суми експорту та імпорту, так зване *сальдо* (від італ. *saldo* – залишок). Воно має бути позитивним, що дає змогу країні мати вільні кошти для розширення виробництва чи інвестування їх у своїй або чужій країні.



Проблема

Останні кілька років поспіль Україна, на жаль, більше імпортує товарів, ніж продає їх за кордон (мал. 130). Так, 2007 р. сума експортованих з України товарів становила 49 млрд дол. Водночас за той самий період у нашу країну було ввезено товарів на суму понад 60,5 млрд дол. (Додаток 18). Які причини, з вашої точки зору, від'ємного сальдо в зовнішній торгівлі України товарами?

Україна експортує передусім чорні метали та вироби з них, електричні машини, залізничні або трамвайні локомотиви, шляхове обладнання, добрива, руди, а також деяку продукцію харчової промисловості, зокрема жири тваринного та рослинного походження.



Мал. 130. Географічна структура експорту й імпорту товарів

До країн СНД у 2007 р. було експортовано 38 % усіх товарів, до країн ЄС – близько 28 % (мал. 130). Найбільше товарів Україна експортує до Росії (майже 26 % експортних надходжень). Ще майже стільки ж наша країна експортує до Туреччини, Італії, Німеччини, Польщі, Білорусі та Казахстану разом.

Імпортує Україна природний газ, нафту та нафтопродукти, наземні транспортні засоби (крім залізничних), механічні машини, чорні метали, дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння, дорогоцінні метали та вироби з них тощо.

Із країн СНД імпортовано близько 43 % усіх товарів, із країн ЄС – 37 %. Російська Федерація і тут залишається найбільшим торговельним партнером України (близько 28 % імпорتنих надходжень). Надходження з Німеччини, Туркменістану, Китаю та Польщі разом становлять майже 28 % від загального обсягу імпорту.

Серед регіонів України найбільші обсяги зовнішньої торгівлі товарами припадають на м. Київ, Дніпропетровську та Донецьку області.

Зовнішня торгівля послугами. Обсяги торгівлі послугами в Україні значно менші, ніж обсяги торгівлі товарами. Але на відміну від торгівлі товарами, зовнішньоторговельне сальдо послуг позитивне. Так, сума експортованих в Україні послуг у 2007 р. перевищувала 9 млрд дол. Водночас імпорт послуг за цей же період дорівнював близько 5 млрд дол. (Додаток 19).

Найбільший експорт послуг, що пропонує Україна, знаходить споживача в країнах СНД (3,7 млн дол., або 41 % від загального обсягу експорту) і в країнах ЄС (близько 3 млн дол., або 33 %). Серед найбільших торгових партнерів, яким Україна експортує послуги, є Російська Федерація (близько 37 % від загального обсягу експорту), а також Швейцарія, Німеччина, Велика Британія, Кіпр, США.

Основу структури зовнішньої торгівлі послугами України становлять транспортні, зокрема послуги трубопровідного транспорту, різні ділові, професійні та технічні, фінансові, туристичні тощо (мал. 131).

Україна не лише експортує, а й імпортує послуги. У 2007 р. найбільше їх було одержано з країн ЄС (понад 50 % від загального обсягу імпорту). Чимало послуг Україна імпортує також із Росії, Кіпру, Великої Британії, Німеччини, Австрії, Польщі, Швейцарії та Швеції. Це фінансові, різні ділові, професійні та технічні послуги, а також послуги повітряного, залізничного, морського транспорту, туристичні, комп'ютерні, зв'язку та деякі інші. Серед регіонів країни найбільші обсяги зовнішньої торгівлі послугами припадали на м. Київ, Одеську, Дніпропетровську, Донецьку, Харківську та Запорізьку області.



Мал. 131. Палац в Алуці – об'єкт міжнародного туризму



Іноземні інвестиції. Слово «інвестиція» походить від латинського *investio* й означає «одягаю». Йдеться про довгострокові вкладення капіталу в галузі економіки всередині країни і за кордоном. Розрізняють фінансові (покупка цінних паперів) і реальні, або прямі (вкладення капіталу в промисловість, сільське господарство, будівництво тощо), інвестиції.

Важливу роль іноземних інвестицій визнають усі країни світу. Проте отримати їх не так просто. У світі триває гостра конкуренція між країнами, які бажають залучити іноземні інвестиції для розвитку власного господарства.

Проблема

Україну визнано однією з найризикованіших країн Східної Європи щодо інвестицій. За рейтингом привабливості щодо іноземних інвестицій серед 136 країн світу наша держава посідає 112 місце, що зумовлено нестабільністю економіки, кризою в промисловості, нестабільністю законодавства, низьким рівнем розвитку комунікацій, зростанням зовнішнього боргу, наявністю дефіциту бюджету тощо. Які, на вашу думку, основні причини слабкої інвестиційної привабливості нашої країни? Що ви запропонували б для вирішення даної проблеми?

Рівень щорічних інвестицій в українську економіку поки що залишається недостатнім. Водночас рік від року прямі інвестиції в Україну зростають. Якщо в 2007 р. вони загалом становили понад 21,6 млрд дол. США, то на 01.07.2008 такі інвестиції вже перевищували 36 млрд дол. США. До 2010 р. щорічне надходження прямих іноземних інвестицій очікується в розмірі майже 10 млрд дол. США.

Традиційними найбільшими інвесторами в українську економіку є здебільшого європейські країни, але за розмірами інвестицій виділяються також і представники Західної Азії та Північної Америки.

Практичне завдання

За матеріалами Додатка 20 визначте країни, яким належать найбільші іноземні вкладення в Україну.

На жаль, всередині України інвестиції розподіляються нерівномірно. Лідером, як і раніше, є Київ і східні промислові області. Тим часом, з погляду потреб національної економіки, бажано було б інвестувати насамперед Західний регіон (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Тернопільська, Волинська області). Тут ефективним може бути створення виробництва з використанням місцевих природних ресурсів, а також розвиток мережі оздоровчих курортно-туристичних комплексів. Так само потребує інвестицій Південний регіон (Одеська, Миколаївська, Херсонська області), де найвигіднішим є реконструкція і технічне переоснащення портового господарства, розширення мережі оздоровчих курортно-туристичних комплексів тощо. Не менше потребують інвестицій і регіони України, що забруднені внаслідок аварії на ЧАЕС. Адже тут разом з унікальними науковими дослідженнями потрібно впроваджувати новітні технології і здійснити комплекс заходів з екологічного, економічного і соціального відродження території.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Зовнішня торгівля України – це торгівля товарами і послугами.
- ✦ Україна більше імпортує товарів, ніж експортує їх.
- ✦ Україна більше експортує послуг за кордон, ніж імпортує їх.
- ✦ Іноземні інвестиції в українську економіку недостатні через несприятливі умови для інвесторів.

Ключові терміни і поняття

✦ зовнішня торгівля товарами ✦ зовнішня торгівля послугами ✦ імпорт ✦ експорт ✦ сальдо ✦ інвестиції ✦

Самоперевірка

1 Чим, на вашу думку, пояснюється від'ємне сальдо України в торгівлі товарами і позитивне в торгівлі послугами?

2 Складіть перелік товарів іноземного походження, які вам доводилося придбати в Україні.

3 Які товари пропонує Україна для експорту і що імпортує?

4 Дайте визначення поняття «сальдо». Як воно пов'язано з імпортом та експортом?



§39. Міжнародні організації



Географічна розминка

Пригадайте, що є економічною інтеграцією.

■ Назвіть форми міжнародного співробітництва.

Однією з форм зовнішньоекономічної діяльності України є її участь у різноманітних міжнародних організаціях. Такі організації або союзи можуть бути глобальними, охоплюючи країни з різних куточків світу, як-от Організація Об'єднаних Націй (мал. 132). Вони також можуть по-



Мал. 132. Прапор України серед прапорів інших держав біля штаб-квартири ООН у Женеві



ширювати свою діяльність на певний регіон світу, тобто бути регіональними, наприклад Європейський Союз. Союзи також бувають військово-політичними, приміром Організація Північноатлантичного договору.

Діяльність України в рамках Організації Об'єднаних Націй (ООН). У 1945 р. Україна стала однією з держав-співзасновниць цієї найавторитетнішої міжнародної організації, що діє з 1945 р. і об'єднує нині понад 190 країн світу. Однак з моменту проголошення Україною незалежності розпочався якісно новий період її діяльності в ООН, яку визначено одним з головних напрямів зовнішньої політики держави.

Свою діяльність в економічній сфері роботи ООН Україна насамперед реалізує завдяки участі в такому органі, як Конференція ООН з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД). Основною метою ЮНКТАД є інтеграція країн до світової економіки, а також сприяння використанню можливостей у сфері торгівлі, фінансів, технологій, інвестицій тощо. Тим самим наша країна використовує можливості цієї організації з надання консультативної та матеріально-технічної допомоги з приєднання до Світової організації торгівлі.

Обрання України в 2006 р. до складу Ради ООН з прав людини стало красномовним свідченням міжнародного авторитету нашої держави.

Співробітництво з Радою Європи (РЄ). Одним з важливих завдань цієї міжнародної організації, що утворена 1949 р., є сприяння економічному та соціальному прогресу країн, які вона об'єднує. Нині РЄ налічує 46 держав, Україна є членом РЄ з 1995 р. (мал. 133).

Згідно зі Статутом, РЄ має Парламентську асамблею, яка відіграє важливу роль у визначенні напрямків діяльності Ради Європи. Вона виконує дорадчі функції, але під час її засідань предметом обговорень можуть бути питання, що визначають вплив на життя всієї Європи. Для опрацювання питань з різної тематики в асамблеї функціонують 10 комітетів, зокрема Комітет з економічних питань і розвитку, Комітет з соціальних питань, охорони здоров'я та сім'ї, Комітет з питань міграції, біженців і демографії та інші.

Співробітництво з Європейським Союзом (ЄС). Для України надзвичайно важливе співробітництво з ЄС, що утворився 1993 р. і нині налічує 27 країн. Саме члени ЄС будуть визначати напрямки економічного прогресу і політичну стабільність у регіоні на тривалу перспективу. Наприкінці грудня 2005 р. набуло чинності рішення ЄС надати Україні статус країни з ринковою економікою.



Мал. 133. Зал засідань і будівля Європарламенту в Брюсселі



Історична довідка

Початок відносин між Україною і Європейським Союзом. У грудні 1991 р. ця організація офіційно визнала незалежність України. Співпраця між Україною і ЄС розпочалася з підписання між ними Угоди про партнерство і співробітництво від 16 червня 1994 р., яка набула чинності 1 березня 1998 р.

Рівень розвитку торговельно-економічного співробітництва визначається насамперед показниками динаміки зовнішньоторговельного обігу України і обсягами залучених в українську економіку іноземних інвестицій. А вони щороку стабільно зростають. На сьогодні розширений ЄС є найбільшим зовнішньоторговельним партнером України. Його частка в загальному обсязі зовнішньої торгівлі товарами і послугами України становить близько третини. У загальному обсязі експорту України частка ЄС становить близько 36 %, а імпорту – близько 34 %.



Реалії сьогодення

Торгівля з ЄС активізується. Вітчизняний зовнішньоторговельний обіг товарів і послуг з країнами ЄС у 2006 р. становив 30,6 млрд дол. США, що на 27 % більше, ніж за 2005 р. При цьому обсяги експорту товарів і послуг з України до країн ЄС за 2006 р. досягли 13 млрд дол. США, що порівняно з 2005 р. більше майже на 20 %, а обсяги імпорту товарів і послуг з країн ЄС за той самий період збільшилися майже на 33 % і перевищують 13 млрд дол. США.

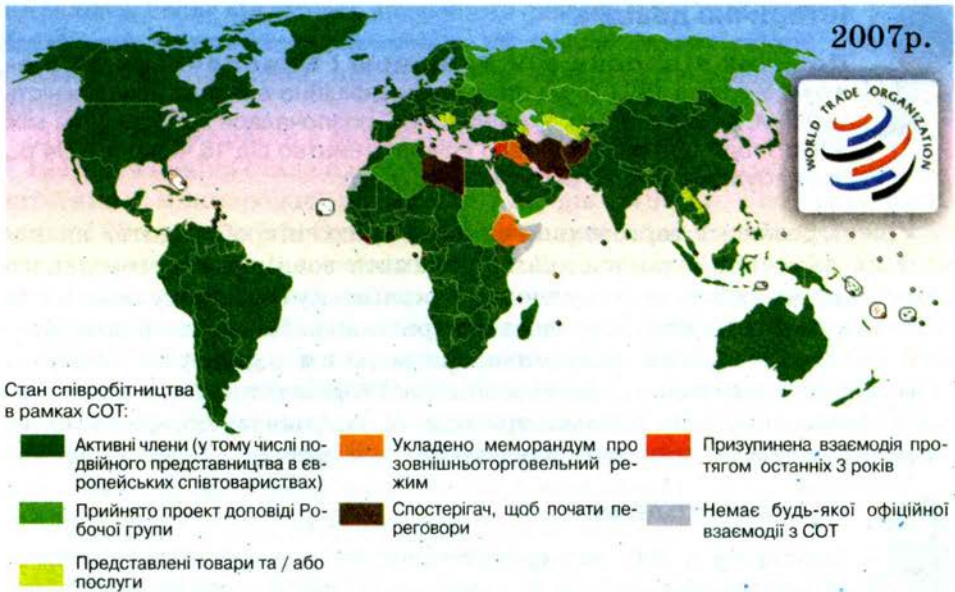
Нині ринок ЄС є одним з найважливіших експортних ринків України. Однак насторожує те, що частка України в товарообігу Євросоюзу становить не більше 0,4 %, а частка ЄС у зовнішній торгівлі України коливається від 31 до 35 %. Тим часом для ефективної співпраці з Європейським Союзом її бажаний рівень має бути не нижчим 55–60 %. Зовнішня торгівля України з ЄС зосереджена на невеликій групі країн. Так, на Німеччину, Італію і Велику Британію припадає понад 60 % української торгівлі з країнами Євросоюзу.

Україна має вагомі передумови для органічного входження у сферу економічних інтересів країн – членів ЄС. Така перспектива зумовлена вигідністю географічного положення країни, наявністю багатих природних ресурсів і якісно підготовлених фахівців, а також високою зацікавленістю іноземного капіталу щодо поглиблення економічних зв'язків. Черговим кроком, що наближує нашу країну до ЄС, можна вважати набуття з 1 січня 2008 р. чинності угоди між Україною та ЄС про спрощення видачі віз.

Наступним важливим кроком, що сприятиме економічній інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС, стане створення зони вільної торгівлі з країнами – членами ЄС, підготовчу роботу зі створення якої вже розпочато.

Україна та ЄС активно співпрацювали також з питання вступу України до *Світової організації торгівлі* (СОТ). І в травні 2008 р. наша країна набула офіційного членства в цій авторитетній міжнародній організації. Світова організація торгівлі – це 152 країни, на які припадає 95 % світового торговельного обороту (мал. 134). Членство в СОТ, безпе-





Мал. 134. Форми співробітництва країн у рамках Світової організації торгівлі

речно, сприятиме розвитку зовнішньої торгівлі, розширенню доступу українських товарів на зовнішні ринки. Нині на країни – члени СОТ припадає близько 70 % українського експорту.

Співпраця з Організацією з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). Мета такої співпраці – прискорити європейську та євроатлантичну інтеграцію нашої держави. Україна з 1992 р. стала повноправним учасником ОБСЄ, що об'єднує 56 держав. Один з напрямків діяльності цієї організації – співробітництво у сфері економіки. З огляду на це, ОБСЄ сприяє органам державної влади в поліпшенні умов для підприємницької діяльності, а регіонам України – у залученні прямих іноземних інвестицій.

Окремим напрямком діяльності України в ОБСЄ є поглиблення співробітництва між державами – учасницями *Організації за демократію та економічний розвиток ГУАМ* – Азербайджаном, Грузією та Молдовою. Зв'язки з цією організацією допомагають Україні вирішувати нагальні проблеми, зокрема у сфері енергобезпеки, транспорту тощо.

Співробітництво з Організацією Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). Ця міжнародна організація діє з 1999 р. і об'єднує 11 країн Причорномор'я, у тому числі й Україну. Країни – члени ОЧЕС співпрацюють у сфері торгівлі й економічного розвитку, фінансів і банківської діяльності, енергетики і транспорту, сільського господарства й охорони довкілля, туризму тощо.

Співробітництво України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО). Цей військово-політичний союз, створений 1949 р., об'єднує нині 26 країн (мал. 135). Україна розпочала співробітничати з НАТО з початку 1990-х років. Нині це співробітництво різнопланове й активне. Воно стосується політичної, військової, військово-технічної

сфер, галузі науки і техніки, економіки й екології, надзвичайних ситуацій цивільного характеру. Україна бере участь у заходах, що проводяться спільно з державами – членами НАТО і країнами-партнерами.

У 2005 р. Україна офіційно оголосила про свій намір стати членом цієї організації. Однак таке прагнення офіційної влади в Україні має як своїх прибічників, так і противників. Прибічники вступу до НАТО вважають, що такий вступ насамперед зміцнить зовнішні гарантії національної безпеки України, зокрема її політичної незалежності, територіальної цілісності й непорушності кордонів. А щодо економічних наслідків, то, на думку прихильників вступу до НАТО, вони полягатимуть у поліпшенні інвестиційної привабливості країни в очах міжнародних інвесторів. До того ж членство України в НАТО загалом стимулюватиме проведення соціально-економічних реформ в усіх сферах суспільного життя.



Мал. 135. Прапор НАТО на щоглі корабля, який бере участь у міжнародних навчаннях «Сі Бриз-2008» у Чорному морі

Проблема

Противники вступу України до НАТО вважають, що це спричинить низку негативних явищ: скорочення особового складу українського війська, а отже, загострення соціальних проблем серед наших військових; закриття неконкурентоспроможних на світовому ринку озброєнь підприємств і відповідне звільнення людей, що на них працюють; негативні фінансові наслідки вступу та членства України в НАТО; вимушена участь українських військовослужбовців у військових операціях за межами власної країни. Що ви знаєте про це і яка ваша думка щодо членства України в НАТО?

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Україна співробітничас з багатьма міжнародними організаціями, що є однією з форм зовнішньоекономічної діяльності.
- ✦ Україна є членом таких міжнародних організацій, як Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Світова організація торгівлі, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Організація Чорноморського економічного співробітництва.
- ✦ З метою посилення зовнішньоекономічних зв'язків Україна прагне стати членом Європейського Союзу й Організації Північноатлантичного договору.

Ключові терміни і поняття

- ✦ Організація Об'єднаних Націй (ООН)
- ✦ Європейський Союз (ЄС)
- ✦ Рада Європи (РЕ)
- ✦ Світова організація торгівлі (СОТ)
- ✦ Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЕ)
- ✦ Організація за демократію та економічний розвиток (ГУАМ)
- ✦ Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)
- ✦ Організація Північноатлантичного договору (НАТО)



Самоперевірка



1 Які, на вашу думку, проблеми має подолати Україна для успішного розвитку міждержавного співробітництва України через міжнародні організації?

2 Розкрийте перспективи України після вступу її до СОТ.

3 Поясніть, навіщо Україні брати участь у діяльності різних міжнародних організацій.

Назвіть міжнародні організації, членом яких є Україна.

§40. Глобалізація і господарство України



Географічна розминка

Поясніть, що таке економічна інтеграція.

Пригадайте, що називають світовим господарством.

Глобалізація як вимога часу. Слово «глобальний» походить від французького *global* – загальний, всесвітній і латинського *globus* – куля. Пригадайте: цим терміном позначали і позначають явища або процеси, які є важливими не лише для окремих країн чи обмеженої частини земної кулі, а й світу загалом. Прикладом можуть бути глобальне потепління клімату Землі або забруднення атмосфери чи Світового океану, швидке зменшення площі лісів на планеті і наступ пустель тощо.

Слово «глобалізація» має таке саме походження, але під ним розуміють процеси, які відбуваються не в природі, а безпосередньо в суспільстві. Слід зауважити, що такі процеси – взаємний обмін товарами і послугами, трудовими ресурсами, інформацією тощо – відбувалися між різними країнами впродовж усієї історії людства. Міждержавні зв'язки, що виникали в таких випадках, подекуди були настільки тісними, що їх порушення (через конфлікти або війни) спричинювало серйозні проблеми для окремих країн.



Наука стверджує

Витоки глобалізації у Середньовіччі. Початок процесу глобалізації більшість дослідників відносять до епохи Великих географічних відкриттів і починають відлік від 1492 року (дата відкриття іспанським мореплавцем Христофором Колумбом Нового світу – Америки). Одним з наслідків здобуття європейськими державами нових колоній стала необхідність розвитку торгівлі, що спричинило появу нових засобів транспорту і зв'язку, а також поширення західноєвропейських мов і культури.

З 1990-х років політичні, торговельні, інформаційні та інші зв'язки почали надто стрімко поширюватися по всьому світу, долаючи не лише природні, а й державні кордони. Географічний поділ праці досяг

того рівня, на якому національні господарства просто не можуть існувати ізольовано одне від одного. Вони настільки тісно переплелися, що виникло дійсно єдине світове господарство. І тепер це господарство, наче цілісний організм, болісно реагує на ушкодження будь-якої своєї частини незалежно від регіону земної кулі, в якому вона розташована. Усе це й одержало назву **глобалізація**, під якою розуміють процес посилення взаємопов'язаності світу в різних сферах суспільного життя (економіці, політиці, культурі тощо).

Глобалізація як одна з головних сучасних тенденцій розвитку світового господарства означає стирання будь-яких географічних кордонів. Звісно, це в переносному розумінні, хоча й не є перебільшенням. Адже фактично в умовах глобалізації життя більшості людей планети пов'язане не лише безпосередньо з успіхами країни проживання, а й значною мірою залежить від процесів поза її межами.

Вплив глобалізації на світовий, регіональний і національний розвиток є неоднозначним, він має як позитивну, так і негативну сторони. Теоретично глобалізація має сприяти високому рівню життя, створенню нових можливостей для всіх людей у світі. Тому прибічники глобалізації зазначають, що з її розвитком практично в усіх країнах помітно поліпшились умови життя. Щоправда, варто зауважити: найбільших успіхів досягли країни з розвинутою економікою і лише невелика кількість країн, що розвиваються. Втім існує думка, що міжнародне співтовариство спільними зусиллями (за допомогою торгівлі, інвестицій тощо) таки зможе допомогти найбіднішим країнам в їхніх устремліннях подолати бідність, досягти швидших темпів розвитку економіки. Тим самим, як стверджується, блага глобалізації будуть доступні для всіх людей в усіх країнах.

До основних проблем, які породжує глобалізація на світовому рівні, можна віднести поширення нелегальної міграції, торгівлі контрабандними товарами, людьми; транзит зброї; формування світового ринку наркотиків; інтернаціоналізацію діяльності кримінальних угруповань; створення міжрегіональних злочинних об'єднань; екологічні негаразди. Проте, що б там не було, нині жодна країна не може собі дозволити залишатися поза глобалізацією, в ізоляції від світової економіки.

Вплив глобалізації на господарство України. Глобалізація, звісно, не оминула й Україну. Навіть більше, наша держава опинилася в центрі її процесів, оскільки має стратегічно надзвичайно важливе геополітичне положення.

Процеси глобалізації, як і скрізь у світі, мають всебічний і не завжди позитивний вплив на господарство України. Особливо помітно це виявляється в енергетиці, зокрема в нафтогазовій промисловості. Через неможливість забезпечити Україну достатньою кількістю даної енергетичної сировини, у цій сфері в нашій державі сьогодні господарюють закордонні транснаціональні корпорації (ТНК). **Транснаціональні корпорації** – позадержавні об'єднання (від лат. *corporatio* – об'єднання), економічна діяльність яких не обмежується державними кордонами.





Мал. 136. ЛУКойл – транснаціональна корпорація

Серед ТНК, що контролюють в Україні нафтовий ринок, такі російські гіганти, як ЛУКойл (мал. 136) і Тюменська нафтова компанія (ТНК). Вони скупили за безцінь українські нафтопереробні заводи (наприклад, Одеський нафтопереробний завод, що проданий ЛУКойлу) і мережу бензозаправних станцій. Так, Тюменська нафтова компанія є власником понад 1000 бензозаправних станцій в Україні, а це більше ніж у самій Росії. Дуже гострою нині є й проблема з природним газом, зовнішнім постачальником якого також традиційно є Росія («Газпром»).

Закордонні ТНК діють досить успішно і представлені в багатьох інших галузях господарства України. Однією з найпривабливіших в Україні для закордонних ТНК виявилася тютюнова промисловість. З одинадцяти тютюнових фабрик України Київська, Львівська, Харківська, Прилуцька і Черкаська (найбільші підприємства в цій галузі) потрапили у власність потужних ТНК: «Reemtsma», «Japan Tobacco International», «British American Tobacco», «Philip Morris inc», «Gallaler».

Перелік найяскравіших наслідків глобалізації в Україні можна продовжити: у фармацевтичній галузі це марки «Bayer», «Kрка Group», на автомобільному ринку – «Toyota», «Nissan», «Mitsubishi», у побутовій хімії і косметичних засобах – продукція Jonsen&Jonsen, а також мережа філій Procter&Gamble.

Приватизація «Криворіжсталі» вивела на український ринок ТНК «Міттал Стіл». В оптово-роздрібній торгівлі успішно працює група «Метро АГ». Чималим є перелік операторів у телекомунікаційній сфері, де найбільшу частку ринку контролює російський капітал – «Альфа-груп» та «МТС».

Проблема

Загалом будь-які закордонні ТНК є конкурентами українських підприємств і часто витісняють вітчизняних виробників. ТНК нерідко відбирають найкращі вітчизняні кадри, які згодом потрапляють до інших країн. У ТНК часто порушується трудове законодавство, зокрема збільшується тривалість робочого дня. З огляду на такі явища, чи варто, з вашої точки зору, сприяти проникненню ТНК на територію України?

Не можна не сказати і про те, що ТНК – це переваги, пов'язані із збільшенням доходів. Адже вони сплачують в Україні мільйонні податки. До того ж іноземні корпорації – це ще й зазвичай інвестиції, обсяги яких коливаються від 10 до 100 млн дол. США. Зрештою, ТНК надають робочі місця і, залучаючи нові технології, сприяють зростанню продуктивності праці в окремих галузях.

ТНК – це загалом підвищення стандартів життя. Адже пропонується нова якість гарантійного обслуговування, зручний дизайн, товари, які раніше не вироблялись і не імпортувались в Україну, нововведення в сфері освіти, бізнесу, медицини тощо. Щодо конкуренції, яку створюють ТНК, то в окремих галузях та виробництвах, як-от: кондитерська промисловість, ринок газованих та слабоалкогольних напоїв, закордонні ТНК виявились нездатними витіснити національного виробника. Зате вони є певним стимулом для розвитку національного виробництва з метою підвищення конкурентоспроможності національного виробника.

Таким чином, роль транснаціональних корпорацій як ознак глобалізації сьогодення в економіці України неоднозначна.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Глобалізація – процес посилення взаємопов'язаності світу в різних сферах суспільного життя (економіці, політиці, культурі тощо).
- ✦ Глобалізація є однією з головних сучасних тенденцій розвитку світового господарства.
- ✦ Вплив глобалізації на розвиток господарства України має свої позитиви і негативи.

Ключові терміни і поняття

- ✦ глобалізація ✦ транснаціональні корпорації (ТНК) ✦

Самоперевірка



Доведіть на конкретних прикладах можливість (чи неможливість) уникнення наслідків глобалізації в Україні.

Поясніть сучасний вплив глобалізації на господарство України.

Розкрийте причини виникнення глобалізації.

Дайте визначення поняття «глобалізація».





Розділ 4.

**ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ
ПОДІЛ УКРАЇНИ**





Тема 1.

ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ

У господарському комплексі України основною одиницею його територіальної структури є економічні райони. Кожен з вас мешкає в одному з таких районів і, безперечно, є патріотом свого рідного краю, а отже, у майбутньому працюватиме на його розвиток і процвітання. А для цього ви маєте знати мережу економічних районів України, розумітися на їхній спеціалізації, мусите вміти порівнювати економічні можливості районів, виокремлювати їхні проблеми і бачити перспективи розвитку. Так, використовуючи внутрішній потенціал кожного економічного району, можна досягти соціально-економічної єдності країни, забезпечити умови для економічних змін на місцевому рівні, зміцнити позиції держави на світовому ринку.

§41. Мережа економічних районів, критерії виділення районів і їхня спеціалізація



Географічна розминка

Спираючись на зміст § 12, назвіть основні одиниці територіальної структури господарства країни.

Пригадайте, що таке міжнародний поділ праці.

Що таке «економічний район». Частину території країни з відносно однорідними природними й соціально-економічними характеристиками і певними кордонами, що відрізняється від сусідніх територій цілісністю і спеціалізацією, називають *економічним районом*. Основною його рисою є цілісність, що дає змогу розглядати економічний район як систему, яка складається з різних підсистем: економічної, соціальної, екологічної, технологічної, інформаційної. Ці підсистеми мають розвиватися збалансовано, забезпечуючи загальний розвиток усього району. Тотожним терміну «район» є слово «регіон», яке дедалі більше вживають в Україні для означення районних особливостей господарського розвитку.

Критеріями для виділення економічних районів є наявність ядра господарського тяжіння; наявність системи розселення; можливість формувати виробничий комплекс із такими групами галузей: профільні, або галузі спеціалізації, суміжні, обслуговчі галузі та ті, що забезпечують потреби населення; узгодженість меж району з межами адміністративно-територіальних одиниць; можливість перспективного розвитку території регіону (наявність ресурсів, території для забудови, забезпечення екологічної безпеки території, можливості формування регіональних ринків збуту продукції тощо).

У сучасних умовах ринкової економіки для виділення економічних районів важливе значення має рівень їхньої конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості. Ці показники визначають місце конкретної території в країні і в світі. Виділяючи економічні райони, обов'язково враховують чинники, які обмежують надходження інвестицій і знижують конкурентоспроможність, і ті чинники, що, навпаки, підвищують їх (мал. 137).

Мережа районів. Існують різні точки зору щодо економічних районів – від абсолютного невизнання до ствердження про об'єктивне існування таких районів і про необхідність економічного районування. Економічні райони досліджувало багато вчених у нашій країні і за кордоном. В окремих країнах світу для статистичної звітності виокремлюють так звані статистичні райони. Наприклад, у Франції в законодавчому порядку виділено 22 статистичні райони; а США розділено на 9 таких районів.

У нашій країні під районуванням розуміють науково-обґрунтований поділ території країни на соціально-економічні райони, що склалися історично і формуються на основі **територіального поділу праці (ТПП)**. Між економічними районами існує міжрайонний обмін товарами і послугами, або **міжрайонний територіальний поділ праці**. Нині в Україні виділяють дев'ять економічних районів (мал. 138).

ЧИННИКИ, ЯКІ ОБМЕЖУЮТЬ НАДХОДЖЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙ І ЗНИЖУЮТЬ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ РАЙОНІВ

Екстремальні умови виробництва і життєдіяльності населення

Слабка екологічна вивченість і наукова обґрунтованість теорії

Недостатній розвиток інфраструктури

Низький рівень виробництва товарів і надання послуг

Криміногенні та інші ризики

Віддаленість від економічно розвинених територій і слабо розвинена транспортна система

ЧИННИКИ, ЯКІ ПІДВИЩУЮТЬ НАДХОДЖЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙ І КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ РАЙОНІВ

Висока якість товарів і послуг

Високий матеріально-технічний рівень виробництва

Надійна сировинна й енергетична база

Якісний склад трудових ресурсів, їхня дешевизна

Фінансова стабільність і кредитоспроможність

Ефективність переміщення товарів

Наявність науково-інформаційної бази супроводу виробництва і комерційної діяльності

Мал. 137. Чинники, що впливають на інвестиційну привабливість і конкурентоспроможність економічних районів





Мал. 138. Економічні райони України

Практичне завдання

Скориставшись картосхемою (мал. 138), назвіть усі економічні райони України, а також області, які вони охоплюють.



Проблема

Схема економічного районування території України, що показана на карті (мал. 138), не єдина. Нині існують й інші пропозиції щодо кількості і складу економічних районів. Наприклад, пропонують виділити так званий Поліський район, до складу якого входили б усі області, що лежать у зоні мішаних і широколистяних лісів, крім Київської. Поміркуйте, чи можливе існування такого району, адже він буде територіально й економічно розірваним. Запропонуйте способи вирішення цієї проблеми, спробуйте розробити свою схему районування.

Кожний з економічних районів України є системним утворенням, тобто охоплює всі соціально-економічні сфери. Тому, складаючи характеристику району, застосовують комплексний підхід, який потребує розгляду таких основних питань: склад району, його економіко-географічне положення, населення, оцінка природних умов і ресурсів, особливості господарського комплексу із зазначенням галузей спеціалізації, найбільші міста (див. Додаток 1). Важливо також звертати увагу на проблеми і перспективи розвитку району. Такого плану вивчення району будемо дотримуватися і ми, розглядаючи райони в наступних параграфах.

Спираючись на територіальний поділ праці, кожний соціально-економічний район розвиває свої галузі спеціалізації, для яких на його території склалися кращі, ніж в інших регіонах, природні, трудові,

ресурсні, виробничі, економічні умови. Тому головним показником, який визначає рейтинг економічного району серед інших районів, є **коефіцієнт спеціалізації району**.

Він визначається за такою формулою: $C = R_v/P \cdot 100\%$, де C – загальний рівень спеціалізації району; P – сукупний суспільний продукт, створений у районі; R_v – частина сукупного суспільного продукту району, що вивозиться за його межі. Вимірюється рівень спеціалізації у відсотках, а суспільний продукт береться у вартісному вимірі.



Реалії сьогодення

Мікрорайони України. Багато українських економгеографів пропонують районувати територію України на так званому мікрорівні, тобто на основі поділу на 24 області і АР Крим. Отже, є 25 мікрорайонів, що відрізняються рівнем соціально-економічного розвитку. Тому їх поділили на п'ять груп: високого рівня розвитку, до яких належать Київська, Дніпропетровська, Запорізька області; вище середнього рівня – Донецька, Харківська, Полтавська, Львівська, Луганська, Черкаська, Миколаївська; середнього рівня – Одеська, Сумська, Херсонська, Чернігівська, Кіровоградська; нижче середнього – АР Крим, Вінницька, Житомирська, Івано-Франківська, Чернівецька області. Серед областей найнижчого рівня розвитку опинилися Волинська, Рівненська, Хмельницька, Тернопільська, Закарпатська області.

Соціально-економічне районування допомагає визначити пріоритетні напрямки розвитку господарств регіонів, сприяє підвищенню ефективності використання економічного потенціалу територій, орієнтує у виборі доцільних варіантів розміщення нових промислових, сільськогосподарських, транспортних та інших об'єктів. Районування допомагає здійснювати територіальне управління господарством.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Економічні райони є основою одиницею територіальної структури господарства.
- ✦ Економічний район – частина території країни з відносно однорідними природними й соціально-економічними характеристиками і певними межами, що відрізняється від сусідніх територій цілісністю і спеціалізацією.
- ✦ Основні критерії виділення районів такі: наявність ядра господарського тяжіння; наявність системи розселення; можливість формувати виробничі комплекси; узгодженість меж району з межами адміністративно-територіальних одиниць; можливість перспективного розвитку території регіону.
- ✦ В Україні виділяють дев'ять економічних районів.
- ✦ Головним показником, який визначає рейтинг економічного району серед інших районів, є коефіцієнт спеціалізації району.

Ключові терміни і поняття

- ✦ економічний район
- ✦ соціально-економічне районування
- ✦ територіальний поділ праці
- ✦ міжрайонний поділ праці
- ✦ коефіцієнт спеціалізації району



Самоперевірка



1 Оцініть практичне значення соціально-економічного районування для вашої місцевості.

2 Поясніть, чому для виділення економічних районів важливими є конкурентоспроможність та інвестиційна привабливість.

3 Порівняйте склад двох-трьох районів і виділіть найхарактерніші особливості їхнього економіко-географічного положення.

Назвіть район, до складу якого входить ваша область.

§42. Столичний район



Географічна розминка

Поміркуйте, чому район має назву Столичний.

Згадайте, що таке екологічна ситуація, спираючись на знання з фізичної географії України.

Склад та економіко-географічне положення району. Столичний район виправдовує назву, бо сформувався навколо міста Києва – столиці України, що є потужним ядром його господарського тяжіння. До складу району входить Київська, Житомирська і Чернігівська області (мал. 138). Регіон охоплює територію в 90,7 тис. км². Сусідське положення району досить вигідне. Він межує з Центральним, Подільським, Північно-Східним районами України, з країнами ближнього зарубіжжя – Росією і Білорусією, з якими існують тісні господарські зв'язки. Економіко-географічне положення Столичного району вигідне ще й тим, що він розташований на перехресті важливих транспортних магістралей, його перетинає річка Дніпро – головна водна артерія не лише району, а й усєї країни. Наявність на території району столиці держави також сприяє розвитку району, адже місто Київ, виконуючи політичні, промислові, культурні, науково-освітні й інші функції, притягує до району різноманітні ресурси – матеріальні, фінансові, людські.

Негативним у розміщенні регіону є сусідство з Чорнобильською атомною електростанцією, аварія на якій значно погіршила екологічну ситуацію району.



Реалії сьогодення

Наслідки аварії. За оцінками експертів, через аварію зазнали забруднення ландшафти району. У зону сильного забруднення потрапили й окремі родовища корисних копалин Житомирської області, які мали велике господарське значення. Серед них, Овруцьке родовище кварцитів, Стремигородське родовище фосфоритів – одне з нечисленних в Україні, частково в зону забруднення потрапили відомі родовища ільменітових (цирконієвих) руд у долині річки Ірша. Повністю виведені з господарського користування Народницький район Житомирської області та Прип'ятський район Київської області.



Мал. 139. Малинський каменедробильний завод

Населення. Демографічні особливості в районі складні, оскільки в останнє десятиліття коефіцієнт природного приросту населення є стабільно від'ємним. За офіційною статистикою кількість населення району становить понад 7,0 млн осіб, хоча проживає людей трохи більше, що пов'язано з міграцією. До району в пошуках роботи приїздить значна кількість працездатного населення з інших регіонів країни. Своєрідним магнітом трудової міграції є м. Київ. У районі спостерігається стійка тенденція зменшення сільського населення і зростання міського, а також швидке старіння населення. Наприклад, у Чернігівській області кожна третя людина – пенсійного віку. Швидко змінюється структура зайнятості населення на користь галузей невиробничої сфери.

Природні умови й ресурси. Столичний район загалом мало забезпечений природними ресурсами для розвитку промисловості. Особливо дефіцитними є паливно-енергетичні ресурси, які доводиться імпортувати з Росії (газ та нафту) і завозити з Донбасу (кам'яне вугілля). Важливими мінерально-сировинними ресурсами району є родовища будівельного каменю в Житомирській області та інших будівельних матеріалів (мал. 139).

Практичне завдання

Визначте, користуючись картою атласу, де у Столичному районі розміщені родовища корисних копалин. Перелічіть будівельні матеріали, які є на території району.

Розташування району в межах зони мішаних і широколистих лісів (в Українському Поліссі) і лісостепу є сприятливим чинником для розвитку сільськогосподарського виробництва. Ґрунтово-кліматичні умови цілком задовольняють потреби галузей рослинництва і тваринництва, що тут розвиваються.

Столичний район характеризується також сприятливими умовами для відпочинку і лікування населення.

Особливості розвитку господарства. У господарському комплексі України Столичний район посідає одне з провідних місць і за господарським спрямуванням є індустріально-аграрним. Частка промисловості району в загальноукраїнському промисловому виробництві становить понад 10 %, а частка сільського господарства – понад 13,0 %. На район припадає близько 19 % валового національного доходу країни.

Порівняно з іншими районами в Столичному районі нижча частка матеріаломістких галузей виробництва, однак висока частка енергоємних галузей, що потребує структурних змін в господарстві на користь



наукомістких галузей і галузей сфери послуг. Такі зміни інтенсивно відбуваються на сучасному етапі. Галузями промисловості, що стабільно розвиваються в Столичному районі є електроенергетика, машинобудування, хімічна та нафтохімічна промисловість, хіміко-фармацевтична, лісова галузі, промисловість будівельних матеріалів. Розвиток цих галузей зумовлений насамперед наявністю кваліфікованих трудових ресурсів, наукової бази і попитом на продукцію галузей.

Найбільшу частку в машинобудуванні має виробництво оптичних і оптико-механічних приладів, радіовимірювальних приладів, авіаційне машинобудування. Концентрація машинобудівних підприємств і хіміко-фармацевтичної галузі спостерігається в м. Києві. Хімічна промисловість представлена багатьма підгалузями, зокрема виробництвом шин і гумотехнічних виробів, підприємства яких зосереджені в Київській області. Промисловість будівельних матеріалів і деревообробна промисловість є галузю спеціалізації всіх областей району і м. Києва. Електроенергію на території району виробляють Трипільська ГРЕС, Білоцерківська ТЕЦ, Київська ГЕС.

Крім названих, галузями спеціалізації Столичного району є й такі, як мікробіологічна, медична, зокрема виробництво медапаратури, поліграфічна, фарфоро-фаянсова галузі, більшість з яких є наукомісткими та орієнтуються на кваліфіковану робочу силу.



Проблема

У Столичному районі практично немає підприємств металургійного комплексу, хоча є споживач – машинобудування. Останнім часом розглядається проект побудови заводу з виплавки сталі у м. Біла Церква, що викликало значний опір з боку населення міста. Висловіть свій погляд на дану проблему. Запропонуйте способи її вирішення.

Регіональне значення має харчова та легка галузі промисловості, для яких в районі є сировинна база сільськогосподарської продукції. Профільними галузями харчової промисловості є м'ясна, молочна, борошномельна, круп'яна, цукрова, маслосироробна, кондитерська (мал. 140) та ін. Експортне значення має виробництво пива, горілчаних і безалкогольних напоїв, комбікормів тощо.



Мал. 140. Кондитерська корпорація ROSHEN – один з лідерів національного ринку кондитерських виробів

Сільське господарство району відрізняється високими виробничими показниками, оскільки в ньому є потужний споживач продукції – населення міста-мільйонера Києва. У рослинництві район спеціалізується на вирощуванні картоплі, цукрових буряків і зернових культур. Тваринництво представлене скотарством, свинарством і птахівництвом, що останнім часом розвивається дуже швидкими темпами.

Транспорт району представлений практично всіма видами, він повно і своєчасно задовольняє потреби в господарських і пасажирських перевезеннях. Важливу роль у перевезенні пасажирів здійснює міський електротранспорт, зокрема метро в м. Києві.

Столичний район має економічні зв'язки з усіма районами України і з багатьма країнами світу. Безумовним лідером у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності є Київ.



Реалії сьогодення

Лідер зовнішньоекономічних зв'язків. Київ підтримує зв'язки майже з 60 країнами. Основні форми співробітництва – створення спільних підприємств, зовнішня торгівля товарами і послугами, інвестування, науково-технічна співпраця. У місті зосереджено понад 20 % усіх підприємств, що експортують продукцію, і майже 30 % тих, що імпортують. Імпорт товарів і послуг перевищує експорт майже на 1 млрд дол. На м. Київ припадає значна частка усіх інвестицій країни.

Найбільші міста району. Це Київ, Чернігів і Житомир. Порівняно великими містами в Київській області є Біла Церква, Фастів, Бровари, Бориспіль та ін.

Київ є потужним промисловим вузлом не тільки Столичного району, а й усієї України, де розвиваються машинобудування, хімічна, легка і харчова галузі промисловості. Київ відомий авіаційною, електронною промисловістю, транспортним машинобудуванням, виробництвом устаткування для багатьох галузей. У сучасну інформаційну епоху зросла роль Києва як найбільшого в Україні виробника науково-технічної інформації. Київ завжди був і залишається духовною столицею України, тут відбулося хрещення Русі. Віддавна Київ – найбільший культурний центр України, багатий пам'ятками архітектури, музеями та іншими культурними закладами.

Біла Церква – важливий історичний, промисловий, рекреаційний центр району. Тут зосереджено машинобудування, хімічна, харчова галузі промисловості. Також здійснюється рекреаційна діяльність на базі лікувальних радонових вод і мальовничих ландшафтів дендропарку «Олександрія» (мал. 141), що розкинувся на берегах Росі.



Мал. 141. Дендропарк «Олександрія»





Мал. 142. ВАТ «Хімволокно»

Чернігів – важливий багатогалузевий центр Столичного району. Провідними галузями промисловості є легка, харчова, машинобудування, хімічна, лісова. Провідними підприємствами міста є завод радіоприладів, ВАТ «Хімволокно» (мал. 142), фабрика гумовотехнічних виробів, ВАТ «Чернігів-меблі», фабрика музичних інструментів, картонна і багато ін. Останніми роками потужно

розвивається рекреаційно-туристична діяльність на базі цікавих історико-культурних об'єктів.

Житомир – багатогалузевий промисловий вузол, спеціалізацією якого є машинобудування (виробництво електровимірювальних приладів, автозапчастин, металоконструкцій тощо), легка промисловість (виробництво льону та панчішно-шкарпеткових виробів), промисловість будівельних матеріалів, хімічна, деревообробна та багатогалузева харчова промисловість. Об'єктами туризму є численні музеї та архітектурні пам'ятки.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Столичний район сформувався навколо міста Києва – столиці України.
- ✦ Район у цілому має вигідне економіко-географічне положення.
- ✦ Забезпеченість мінерально-сировинними ресурсами в районі недостатня.
- ✦ Район посідає провідне місце в господарському комплексі країни.
- ✦ Галузями спеціалізації району є машинобудування, хімічна, легка, харчова промисловість і багатогалузеве сільське господарство.
- ✦ Район має економічні зв'язки з усіма районами України та з багатьма країнами світу.

Ключові терміни і поняття

- ✦ економіко-географічне положення ✦ галузі спеціалізації ✦ промисловий вузол ✦ промисловий центр ✦

Самоперевірка



- 3 Оцініть роль м. Києва в розвитку Столичного району і всієї країни.
- 2 Поясніть, чому в районі потрібно здійснювати зміни в структурі господарства на користь галузей саме невиробничої сфери.
- 1 Порівняйте галузі спеціалізації Чернігівської і Житомирської областей району, виділіть спільні й відмінні риси в розвитку господарства.

Назвіть ті риси Столичного району, які сприяють його розвитку і які гальмують його.

§ 43. Донецький район



Географічна розминка

Поміркуйте, чому Донецький район часто називають просто Донбасом. Зазначте, спираючись на знання з фізичної географії України, на які ресурси багата Донецька й Луганська області і які з них є тут дефіцитними.

Склад та економіко-географічне положення району. Донецький район охоплює дві області – Донецьку й Луганську, що розташувалися на південному сході України (мал. 138). Район охоплює 8,8 % площі країни (53,2 тис. км²) і межує з розвинутими Придніпровським і Північно-Східним районами. На півдні межі району збігаються з узбережжям Азовського моря, а на півночі та сході він межує з Росією. Через Донецький район проходять важливі транснаціональні транспортні залізничні магістралі, автомобільні шляхи міжнародного значення, транзитні нафто- і газопроводи. Отож регіон має значні можливості для участі в зовнішній торгівлі, розвитку міжнародних транспортних коридорів, сучасних ліній зв'язку тощо. Територією району протікає Сіверський Донець, одна з найбільших річок України. Все це визначає вигідне економіко-географічне положення району.

Населення. Нині в районі проживає понад 7,5 млн осіб. Тут спостерігається найвища середня густина населення в країні (понад 100 осіб/км², а в Донецькій області – 176 осіб/км²), найвища густина міського населення і найнижча – сільського. Демографічна ситуація в районі подібна до інших територій країни. Негативним явищем є висока смертність серед чоловіків, пов'язана з небезпечними виробництвами, зокрема у вугільній промисловості. Кожна четверта людина району – пенсійного віку. Спостерігається високий рівень безробіття серед жінок. Трудові ресурси району залучені переважно до сфери матеріального виробництва, хоча їх кількість поступово знижується. Район відрізняється найвищим рівнем освоєння території та урбанізації (83 %).

Природні умови і ресурси. Донецький район є лідером за різноманітністю і потужністю мінерально-сировинних ресурсів не тільки в Україні, а й в Європі. Тут наявні основні паливно-енергетичні ресурси, насамперед кам'яне вугілля різних марок, є родовища нафти, газу місцевого значення. Район має потужні нерудні корисні копалини – це різноманітні глини, графіт, флюсові вапняки, доломіти, кварцити, пісок, будівельний камінь, поклади скляної, черепичної сировини тощо. Важливе господарське значення мають родовища кухонної солі, які за запасами є одними з найбільших у світі.

У структурі земельних ресурсів значна частка належить об'єктам промисловості, транспорту, при цьому частка сільськогосподарських угідь також висока. Вона становить близько 75,5 % території району, що більше ніж у середньому по країні. Проте розораність земель району нижча за середньоукраїнські показники.





Проблема

Значні площі земель Донецького району деградовані внаслідок видобутку корисних копалин і виснаження їх мінеральними добривами, хімікатами. Для їхньої рекультивації потрібні великі кошти. Тому багато хто не вірить у позитивне вирішення цієї проблеми. Де шукати додаткові інвестиції для відродження земельного фонду Донбасу? Як технологічно можна реалізувати проєкт рекультивації земель? Запропонуйте своє бачення вирішення цієї проблеми.

Донецький район належить до вододефіцитних територій України. Щоб поліпшити водопостачання, побудовано два канали Дніпро – Донбас і Сіверський Донець – Донбас та великі водосховища. Через забруднення водойм шахтними і промислово-побутовими стоками в районі обмежене питне водопостачання. Лісових ресурсів тут теж недостатньо, адже район розташований у степовій зоні. Природні ліси трапляються лише по долинах річок. На південь від Донецька створено штучний Великоанадольський ліс, який називають «зеленою перлиною» Донбасу. В районі дуже широко представлені рекреаційні ресурси. Це й різних типів мінеральні води, і лікувальні грязі, й узбережжя Азовського моря.

Особливості розвитку господарства. Донецький економічний район є потужним індустріально-аграрним комплексом з переважанням важкої промисловості. На район припадає майже 17 % валового національного доходу, 17 % – засобів виробництва країни, понад 25 % валової продукції промисловості, тобто тут виробляють кожний четвертий промисловий продукт України. Частка району у валовій продукції сільського господарства країни становить 8 %.

У галузевій структурі господарства промисловість значно переважає над сільським господарством: їхнє співвідношення за обсягом вироблених товарів і послуг становить 7:1. Промисловість орієнтована здебільшого на сировину, тому переважають матеріаломісткі й енергоємні галузі. Галузями спеціалізації району є паливна промисловість, чорна металургія, галузі хімічної промисловості (переважно коксохімія (мал. 143), виробництво мінеральних добрив і кислот, соди, хімічних реактивів тощо) і важке машинобудування. Недостатній розвиток у районі мають переробні галузі АПК – харчова і легка промисловість. Останніми роками знизили обсяги виробництва кольорова металургія, деревообробна і целюлозно-паперова галузі. Комплекс важкої промисловості доповнюється промисловістю будівельних матеріалів. Міжрайонне значення має виробництво скла, цементу, облицювальної плитки.



Мал. 143. Авдіївський коксохімічний завод



Реалії сьогодення

Панування паливної галузі. Донецький район єдиний в країні, у структурі промисловості якого частка паливної галузі вища, ніж машинобудування. У вугільній промисловості працює близько 200 шахт з видобутку вугілля та близько 60 підприємств з його збагачення. Вугілля є основним джерелом роботи близько 30 % електростанцій України. На базі ГРЕС і ТЕС району створене найбільше в країні енергетичне об'єднання «Донбас».

Практичне завдання

Визначте за картами атласу найбільші промислові центри Донецького району та їхню спеціалізацію.

Сільське господарство регіону зазнало серйозної кризи і тому потребує відродження, особливо тваринництва. У рослинництві посівні площі охоплені переважно зерновими культурами (озимою пшеницею і кукурудзою) і соняшником. Галузі сільського господарства не задовольняють потреби району в продовольчій продукції, тому її завозять з інших районів.

На Донецький економічний район припадає значна частка експорту країни – понад 25 %, в якому беруть участь близько 2000 підприємств, серед яких комбінат «Азовсталь», Харцизький трубний завод, Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча (мал. 144), Концерн «Стирол», Алчевський металургійний комбінат та ін. Структура як експорту, так і імпорту має сировинну орієнтацію та виробництво напівфабрикатів. В експорті – це чорні метали й вироби з них, продукція хімічної галузі, в імпорті – енергоносії, продукти харчування, одяг, взуття.

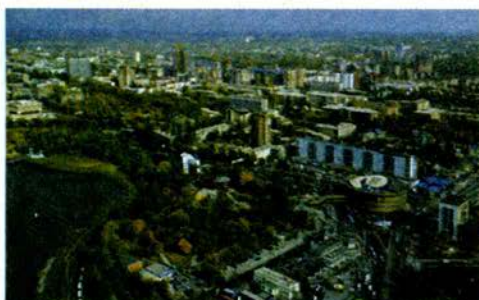
У розвитку господарства Донецького району існує багато проблем. Це й застаріле обладнання на підприємствах практично всіх галузей промисловості, недосконалі технології, невисокий рівень комплексного використання сировини і, як наслідок, надмірна кількість відходів. Зношеність виробничого устаткування становить 60–80 %, що особливо гостро відчувається у вугільній промисловості. Тому головним завданням на перспективу є модернізація виробництва, розвиток наукоємних галузей, створення технопарків. Актуальними завданнями також є рекультивация земель, підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва на основі нових біотехнологій та агротехніки, вирішення проблеми забруднення Азовського моря.

Найбільші міста району. Це – Донецьк і Луганськ. Місто Донецьк – потужний промисловий вузол з металургійною та вугільною галузями, а також машинобудуванням, що виробляє устаткування. Розвинені у місті також коксохімія, легка і харчова промисловість. Донецьк є й найбільшим на сході України транспортним вузлом, ядром промислової агломерації, до якої входять багато



Мал. 144. Маріупольський металургійний комбінат





Мал. 145. Донецьк – потужний промисловий вузол

заводських і шахтарських міст і містечок. Серед них Краматорськ, Костянтинівка, Макіївка та ін. Донецьк був і залишається великим центром освіти, науки, культури і спорту (мал. 145). Це – університетське місто, тут діє один із найбільших наукових центрів Національної академії наук України, різноманітні заклади культури (Театр опери і балету, цирк, Будинок природи, краєзнавчий і художній музеї тощо).

Луганськ є розвиненим промисловим центром регіону. Тут випускають чорні метали, різноманітні інструменти, обладнання для шахт тощо. Є багато підприємств легкої, харчової і деревообробної галузей промисловості.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Донецький район охоплює дві області – Донецьку і Луганську.
- ✦ Район має дуже вигідне економіко-географічне положення.
- ✦ Регіон забезпечений власними ресурсами, особливо мінерально-сировинними.
- ✦ Галузями спеціалізації Донецького району є такі галузі важкої промисловості: паливна, чорна металургія, хімічна, машинобудування.
- ✦ Сільське господарство району не забезпечує потреби в продуктах харчування.
- ✦ Донецький район – потужний експортер продукції.

Ключові терміни і поняття

- ✦ паливна промисловість ✦ чорна металургія ✦ важке машинобудування ✦ рекультивация земель ✦ промисловий вузол ✦ промисловий центр ✦

Самоперевірка



Оцініть роль Донецького району в розвитку господарства країни, використавши статистичні дані.

Поясніть, чому серед безробітних у районі значна кількість жінок.

Порівняйте забезпеченість ресурсами Донецької і Луганської областей, користуючись картою господарства на форзаці.

Назвіть основні галузі спеціалізації Донецького району.

§44. Придніпровський район



Географічна розминка

Поміркуйте, які області, що розташовані в басейні Дніпра, належать до Нижнього Придніпров'я.

Пригадайте, спираючись на знання з фізичної географії України, де зосереджені найбільші в Україні родовища залізної та марганцевої руд.

Склад та економіко-географічне положення району. Придніпровський район охоплює Дніпропетровську і Запорізьку області й розташований у нижній течії Дніпра (мал. 138). Площа району – 59,1 тис. км². Він має вигідне економіко-географічне положення, оскільки лежить близько до паливної бази країни – Донбасу, має вихід до Азовського моря. До того ж Придніпровський район межує з багатьма розвиненими районами України, серед яких на півночі – Північно-Східний, на заході – Центральний, на сході – Донецький, на півдні – Причорноморський. З усіма ними він підтримує господарські зв'язки. Район перетинають найбільш вантажонапружені залізничні й автомагістралі.

Населення. У Придніпровському районі проживає понад 5 млн осіб, що порівняно з окремими сусідніми районами небагато. Проте район відрізняється високою густиною населення – понад 90 осіб/км². Найгустіше заселені райони вздовж Дніпра, Криворізького басейну і морського узбережжя. Для району характерні значна частка міських жителів і високий рівень урбанізації (понад 70 %). Близько 40 % трудових ресурсів працює в промисловості, останнім часом швидко зростає частка залучених до невиробничої сфери. При цьому чимало людей у пошуках роботи мігрують із сіл до міст і між сусідніми містами.



Проблема

Однією з найбільших проблем району є надто повільні темпи зростання кількості населення. Причинами цього є не тільки низький природний приріст, а й великий відтік населення, особливо молодого віку, в інші області України та в Росію. Як можна призупинити відтік трудових ресурсів з Придніпров'я? Запропонуйте способи вирішення цієї проблеми.

Природні умови і ресурси. Район має різноманітні корисні копалини, запаси деяких із них найбагатші в Україні. Дніпропетровська область має величезні запаси залізної і марганцевої руд, кам'яного і бурого вугілля, нафти, природного газу, рідкісних і кольорових металів, будівельних матеріалів. Запорізька область багата на поклади залізних руд і марганцю. Промислове значення мають граніти, каоліни, глини і вапняки. З паливно-енергетичних ресурсів є буре вугілля і природний газ.

Придніпровський район розташований у степовій природній зоні, ґрунтово-кліматичні умови якої сприятливі для розвитку сільського господарства. Рекреаційні ресурси Придніпров'я – мінеральні води, лікувальні грязі, морські й річкові пляжі тощо. За лісовими ресурсами цей район посідає останнє місце, а тому його потреби в діловій деревині задовольняють завдяки завозу з інших районів України і зарубіжжя.



Водні ресурси є лімітуючим чинником розвитку господарства району, насамперед таких водомістких галузей, як кольорова металургія і сільське господарство.

Особливості розвитку господарства. У Придніпров'ї сформувався господарський комплекс зі значним переважанням промисловості над сільським господарством, співвідношення яких у виробництві товарів і послуг становить 6:1. Тут виробляють 24 % промислової продукції України, територіальна концентрація якої майже удвічі вища, ніж у середньому по країні. В районі створюють понад 9,0 % української сільськогосподарської продукції. На Придніпров'я припадає 15 % валового національного доходу.

Основними галузями промислової спеціалізації району є металургія, машинобудування й електроенергетика. З-поміж інших важливих галузей варто виділити хімічну та нафтохімічну (мал. 146), промисловість будівельних матеріалів, а також добувну галузь, легку і харчову. Район є одним із провідних виробників сталевих труб, готового прокату, сталі, чавуну, вугілля, цементу, автомобілів, тракторів, соди, шин, шпалер тощо.

У розвитку сільського господарства провідними є виробництво зернових, олійних, овочевих і плодово-ягідних культур, продукції молочно-м'ясного скотарства, птахівництва, свинарства та вівчарства, які зумовлюють його спеціалізацію в міжрайонному поділі праці.

Практичне завдання

Визначте за картами атласу основні центри промислового виробництва району. Порівняйте сільськогосподарську спеціалізацію Дніпропетровської і Запорізької областей, поясніть відмінності.

За обсягом зовнішньої торгівлі Придніпровський район посідає перше місце серед інших економічних районів України. Основні експортні галузі – це металургія і обробка металів, виробництво машин і обладнання. Значну частку експортної продукції складають прокат



Мал. 146. ВАТ «АЗМОЛ» – виробник хімічної та нафтохімічної промисловості



Мал. 147. СП ЗАТ «АвтоЗАЗ-ДЕУ»

чорних металів, труби, феросплави. Останнім часом швидко зростає частка експорту готової продукції, зокрема галузей машинобудування. Тільки в цій галузі є понад 140 підприємств, які вивозять свою продукцію в різні країни світу. Серед них у Дніпропетровській області – завод Південмаш імені Макарова, підприємство Авіаагрегат, заводи газової апаратури, гірничошахтного обладнання, медобладнання, електротехнічного обладнання, ВАТ «Завод гірничого машинобудування», ВАТ «Машинобудівний завод», ВАТ «Нікопольський кранобудівний завод» та інші. У Запорізькій області – ВАТ «Завод надпотужних трансформаторів», ВАТ «Запоріжавтомастика», ВАТ «Мотор Січ», ВАТ «Кабельний завод», СП ЗАТ «АвтоЗАЗ-ДЕУ» (мал. 147), ВАТ «Азовкабель» (Бердянськ) та ін.



Реалії сьогодення

Високе техногенне навантаження. Воно спричинене потужним розвитком промисловості й оцінюється пересічно майже у 200 тис. м³/рік на кожний квадратний метр території району. Вже нині на території Криворізького залізрудного басейну та Дніпропетровського району Дніпропетровської області спостерігається критичний рівень навантаження, який перевищує середній показник у 8–9 разів. Загрозливими є масштаби забруднення довкілля шкідливими речовинами. Пересічно одним підприємством району викидається за рік понад 600 тонн шкідливих речовин. Це вдвічі більше, ніж в середньому по Україні.

Крім екологічної, серйозною проблемою Придніпровського району є наявність диспропорції в розвитку матеріального виробництва і соціальної сфери, дефіцит окремих видів ресурсів, виснаженість родовищ важливих корисних копалин, неефективне використання трудових ресурсів тощо. Перспективи розвитку Придніпровського соціально-економічного району значною мірою пов'язані з вирішенням цих проблем. Крім того, важливим завданням є проведення реструктуризації господарства в бік зростання частки наукомістких галузей, пошук інвестицій для реалізації важливих соціальних програм, інноваційне оновлення усіх сфер життя.

Найбільші міста району. Це – Дніпропетровськ, Запоріжжя, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Бердянськ та ін. (мал. 148).

Дніпропетровськ не тільки обласний центр, а й потужне ядро господарського тяжіння всього Придніпровського району. Він є головним осередком металургії країни, а за машинобудуванням поступається лише Києву і Харкову. Разом із Дніпродзержинськом і Новомосковськом формує великий промисловий вузол і міську агломерацію. Особливий імідж Дніпропетровську надають єдині в Україні та одні з найбільших у світі підприємства з виробництва космічної техніки – державне підприємство ВО «Південний машинобудівний завод» і конструкторське бюро «Південне». Потужний промисловий комплекс Дніпропетровська та його науковий потенціал є важливим чинником виходу України з економічної скрути і завоювання світових ринків. Дніпропетровськ є великим освітнім і культурним центром. Тут на порівняно невеликій площі зосереджено багато об'єктів культури, освіти, науки й релігії.





Мал. 148. Дніпропетровськ, Запоріжжя — найбільші міста Придніпров'я

Запоріжжя – важливий історичний, адміністративний, промисловий і культурний центр України. Економічними велетнями міста є металургійні і машинобудівні заводи, які випускають найрізноманітнішу продукцію як для потреб країни, так і на експорт. Місту належить найбільший острів на Дніпрі – Хортиця, бастион українського козацтва від самого початку створення Запорізької Січі.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ До складу Придніпровського району входять дві області – Дніпропетровська та Запорізька.
- ✦ Район вирізняється високою густотою населення, значною кількістю міського населення, високим рівнем урбанізації.
- ✦ У районі зосереджені різноманітні родовища мінерально-сировинних ресурсів, запаси яких найбагатші в Україні.
- ✦ Основними галузями промислової спеціалізації району є металургія, машинобудування та електроенергетика.
- ✦ У розвитку сільського господарства провідними є виробництво зернових, олійних, овочевих та ін. культур, скотарство, птахівництво, свинарство та вівчарство.
- ✦ За обсягом зовнішньої торгівлі Придніпровський район посідає перше місце в Україні.

Ключові терміни і поняття

- ✦ техногенне навантаження ✦ диспропорція розвитку ✦

Самоперевірка

1 Оцініть конкурентні переваги та чинники, що сприяють інвестиційній привабливості Придніпровського району.

2 Поясніть, чому в регіоні надзвичайно гостро постала екологічна проблема.



3 Порівняйте галузі спеціалізації Дніпропетровської та Запорізької областей. Що в них спільного й відмінного?

Перелічіть усі чинники, які сприяють розвитку господарського комплексу Придніпров'я.

§45. Північно-Східний район



Географічна розминка

Згадайте з курсу фізичної географії, де в Україні розташовані найбільші родовища нафти й газу.

Склад і економіко-географічне положення району. Північно-Східний район охоплює три області – Харківську, Сумську і Полтавську – й розмістився на площі майже у 84 тис. км², що становить 14 % площі країни (мал. 138). Цей район ще називають Східний, Харківський, Слобідський. Кожна з назв має право на існування, адже за географічним положенням район охоплює північно-східні та східні області України. Водночас місто Харків є головним ядром господарського тяжіння району, що зумовило назву Харківський. Назва Слобідський ототожнюється з історико-географічними землями Слобожанщини, які охоплюють більшу частину Харківської та Сумської областей.

Район має вигідне економіко-географічне положення, оскільки близько розташований до паливно-металургійної бази України – Донецького і Придніпровського районів. Іншими сусідами Північно-Східного району є Столичний і Центральний райони України та Росія, з якими підтримуються тісні різнобічні зв'язки. Район розташований на перехресті трубопроводів, залізниць, автомагістралей, ліній електропередач – важливих транспортних шляхів, які з'єднують Україну з країнами Східної Європи й Азії. Район перетинає гілка міжнародного транспортного коридору Європа–Азія, траса міжнародного значення Москва–Сімферополь. Так само позитивне значення має вихід району до головної річкової системи країни – Дніпра.

Населення району становить близько 5,5 млн осіб. Його середня густина – 65 осіб/км², що менше за середньоукраїнський показник. Найбільша густина населення зафіксована в Харківській області – 93 особи/км². Кількість міського населення Північно-Східного району понад 70 %, що є вищим показником, ніж у середньому по Україні. Найбільша міська агломерація – Харківська, в якій зосереджено 2/3 міського населення області. У районі склалася несприятлива демографічна ситуація. В усіх трьох областях кількість населення щорічно скорочується, а отже, поступово скорочується кількість трудових ресурсів.

Проблема

У районі не вистачає трудових ресурсів у сільському господарстві, натомість у містах є їх значні резерви. Це наслідок реструктуризації промисловості, закриття багатьох нерентабельних підприємств. Як вирішити проблему зайнятості населення в Північно-Східному регіоні?

Природні умови і ресурси. У надрах району містяться значні запаси корисних копалин. Видобуток газу тут сягає 83 % видобутку в Україні, нафти – 65 %. Серед інших важливих мінерально-сировинних ресурсів району слід згадати такі: залізна руда – 14 % від видобутку в країні, абразивна сировина – понад 90 %, скляна сировина – понад 40 %.



Практичне завдання

Визначте основні родовища корисних копалин та області, в яких їх видобувають, користуючись картою господарства, що на форзаці.

На Північно-Східний район припадає 15 % сільськогосподарських угідь країни, переважна їх більшість (понад 80 %) – рілля, значними є природні пасовища. Район розміщений у трьох природних зонах України, що зумовлює зональну спеціалізацію сільського господарства.

Ліси охоплюють усього 10 % території району, переважна більшість яких зосереджена в Сумській і частково Харківській областях. Район загалом забезпечений водними ресурсами, які представлені поверхневими водами басейнів Дніпра і Сіверського Донця. Для водопостачання промислових підприємств і окремих сільськогосподарських угідь побудовані водосховища.

З рекреаційних ресурсів є мінеральні води (11 родовищ), 78 % яких зосереджені у Полтавській області, а 22 % – у Харківській; пам'ятки садово-паркового мистецтва, мальовничі ландшафти, сприятливі кліматичні умови.



Реалії сьогодення

Туристичні ресурси району. У Північно-Східному районі сконцентровані цікаві туристичні об'єкти, які є потужним ресурсом для подальшого його розвитку. У багатьох населених пунктах розвиваються народні художні промисли. Так, декоративні рушники виробляють у Кролевіці, художню кераміку – в Опішні, килими – у Нових Санжарах, Решетилівці, Миргороді, Диканьці. У районі інтенсивно розвивається ярмарський рух. Щороку наприкінці літа у Великих Сорочинцях традиційно проводять ярмарок, який став міжнародним. А в місті Ізюм відбувається дуже своєрідний ярмарок полуниці.



Мал. 149. «Сумхімпром»

Особливості розвитку господарства

За економічним спрямуванням Північно-Східний район є індустріально-аграрним. На промисловість припадає 75 % ВВП. Частка промисловості району становить 12 % від загальноукраїнської, сільського господарства – 13,5 % і майже 13,0 % – валового національного доходу.

У структурі господарства важливе місце посідають машинобудування, нафтогазоенергетична промисловість, хімічна промисловість (мал. 149), а також харчова і легка промисловість. За обсягом і різноманітністю продукції машинобудування район є провідним в Україні, адже на його машинобудівних заводах випускається кожний четвертий вітчизняний виріб. Тут розвивається енергетичне, електротехнічне, авіаційне, транспортне машинобудування, зокрема випуск вантажівок, залізничних вагонів, тягачів і автосамоскидів, приладобудування, виробництво обладнання для різних галузей промисловості тощо.

Харчова промисловість за обсягом виробництва посідає нині друге місце після машинобудування. Основними її галузями є м'ясна, молочна, цукрова, олійна. Хімічна промисловість району зосереджена на виробництві добрив, лаків, фарби, хімреактивів, отрутохімікатів, синтетичних мийних засобів тощо. Добре розвиваються хіміко-фармацевтична та нафтохімічна галузі. Спеціалізація підприємств легкої промисловості району – бавовняні й вовняні тканини, трикотажні, шкіряно-взуттєві, хутрові, джутові вироби.

У районі сформований потужний будівельний комплекс. На базі численних родовищ виробляють такі будівельні матеріали: цемент, залізобетонні вироби, черепицю, кераміку, фаянс.

Рівень розвитку сільського господарства у Північно-Східному районі значно вищий, ніж в інших районах. Наприклад, обсяг валової продукції сільського господарства з розрахунку на душу населення в Полтавській області удвічі вищий за середньоукраїнський показник. Товарною продукцією сільського господарства є зернові культури – понад 13,0 % загальноукраїнського виробництва, цукровий буряк – 20 %, соняшник – 17 %, овочі – понад 17 % вирощених у країні.

Через особливості економіко-географічного положення та господарської спеціалізації Північно-Східний район серед інших районів України має чи не найбільш розвинуті економічні зв'язки із зарубіжними країнами. Він має велику кількість підприємств, діяльність яких спрямована на експорт. Позитивним є те, що серед продукції, яку ввозять за межі району, висока частка високотехнологічних виробів. Передусім експортують продукцію харчової промисловості, хімічних галузей, а також багатопрофільного машинобудування, особливо в сфері авіакосмічного виробництва та в оборонному комплексі. Імпортують до Північно-Східного району переважно паливні ресурси (газ та нафту), метал, ліс (ділову деревину).

Серед підприємств, що працюють на експорт, варто назвати такі: у Харківській області – Харківський турбінний завод, Харківський електромеханічний завод, Харківський тракторний завод, Завод імені В.О. Малишева (виробляє продукцію сільськогосподарського машинобудування, двигуни, трактори, тягачі і бронетехніку), авіаційний і велосипедний заводи, заводи «Електроважмаш» і «Південкабель»; у Сумській області – заводи «Сумсільмаш», «Електрон», «Насосенергомаш»; у Полтавській області – «АвтоКраз» (Кременчук) (мал. 150), «Укрхіммаш», Завод штучних алмазів, турбомеханічний завод, «Електромотор», «Продмаш» та ін.

Як і в інших соціально-економічних районах України, в Північно-Східному районі триває структурна перебудова і перепрофілювання підприємств, що зумовлено впровадженням енерго- та ресурсозберігаючих технологій. Північно-Східний район є одним з основних претен-



Мал. 150. «АвтоКраз»



дентів реалізації державної програми створення прогресивних форм територіальної організації господарства на основі поєднання освіти, науки і виробництва. Серед них – технополіси, технопарки, агрополіси та агропарки.

Найбільші міста. Харків, Суми, Полтава – найбільші міста району, які не лише виконують адміністративні функції як обласні центри, а й є потужними промисловими вузлами (мал. 151). Значна роль у розвитку господарського комплексу району належить й іншим містам, серед яких Зміїв, Чугуїв, Богодухів, Кременчук, Лубни, Конотоп, Ромни, Шостка та ін.

Харків є індустріальним, науковим, освітнім і культурним ядром України. Тут зосереджено близько 20 % машинобудування країни. Велику територію на півночі міста охоплює авіаційний завод, де налагоджене виробництво найсучасніших вантажних і пасажирських літаків, зокрема АН-140. Нині Харків є одним із головних науководослідних, науково-інформаційних та освітніх центрів. Місто володіє великим історико-культурним надбанням. Це передусім архітектурні пам'ятки та місця, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей.

Суми – обласний центр і великий промисловий вузол, в якому діють підприємства понад 10 галузей. Найпотужнішими серед них є машинобудівні заводи, де виробляють насоси, устаткування для харчової промисловості та сільськогосподарські машини, різноманітні вузли і механізми. У місті функціонують підприємства з переробної металургії, виробництва будівельних матеріалів, виробництва добрив, гуми, медичної та мікробіологічної продукції. Вироби легкої промисловості випускають суконна, вовнопрядильна, швейна та взуттєва фабрики. У Сумах добре налагоджене виробництво меблів, будівельних матеріалів і продуктів харчування. Місто є культурно-освітнім центром області.

Місто Полтава розташоване на берегах мальовничої річки Ворскли. Нині це великий промисловий вузол, провідний центр машинобудування, де виготовляють мотори, газорозрядні лампи, вузли і механізми до автомобілів, устаткування для підприємств харчової і хімічної промисловості, штучні алмази й алмазний інструмент тощо. Потужно розвивається у місті харчова промисловість, продукція якої має попит не лише в Україні, а й в зарубіжжі. Полтава привертає увагу туристів численними туристичними об'єктами і пам'ятками.



м. Харків



м. Суми



м. Полтава

Мал. 151. Найбільші міста Північно-Східного району

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ До Північно-Східного району входять три області – Харківська, Сумська і Полтавська.
- ✦ Район забезпечений мінерально-сировинними, земельними, рекреаційними ресурсами.
- ✦ Найголовніші галузі промисловості – машинобудування і харчова промисловість.
- ✦ Сільське господарство району значно розвиненіше, ніж в інших районах.
- ✦ Північно-Східний район має добре розвинуті економічні зв'язки із зарубіжними країнами.

Ключові терміни і поняття

- ✦ агломерація ✦ спеціалізація ✦ прогресивні форми територіальної структури господарства ✦ високотехнологічні вироби ✦

Самоперевірка



1 Оцініть можливості інноваційного розвитку району в найближчій перспективі.

2 Поясніть, чому за наявності нафти і газу район їх імпортує.

3 Порівняйте особливості сільськогосподарської спеціалізації областей району, використавши карти атласу.

Перелічіть галузі спеціалізації Північно-Східного району.

§46. Карпатський, Подільський, Північно-Західний райони: порівняльна характеристика



Географічна розминка

Назвіть області, що розташовані в західній частині України.

Пригадайте з курсу фізичної географії України, якими природними ресурсами багаті Українські Карпати.

Склад та економіко-географічне положення районів. Карпатський, Подільський і Північно-Західний райони розташовані на заході України, тому часто їх об'єднують під єдиною назвою – Західний регіон (мал. 138). Разом вони налічують дев'ять областей (див. Додаток 22).

Практичне завдання

Визначте склад, розміри і кількість населення кожного з трьох районів, користуючись даними таблиці, наведеної в Додатку.

Економічні райони мають багато спільного як в економіко-географічному, зокрема в геополітичному положенні, так і в особливостях господарського розвитку. Подільський район є транзитним між більшою



частиною території України і західними її кордонами. Він має спільні кордони з Молдовою та Столичним, Центральним і Причорноморським районами України. Карпатський і Північно-Західний економічні райони безпосередньо виходять до державних кордонів, де межують з країнами ЄС, а Карпатський район межує ще й з Молдовою.

Через усі райони Західного регіону пролягає багато залізничних і автомобільних сполучень, на більшості з яких встановлені прикордонні переходи. Прокладені також потужні нафто- і газопроводи, якими транспортують нафту і газ до Європи. У межах Карпатського району проходить етиленопровід з Калуша до Угорщини, яким транспортують продукти переробки нафти з Прикарпаття.

Населення. У трьох районах проживає близько 13 млн осіб. Кількість населення тут щорічно зменшується, але нижчими темпами, ніж в інших районах України. А в Закарпатській області кілька років поспіль реєструють найвищий в Україні показник природного приросту. Пересічна густина населення становить 73 особи/км², що менше середнього показника по країні. А от густина населення Чернівецької області – 115 осіб/км² – є однією з найвищих в Україні. У цій області зареєстрована й найвища по країні густина сільського населення.

Карпатський, Північно-Західний і Подільський райони є працездатними. Це зумовило інтенсивний відтік трудових ресурсів і високий рівень безробіття. Характерним явищем є сезонна трудова міграція.

Природні умови і ресурси. У кожному з трьох районів зосереджені різноманітні мінерально-сировинні ресурси. Нафта, газ, калійні солі, кухонна сіль, сірка, озокерит, поліметалеві руди, будівельні матеріали тощо. Єдиною в Європі сировиною, яку використовують для склотитого цементу, порцелянових виробів, кольорового бетону, є пеліканіт, родовища якого зосереджені в Подільському районі.

Агрокліматичні умови районів сприятливі для сільського господарства. Райони Західного регіону краще, ніж інші, забезпечені лісовими і водними ресурсами. Так, у Карпатському районі лісопокрита площа становить понад 40 %. Крім річок басейну Дністра, який протікає через Карпатський і Подільський райони, важливе значення мають річки басейну Дунаю та Прип'яті. Як рекреаційні об'єкти широко використовують Шацькі озера на Волині. Велике значення мають мінеральні води, які разом із гірськими, лісовими й лісостеповими ландшафтами утворюють основу рекреаційного господарства.

Особливості розвитку господарства. За економічним спрямуванням райони Західного регіону є аграрно-індустріальними. Так, частка валової продукції промисловості Карпатського району становить 4,0 % загальнодержавного обсягу, а сільського господарства – понад 12,0 %; Північно-Західного – відповідно 2,0 % і понад 6,0 %; Подільського – понад 3,0 і 14,0 %. Сукупно в трьох районах створюється майже 19,0 % валового національного доходу країни.

У галузевій структурі господарства районів переважають матеріаломісткі й енергоємні галузі: гірничо-хімічна, лісохімічна й деревообробна, хімічна (виробництво кислот і добрив, хімічних волокон, поліетилену), фармацевтична, цукрова, спиртова, виноробна, овоче-консервна, м'ясна, молочна, сироварна, борошномельна і круп'яна. Представлені також трудомісткі галузі машинобудування.



Реалії сьогодення

Флагмани автомобілебудування. У Луцьку кілька років успішно працює Автомобільний завод «Богдан», що утворився на базі колишнього ЛУАЗу. Нині він входить до Української корпорації «Богдан». Завод спеціалізується на випуску мікроавтобусів (мал. 152) і легкових автомобілів на базі імпортованих комплектуючих. В Ужгороді діє ЗАТ «Єврокар», що входить до холдингової компанії «АТОЛ». Обсяги виробництва підприємства – 45 тис. автомобілів «Шкода» на рік.

229

Для всіх трьох районів галузку спеціалізації є легка промисловість. Важливе значення має рекреаційна галузь, хоча нині використовують лише 15 % її потенціалу. На власній сировині розвивається промисловість будівельних матеріалів. Галузями спеціалізації сільського господарства районів є вирощування зернових культур, цукрових буряків (43 % загальноукраїнського обсягу), льону, а також виноградарство, садівництво, ягідництво, овочівництво. З галузей тваринництва найкраще розвивається скотарство, свинарство й вівчарство, а в приміських зонах – птахівництво.



Мал. 152. Автомобільний завод «Богдан»

Практичне завдання

Визначте галузі спеціалізації кожного з районів і центри їхнього розвитку, користуючись Додатком 22 та картами (мал. 138 і на форзаці).

Райони Західного регіону підтримують зовнішні економічні зв'язки з багатьма країнами. Експортують переважно продукцію переробки сільськогосподарської сировини, хімічної, нафтохімічної, деревообробної галузей промисловості та машинобудування. Імпортують готову високотехнологічну продукцію, зокрема устаткування, обладнання, а також нафтопродукти, ліки.

Головними проблемами сучасного розвитку районів Західного регіону є зниження обсягів промислового виробництва і, як наслідок, низький рівень зайнятості населення й високий рівень безробіття. Серйозною проблемою є також стан довкілля. Останнім часом тут часто повторюються небезпечні природні і техногенні аварії.

Проблема

Екологічну ситуацію Карпатського району ускладнює необмежене вирубування лісів. Через знеліснення схилів активізуються зсуви, частішають паводки на річках, змінюється мікроклімат. Це призводить до великих матеріальних збитків і часто людських жертв. Запропонуйте свої способи вирішення цієї проблеми.

За наявності інвестицій райони Західного регіону можуть розвивати машинобудування, хімічну галузь й інші трудомісткі виробництва. Перспективним напрямком використання прикордонних територій є



створення своєрідних економічних Єврорегіонів у Закарпатській, Львівській, Чернівецькій і Волинській областях. Перспективною галуззю районів є рекреаційна, а тому залучення інвестицій може перетворити райони у потужний регіон міжнародного туризму.

Найбільші міста. Ядром господарського, наукового, культурного тяжіння Західного регіону є місто Львів. Провідними тут є галузі легкої та харчової промисловості – м'ясна, лікєро-горілчана, кондитерська (фірма «Світоч»), молочна, взуттєво-шкіряна. На промислових підприємствах міста налагоджене також виробництво телевізорів, автотранспорту, автобусів, сільськогосподарських машин, електроламп, приладобудування. Львів має потужну історико-культурну спадщину – архітектурні пам'ятки й ансамблі, музеї тощо. Недаремно центр міста включений до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Великими містами Західного регіону є всі обласні центри. Івано-Франківськ – один з найвідоміших економічних, культурних й архітектурних центрів Західної України. Промисловість тут представлена підприємствами машинобудування, деревообробної, легкої, харчової промисловості.

Ужгород є важливим економічним центром Закарпатської області, має розвинену бізнес-інфраструктуру. Частка промислового виробництва міста в області сягає понад 30 %. Зростають інвестиції і добре розвиваються автомобілебудування, виробництво електричних машин та апаратури, меблів, деревини і виробів з неї, харчова і легка промисловість. Місто – центр туризму і готельного бізнесу. Візиткою міста є Ужгородський замок (XII–XVIII ст.), дерева сакури й найдовша в Європі липова алея (мал. 153).

Чернівці є обласним центром з багатющою архітектурною спадщиною. Його справжньою перлиною є архітектурний комплекс колишньої резиденції буковинських митрополитів, а нині Чернівецький університет. Провідні галузі промисловості міста – харчова й легка, машинобудування. Нині в місті працює понад 60 підприємств, частка яких становить майже 60 % виробленої в області продукції.

Луцьк – стародавнє і водночас сучасне місто, що поєднує в собі щирі українську гостинність та європейську вишуканість (мал. 154). Завдяки прикордонному розташуванню місто відіграє дедалі важливішу роль в інтеграційних процесах України. Найбільш розвинутою галуззю міста є машинобудування, зокрема автомобілебудування. Розвивається лісохімічна, легка та харчова галузі промисловості.

У Рівному значно розвинені хімічна й харчова галузі промисловості. Значна частка належить оборонній промисловості. Провідними підприємствами міста є ВАТ «Рівнеазот», ВАТ «Рівненський завод високовольтної апаратури», ВАТ «Рівне радіозавод», ЗАТ «Агроресурс», ювелірне державне підприємство «Бурштин України», які постачають свою продукцію не тільки в Україну, а й за її межі.

Вінниця – значний промисловий і культурний центр, в якому діє 78 великих і понад 3000 малих підприємств. Місто підтримує зв'язки з 25 країнами світу. Створено кілька потужних спільних підприємств, серед яких українсько-австрійське підприємство «Поділля – ОБСТ», де виготовляють фруктові-ягідні соки, українсько-канадське підпри-



Мал. 153. Ужгородський замок



Мал. 154. Луцький замок

емство «Новак», яке спеціалізується на виробництві дверей, вікон, склопакетів тощо, українсько-іспанське підприємство «Сперко-Україна», де виробляють ліки. Всесвітньо відомий завод «Кристал», на якому виробляють діаманти світової якості. Вінницю називають місто-парк, «перлиною Поділля». Під патронатом ЮНЕСКО у краєзнавчому музеї міста зберігають найбільшу колекцію Подільської ікони.

Хмельницький – важливий промисловий, культурний, туристичний центр Поділля. У місті виробляється понад 30 % продукції області. Головні галузі – це машинобудування, легка та харчова промисловість, промисловість будівельних матеріалів.

Тернопіль – обласний, промисловий, транспортний, культурний центр. У місті створюється понад 45 % промислової продукції Тернопільської області. Провідні галузі – це легка промисловість і машинобудування. Розвинені також харчова, деревообробна галузі та промисловість будівельних матеріалів.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Карпатський, Подільський і Північно-Західний економічні райони охоплюють дев'ять областей і об'єднуються в Західний регіон.
- ✦ Райони мають зручне економіко-географічне положення, різноманітні природні ресурси і сприятливі природні умови для розвитку господарства.
- ✦ Карпатський, Північно-Західний і Подільський райони є працездатними, що зумовлює інтенсивну міграцію трудових ресурсів.
- ✦ Галузі спеціалізації в промисловості районів: машинобудування, хімічна, лісова, харчова і легка промисловість і промисловість будівельних матеріалів; у сільському господарстві – вирощування зернових і технічних культур, скотарство і свинарство.
- ✦ Основні проблеми районів – зменшення обсягів виробництва продукції промисловості, трудова міграція населення, несприятлива екологічна ситуація.

Ключові терміни і поняття

- ✦ Західний регіон ✦ геополітичне положення ✦ спеціалізація ✦



Самоперевірка



- 1
 - 2
 - 3
- Оцініть роль Західних районів в українській економіці. Сформулюйте своє бачення перспектив їхнього розвитку.
- Поясніть, чому три райони часто об'єднують в один Західний регіон.
- Порівняйте галузі спеціалізації трьох районів.

Назвіть області, які входять до Карпатського, Подільського та Північно-Західного районів, порівняйте їхні розміри.

§47. Центральний і Причорноморський райони: порівняльна характеристика



Географічна розминка

- Пригадайте, де розташований географічний центр України.
- Згадайте, які моря омивають територію України та які адміністративно-територіальні одиниці розміщені на їхньому узбережжі.

Склад та економіко-географічне положення районів. Центральний район, один із найменших в Україні, налічує лише дві області – Кіровоградську і Черкаську – й охоплює площу 45,5 тис. км². До Причорноморського району належать Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим. Його площа – 113,4 тис. км², це найбільший з економічних районів країни (мал. 138). Райони суттєво відрізняються за економіко-географічним положенням – вони ніби антиподи. Так, Центральний район розташований у географічному центрі нашої країни, що правильно віддзеркалює його назва. Причорноморський район, навпаки, розташований на півдні країни на узбережжі Чорного й Азовського морів, що робить його положення дуже вигідним. Через моря та Кілійське гирло Дунаю здійснюються господарські зв'язки з іншими районами й зарубіжними країнами. По Дніпру Причорноморський район має добре сполучення з Придніпровським, Столичним і Центральним районами. Через Центральний район пролягли важливі транспортні шляхи між столицею України і портами Чорного й Азовського морів, Поділлям і Придніпров'ям.



Реалії сьогодення

Морські ворота України. Причорноморський район розташований на перетині національних і міжнародних морських шляхів Чорноморсько-Азовського басейну. Має поромно-залізничне сполучення з Болгарією – Варна–Іллічівськ (435 км), з 1996 р. діє поромна переправа Іллічівськ–Поті (Грузія). Таким чином функціонує Європейсько-Азійський транспортний коридор (мал. 155).

Практичне завдання

Визначте особливості сусідського положення кожного з двох районів, користуючись картою (мал. 138).



Мал. 155. Залізничний пором

Населення. Кількість населення Центрального району одна з найменших і становить 2,4 млн осіб, а Причорноморського – 7,1 млн осіб – одна з найбільших в Україні. Як і в інших районах, щороку кількість населення в цих районах зменшується. Вони мають одну з найнижчих в Україні густоту населення. У Центральному районі вікова структура населення характеризується значною часткою людей похилого віку. Цей регіон є одним із перших, де почалися і тривають процеси депопуляції населення. У Причорноморському районі спостерігається найвищий серед економічних районів показник працездатного населення, однак є проблеми у статевій структурі: чоловіків набагато менше, ніж жінок, – найнижчий показник серед економічних районів. Показовим є поліетнічний склад населення Причорноморського району. Навпаки, в Центральному районі національний склад у цілому однорідний – українці становлять понад 90 % населення. Більшість населення районів живе в містах. Найвища частка міського населення (понад 70 %) зафіксована в АР Крим.

Природні умови і ресурси. Райони не відзначаються великою різноманітністю і багатством мінерально-сировинних ресурсів. Проте у Центральному районі є буре вугілля, поклади торфу й уранових руд світового значення, а також є кілька родовищ вогнетривких глин, графіту, каоліну, хромітів, нікелевих руд, будівельних та облицювальних матеріалів. На Кіровоградщині виявлена алмазозносність, інтенсивно розвідуються золоторудний район. У Причорноморському районі треба відзначити залізні руди Керченського півострова, є сировина для промисловості будівельних матеріалів – вапняк, глини, кварцовий пісок, граніт, мармур, мергель, каолін тощо. У численних соляних озерах і лиманах містяться значні запаси солей, особливо у Сиваші. Це цінна сировина для хімічної промисловості. На Кримському півострові та в Одеській області виявлені родовища нафти і газу.

Окрім Дніпра і Південного Бугу, через Центральний район протікають численні малі та середні річки, ресурси яких достатні для забезпечення району водою. У Причорноморському районі спостерігається дефіцит водних ресурсів, адже тут природна водозабезпеченість у кілька разів нижча від середньої по країні. З рекреаційних ресурсів центру України слід назвати родовища лікувальних радонових вод, мальовничі ландшафти, водні об'єкти. А різноманітні рекреаційні ресурси Причорномор'я мають найважливіше значення для господарства району: вони зумовлюють потужний розвиток санаторно-курортної і туристичної галузей.





Мал. 156. Вирощування зернових культур та свинарство – провідні галузі сільського господарства району

Ґрунтово-кліматичні умови лісостепової і степової зон Центрального і Причорноморського районів сприятливі для розвитку сільського господарства. В обох районах у структурі сільськогосподарських земель переважає рілля, спостерігається високий рівень забезпеченості сільськогосподарськими угіддями на душу населення.

Особливості розвитку господарства. За економічним спрямуванням райони є аграрно-індустріальними. Це підтверджують наступні цифри. На Причорноморський район припадає 14,4 % виробництва сільськогосподарської продукції, 7,3 % – обсягу промислової продукції країни. Центральний район виробляє понад 8,0 % продукції сільськогосподарства і лише 2,4 % продукції промисловості. Частка Причорноморського району у створенні національного доходу становить близько 13 %, а Центрального – 4,1 %.

У Причорноморському районі, на відміну від більшості районів України, переважають галузі, що надають послуги – 52 %, значна частка з яких – рекреаційні та туристичні послуги. Частка галузей, що виробляють товари, становить 48 %. Серед галузей промисловості особливо розвинена багатопрофільна харчова промисловість, яка представлена в районі такими галузями: рибна, рибоконсервна, виноробна, лікерогорілчана, м'ясна, кондитерська, макаронна та ін. Іншими галузями спеціалізації є електроенергетика, машинобудування і хімічна промисловість. Серед галузей машинобудування – це суднобудування (Херсон, Миколаїв, Керч) і судноремонт (Одеса, Іллічівськ, Кілія, Ізмаїл), сільськогосподарське машинобудування (Херсон), верстатобудування (Одеса), електронне, електротехнічне і приладобудування, а також виробництво обладнання для харчової промисловості. Хімічна промисловість представлена нафтохімією, виробництвом бромів, фармацевтичних препаратів, різноманітних реактивів, кислот і добрив, парфумерно-косметичною галуззю. Легка промисловість також розвивається в районі, зокрема бавовняна, швейна, трикотажна, шкіряно-взуттєва галузі, хоча обсяги їх виробництва невисокі.

Провідними галузями промисловості Центрального району є сільськогосподарське й електронне машинобудування, автомобілебудування, гірничодобувна, паливна, хімічна, легка і харчова галузі, а також промисловість будівельних матеріалів, чорна і кольорова металургія.

У сільському господарстві обох районів за обсягами виробництва значно переважає рослинництво. У загальноукраїнському поділі праці райони виділяються насамперед вирощуванням зернових культур і соняшнику, а також скотарством і свинарством (мал. 156). У Центральній Україні ще вирощують картоплю і цукрові буряки, хоча обсяги виробництва цих культур значно знизилися. У південних областях України й АР Крим добре розвинені садівництво, виноградарство й овочівництво, переважно приміського типу. Баштанні продовольчі культури в межах Причорноморського району культивують повсюдно, але найбільше на Херсонщині та в степовому Криму. Практично тільки в цьому районі вирощують ефіроолійні культури. Серед галузей тваринництва району варто назвати такі специфічні галузі, як вівчарство, бджільництво і шовківництво.

Проблема



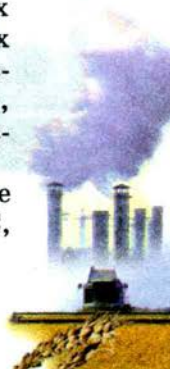
У господарстві обох районів часто трапляються порушення сільськогосподарської естетики (пейоризація), зокрема занедбані території, невдалий землеустрій, брак зручних шляхів, що не сприяє сталому розвитку галузі й залученню іноземних інвестицій, знижує конкурентоспроможність сільськогосподарського виробництва. Від кого залежить вирішення цієї проблеми? Запропонуйте свої способи її вирішення.

Зовнішньоекономічна діяльність Причорномор'я в умовах інтеграції України в європейські і світові господарські структури набуває дедалі більшого значення. Через «морські ворота» України, як називають Причорноморський район, здійснюється багато зовнішньоекономічних операцій. Характер зв'язків між районом та іншими українськими територіями багатогранний. Сюди надходять електроенергія, паливо, метали, лісоматеріали, машини і обладнання, цукор, картопля. До інших районів України відправляють пшеницю, олію, виноград, вина, фрукти, устаткування для харчової промисловості, рибу та інші товари.

Зовнішні і внутрішні зв'язки Центрального району набагато скромніші, але він співпрацює з усіма районами України та понад трьома десятками країн. Зовнішньоекономічна діяльність району розвивається навколо сільського господарства, автомобілебудування та гірничодобувної промисловості.

Найголовнішими нині завданнями Причорноморського і Центрального районів є здійснення ринкових реформ, зокрема удосконалення структури господарського комплексу. Однією з ключових проблем є спад сільськогосподарського виробництва. Особливої уваги потребують проблеми, пов'язані з рівнем життя населення, зайнятістю трудових ресурсів, особливо депортованих народів Причорномор'я, їх соціального облаштування. Гостро постала проблема несприятливих природних процесів і забруднення довкілля різноманітними промисловими, сільськогосподарськими та побутовими відходами. Так, щорічні втрати від забруднення у Причорноморському районі становлять понад півмільярда доларів.

На перспективу в Причорноморському регіоні пріоритетним буде розвиток морегосподарського комплексу, вітрової енергетики і СЕС,





Мал. 157. Одеса

видобуток нафти на шельфі, розвиток і водночас охорона рекреаційних ресурсів, формування технопарку «Причорномор'я», створення сучасної інфраструктури туризму та рекреації. У Центральному районі значна увага буде приділятися впровадженню прогресивних форм організації сільськогосподарського виробництва і на його базі розвитку харчової промисловості як галузі міжнародної спеціалізації. Важливим напрямком буде соціальне і господарське поліпшення малих і середніх міст, відродження села.

Найбільші міста. Одеса – третє за величиною місто України після Києва і Харкова, головний промисловий, культурний, транспортний, науковий і курортний центр Північного Причорномор'я (мал. 157). Через Одесу як найбільший порт України транспортують зерно, цукор, вугілля, нафтопродукти, метал, цемент, деревину тощо. Провідні галузі промисловості міста – машинобудування, легка і харчова промисловість. В Одесі як потужному рекреаційному центрі зосереджено багато санаторіїв, баз відпочинку, пляжів тощо. Недаремно місто має титул «Південна Пальміра».

Місто Сімферополь – важливий адміністративний, транспортний, промисловий і культурний центр Криму. Нині тут виробляють понад чверть продукції автономної республіки. Важливе значення має машинобудування, легка і харчова галузі промисловості. Значна частка населення зайнята у сфері обслуговування туристів – у закладах харчування, розміщення та транспорту.

Миколаїв – важливий діловий, промисловий, політичний і науковий центр Півдня України (мал. 158). У структурі промисловості основне місце посідає суднобудування, енергетичне машинобудування, легка і харчова галузі промисловості. Підприємства міста забезпечують близько 50 % суднобудування України, понад 90 % виробництва газових турбін, 80 % виробництва глинозему.

Місто Херсон – також значний промисловий, туристичний і рекреаційний центр Півдня України. Його спеціалізацію визна-



Мал. 158. Миколаїв

чають суднобудування і судноремонт, сільськогосподарське машинобудування, текстильна і консервна галузі промисловості.

Черкаси – мальовниче місто, що розкинулося на правому березі Дніпра, є адміністративним, промисловим і культурним центром області. Найрозвинутіші тут машинобудування, хімічна та харчова галузі промисловості. Значну увагу приділяють розвитку малого підприємництва. Провідними підприємствами міста нині є ВАТ «Азот», Черкаський завод хімреактивів, ВАТ «Темп», ДВО «Оріон», ВАТ «Черкаський автобус Богдан» та ін. У місті виробляють навігаційну апаратуру, прилади автоматики, медичну техніку, сільськогосподарську техніку і запчастини до неї, мікроавтобуси, лаки, фарби, гранітні плити, ліки та багато іншої промислової продукції.

Кіровоград – адміністративний, промисловий і культурний центр області. Промисловий комплекс міста налічує близько 60 підприємств машинобудування, харчової та легкої промисловості. У місті збереглося багато цікавих архітектурних споруд, розвиваються заклади освіти і культурні установи.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Центральний район розташований у географічному центрі України, а Причорноморський район – на півдні, на узбережжі морів.
- ✦ Райони забезпечені різноманітними природними ресурсами і сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами.
- ✦ Обидва райони є аграрно-індустріальними.
- ✦ Серед галузей промисловості особливо розвинені багатопрофільна харчова промисловість, електроенергетика, машинобудування і хімічна галузі.
- ✦ Райони виділяються насамперед вирощуванням зерна та соняшнику, а також скотарством і свинарством.

Ключові терміни і поняття

✦ депопуляція населення ✦ географічний центр України ✦ морегосподарський комплекс ✦

Самоперевірка

1 Оцініть роль Центрального і Причорноморського районів у здійсненні внутрішніх і зовнішніх економічних зв'язків.

2 Поясніть, чому сільськогосподарська спеціалізація для обох районів є найважливішою.

3 Порівняйте природні ресурси й умови районів. Що в них спільного, чим вони відрізняються?

Назвіть чинники, які найбільше впливають на розвиток господарства двох районів.





Розділ 5.
**ГЕОГРАФІЯ
СВОЄЇ
ОБЛАСТІ**





Тема 1.

ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СВОЄЇ ОБЛАСТІ

Пригадайте: на території нашої держави є 24 «свої» області, а ще «своя» автономна республіка! У кожній з них, мов у краплині води, віддзеркалюються спільні успіхи і негаразди нашої держави. Ось чому важливо знати стан природи і господарства своєї області, бути в курсі соціально-економічних запитів її населення. Адже часто саме «на місцях» помітніші не лише певні проблеми, а й певні способи їх вирішення.

Складаючи географічну характеристику своєї області, варто зіставляти одержані дані з такими самими характеристиками інших областей. Порівнюйте переваги або недоліки у соціально-економічній сфері вашої області на тлі решти областей. Робіть висновки і пропонуйте вирішення виявлених проблем. При цьому пам'ятайте про власну відповідальність за те, що може статися на вашій малій батьківщині.

§48. Географічне положення. Природні умови й ресурси області



Географічна розминка

Пригадайте, що спільного та відмінного у фізико-географічному та економіко-географічному положенні.

Дайте визначення поняття «природні ресурси» і назвіть їхні види.

Особливості географічного положення. Географічне положення своєї області потрібно розглядати, враховуючи особливості фізико-географічного й економіко-географічного положення. Лише за таких умов можна з'ясувати, як впливає географічне положення на розвиток господарства кожної з областей та АР Крим і чим визначається їхня господарська спеціалізація (мал. 159). Перше уявлення про передумови такої спеціалізації надає розташування області (або АР Крим) у межах тієї чи іншої природної зони. Зауважимо, що адміністративна область має чіткі кордони, які зазвичай не збігаються з природними межами. Тому деякі області розташовані повністю у межах однієї зони, а інші,



Мал. 159. АР Крим володіє потужними рекреаційними ресурсами, що дають змогу розвивати тут туристичну інфраструктуру

подібно до АР Крим, окремими своїми частинами «заходять» у різні природні зони.

Практичне завдання

Визначте природну зону (зони), у межах якої розташована ваша адміністративна область (або АР Крим).

Поширенню території області за межі однієї природної зони нерідко сприяє значна площа адміністративної одиниці. Так, найбільша за площею Одеська (33,3 тис. км²) область простягається у межах лісостепової і степової природних зон. Так само у двох природних зонах – мішаних лісів і лісостепу – розташована й Чернігівська область.

Області, розташовані у межах різних природних зон, мають різноманітніші природні умови і, як наслідок, передумови розвитку багатогалузевого сільського господарства. Утім подібна різноманітність може бути пов'язана і з розташуванням області (автономної республіки) на стику двох природних країн. Прикладом є, зокрема, найменша за площею Чернівецька (8,1 тис. км²) область. Її північна частина міститься у межах Східноєвропейської фізико-географічної країни, а південна – у межах фізико-географічної країни Українські Карпати. Так само поєднання рівнинних і гірських ландшафтів характерне для порівняно невеликої Івано-Франківської області (13,9 тис. км²). Не менш різноманітні природні умови, що впливають на спеціалізацію економіки, притаманні й АР Крим, яка розташована також на стику двох природних країн і двох природних зон, які до того ж належать до різних географічних поясів.



Водночас з особливостями фізико-географічного положення вкрай важливо визначити й особливості економіко-географічного положення області. Серед таких важливе економічне значення має вихід до морів і наявність водних транспортних шляхів. З огляду на це звертають на себе увагу переваги передусім південних областей, як-от: Одеської, Миколаївської, Херсонської, а також АР Крим. Вони мають безпосередній вихід до Чорного моря, а через нього до Середземномор'я і далі у Світовий океан. Так само мають певні переваги й центрально-східні області – Дніпропетровська, Запорізька та Кіровоградська, які через Дніпровську, Південнобузьку та Дністровську річкові системи першими серед багатьох інших забезпечують собі зв'язок з чорноморсько-середземноморським басейном. Додамо, що Херсонська, Запорізька і Донецька області забезпечені морськими портами на узбережжі Азовського моря.

З огляду на геополітичне положення певні переваги щодо розвитку економіки можуть мати прикордонні області. На заході такі області налагоджують тісні контакти із зарубіжними сусідами – членами Європейського Союзу. На півночі і сході прикордонні області підтримують взаємовигідні відносини з країнами – членами СНД.

Природні умови й ресурси. Природні умови, як ви вже знаєте, помітно впливають передусім на сільське господарство. Як саме це проявляється в межах саме вашої області, можна з'ясувати, звернувшись до карти географічного атласу «Агрокліматичне районування».

Слід враховувати, що навіть за сприятливих агрокліматичних умов несприятливі природні процеси і явища, які можуть мати місце на території вашої області, значною мірою ускладнюватимуть господарювання. Тому з'ясуйте, чи не є характерними для вашої області, наприклад, ерозійні процеси (як-от у Донецькій, Житомирській або Черкаській областях), тривалі посухи і пилові бурі (як-от у Одеській, Херсонській, Запорізькій областях), суховії (як-от у Миколаївській або Дніпропетровській областях), зливові дощі й катастрофічні паводки (як-от у гірських районах Львівської та Івано-Франківської областей), заболочування (як-от у Волинській, Рівненській або Чернігівській областях) і землетруси (як-от у Закарпатській області або АР Крим) тощо.



Реалії сьогодення

Звідки збитки. Упродовж 22–28 липня 2008 року у Карпатах, на території прикарпатських областей і в Закарпатті пройшли зливи. Кількість опадів, які випали за цей період, сягнула до 310 мм у Львівській, до 351 мм у Івано-Франківській, до 107 мм у Тернопільській областях і становила 110–250 % місячної норми опадів. Наслідком злив стали катастрофічні паводки, які завдали збитків на суму близько 6 млрд грн.

Проблема

Руйнівної дії повеней і паводків зазнає 27 % території України, де мешкає майже третина населення. У Прикарпатському регіоні катастрофічні паводки за останні 10 років завдали збитків на суму понад 8 млрд грн. Чи можна, на вашу думку, якщо не усунути, то зменшити негативні наслідки цих природних явищ?

Безперечно, важливе економічне значення мають не лише природні умови, а й природні ресурси, якими володіє область. Зважаючи на це, слід проаналізувати природно-ресурсний потенціал своєї області (див. таблицю). Йдеться про сукупність природних ресурсів, наявних в області і які можна використати для розвитку господарства.

Практичне завдання

Проаналізуйте таблицю і визначте, на які саме ресурси багата ваша область, пояснивши, як вони можуть бути використані в господарстві.

Природно-ресурсний потенціал адміністративних областей України

Область (АР)	Складові природно-ресурсного потенціалу (в %)					
	Мінеральні ресурси	Водні ресурси	Земельні ресурси	Лісові ресурси	Фаунистичні ресурси	Рекреаційні ресурси
АР Крим	10,0	19,3	39,0	1,8	0,3	29,6
Вінницька	2,1	9,7	79,1	3,5	0,5	5,1
Волинська	1,0	18,0	35,2	16,2	0,4	9,2
Дніпропетровська	68,9	4,8	21,3	0,3	0,4	4,3
Донецька	72,8	4,8	16,8	0,4	0,1	5,1
Житомирська	5,5	15,9	59,8	12,6	0,7	9,5
Закарпатська	3,0	31,5	19,4	17,4	0,1	28,6
Запорізька	20,4	20,1	49,7	0,7	0,7	8,4
Івано-Франківська	7,5	33,3	24,1	17,6	0,1	17,4
Київська	3,8	12,3	59,5	5,5	0,5	18,4
Кіровоградська	10,8	11,9	70,3	1,6	0,6	4,8
Луганська	73,8	6,8	13,8	0,8	0,2	4,6
Львівська	22,5	22,7	29,3	11,1	0,2	14,3
Миколаївська	2,8	23,2	66,7	0,5	1,0	5,9
Одеська	1,8	11,1	71,8	1,3	0,5	13,5
Полтавська	11,5	11,0	68,1	2,9	1,1	5,4
Рівненська	5,0	16,4	55,0	16,1	0,7	6,8
Сумська	3,4	15,9	65,3	7,6	1,1	6,7
Тернопільська	1,2	13,6	75,0	4,7	0,2	5,3
Харківська	14,2	11,4	54,6	3,9	0,6	15,3
Херсонська	1,6	22,7	67,1	1,0	1,2	6,4
Хмельницька	3,5	13,8	72,6	3,0	0,4	5,9
Черкаська	5,8	12,7	67,7	4,6	0,9	8,3
Чернівецька	5,2	18,3	50,0	12,6	0,2	13,7
Чернігівська	10,8	12,9	59,1	6,7	1,0	9,5
Усього по Україні	28,3	13,1	44,4	4,2	0,5	9,5



УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Характеристика географічного положення своєї області передбачає виявлення особливостей фізико-географічного й економіко-географічного положення.
- ✦ Природні умови можуть полегшувати або ускладнювати ведення сільського господарства.
- ✦ Природно-ресурсний потенціал областей неоднорідний.

Ключові терміни і поняття

- ✦ область ✦ географічне положення ✦ природні умови і ресурси ✦ природно-ресурсний потенціал ✦

Самоперевірка



1. Порівняйте природно-ресурсний потенціал своєї області і сусідніх областей, визначивши лідера і аутсайдера.

2. Визначте несприятливі природні процеси і явища, що ускладнюють розвиток господарства на території вашої області.

3. Охарактеризуйте значення геополітичного положення своєї області.

Назвіть основні особливості географічного положення своєї області, які створюють передумови щодо напрямків розвитку її господарства.

§49. Населення області



Географічна розминка

Пригадайте, що таке природний і механічний рух населення.

Дайте визначення поняття «трудові ресурси».

Коли утворилися адміністративні області. Територіально-адміністративний устрій України у сучасному вигляді був закладений на початку 1930-х років. Саме тоді було утворено перші сім адміністративних областей: Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська, Харківська (усі 27.02.1932), а потім – Донецька (17.07.1932) і Чернігівська (15.10.1932). Після перенесення столиці України з Харкова до Києва (1934) було організовано Житомирську, Миколаївську і Полтавську області (усі 22.09.1937), дещо пізніше – Ворошиловградську (Луганську, 3.06.1938), а потім Запорізьку та Кіровоградську області (обидві 10.01.1939).

Перед, під час і після Другої світової війни внаслідок воз'єднання на західних землях утворено такі сучасні області, як Львівська (4.12.1939), Тернопільська, Івано-Франківська (до 1961 р. Станіславська), Рівненська і Волинська (усі 4.12.1939), Чернівецька (7.08.1940) та Закарпатська (22.01.1946). Останніми серед сучасних областей утворилася Черкаська (7.01.1954). А 28 липня 1992 р. найпівденніший регіон України був проголошений Автономною Республікою Крим.

Населення. Вам уже відомо, що населення розподілене по території України нерівномірно. Історично склалося, що загалом більшими за кількістю населення є східні області, а меншими – західні. При цьому кількість населення деяких областей відрізняється у п'ять разів. Так, у Донецькій області нині мешкає близько 4,5 млн осіб. Водночас у Чернівецькій – лише 0,9 млн. В областях центральної частини України – Київській, Чернігівській, Житомирській, Черкаській та Вінницькій – проживає кожний п'ятий її мешканець.

Практичне завдання

За Додатком 2 визначте, яке місце серед інших посідає ваша область за кількістю населення.

Кількість населення будь-якої області зумовлена передусім природним рухом населення. З попереднього матеріалу (§ 6) вам уже відомо, що особливістю природного руху майже в усіх областях України є від'ємний природний приріст.

Помітний вплив на кількість населення областей має і механічний рух населення. Хоча останніми роками темпи міграції в Україні загалом знизилися, в 11 областях сальдо зовнішньої міграції від'ємне. Ще більше областей (19) мають від'ємне сальдо внутрішньої міграції. Найбільше від'ємне сальдо міграції спостерігається в Луганській області: щодо зовнішньої міграції воно становить –1503, а щодо внутрішньої сальдо сягає –3333.

Практичне завдання

За Додатком 4 визначте природний приріст у вашій області.

За Додатком 21 визначте сальдо зовнішньої та внутрішньої міграції у вашій області.

Національний склад населення областей України також помітно відрізняється (див. § 7). Нагадаємо, що найбільш строкатим він зазвичай стає з наближенням до кордонів. Так, в АР Крим проживають представники 10 національностей, Донецькій – 8, Закарпатській – 7. Крім того, досить різноманітний національний склад і в промислових областях, як-от в Одеській, де проживає 9 національностей, у Запорізькій – 8, Харківській – 7 тощо. Області, що на сході України – Донецька і Луганська, характеризуються найменшою часткою українського населення, тут найбільше російськомовних мешканців.

Практичне завдання

За Додатком 22 визначте особливості національного складу своєї області.

Індустріальні області України – Донецька, Дніпропетровська, Харківська і Луганська – є найурбанізованішими. Більша частина жителів цих областей проживає у містах (Додаток 2). При цьому особливу роль тут відіграють міста-мільйонники, що є головними осередками суспільного життя і діяльності. Як відомо, таких міст чотири: Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ. До них наближаються Донецьк, Львів і Запоріжжя. Названі міста – це соціально-економічні, культурні, адміністративні (Київ – столиця, Харків – екс-столиця, Львів – колиш-



ня столиця ЗУНР тощо) осередки України, навколо яких групуються інші численні населені пункти.

Області Західного регіону – Рівненська, Тернопільська, Івано-Франківська, Закарпатська – мало урбанізовані, понад половину населення тут зазвичай мешкає у сільських населених пунктах.

Практичне завдання

За Додатками 1 і 2 визначте, яке населення – міське чи сільське – переважає у вашій області, а також співвідношення міських та сільських населених пунктів.

Трудові ресурси і зайнятість населення. Трудові ресурси розподілені по території України нерівномірно. Так само відрізняється у різних областях і зайнятість населення. Найбільше зайняте населення у східних промислово розвинених областях – Донецькій і Дніпропетровській, а найменше на заході – в Івано-Франківській, Тернопільській, Чернівецькій областях. Невисока зайнятість населення в ряді областей спричинює відповідно високий рівень безробіття.

Практичне завдання

За Додатком 6 визначте зайнятість населення у вашій області і тенденції її зміни упродовж останніх двох років.

Проблема

Попри скорочення останнім часом безробіття в Україні ця проблема ще не вирішена остаточно у цілому ряді областей. Запропонуйте способи вирішення проблеми безробіття у вашій області.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Більшими за населенням є східні, а меншими – західні області України.
- ✦ Природний приріст майже в усіх областях України від'ємний.
- ✦ Значна кількість областей має від'ємне сальдо зовнішньої міграції.
- ✦ Національний склад населення найбільш строкатий у прикордонних і промислових областях України.
- ✦ Індустріальні області України найбільш урбанізовані і характеризуються найбільшою часткою зайнятого населення.

Ключові терміни і поняття

✦ природний і механічний рух населення ✦ міграції населення ✦ трудові ресурси ✦ сальдо міграції ✦ національний склад ✦ трудові ресурси ✦ зайнятість населення ✦

Самоперевірка



1 Спрогнозуйте можливі зміни щодо кількості населення у вашій області. Поясніть свої висновки.

2 Поясніть причини міграції жителів вашої області.

3 З'ясуйте національний склад вашого населеного пункту.

В якому році утворилася ваша область і скільки нині жителів вона налічує?

§50. Господарство



Географічна розминка

Пригадайте галузеву структуру господарства України.

Загальна характеристика господарства. Провідними галузями господарства серед тих, що виробляють товари, є промисловість і сільське господарство. Однак у різних областях України співвідношення між цими двома галузями дуже різняться. Частина областей є індустріально спрямованими, а в інших переважає аграрний сектор.

Індустріально-аграрні області утворюють (у порядку зростання частки промисловості в господарстві) такий ряд: Київська, Рівненська, Сумська, Одеська, Львівська, Івано-Франківська, Миколаївська, Полтавська, Харківська, Запорізька, Луганська, Дніпропетровська, Донецька. **Аграрно-індустріальні області** розташовуються (у порядку зростання частки сільського господарства в господарстві) таким чином: Херсонська, Житомирська, Чернівецька, Вінницька, Закарпатська, Тернопільська, Кіровоградська, Волинська.

Лише для невеликої частини областей характерна збалансованість між сільським господарством і промисловістю. Серед таких областей варто назвати Хмельницьку, Чернігівську, Черкаську і АР Крим.

Загалом, якщо рухатися із заходу на схід країни, можна помітити тенденцію до зростання рівня економічного розвитку. Максимум досягається у Придніпров'ї (лінія Київ–Запоріжжя), далі іде незначний спад, але рівень на сході не нижчий від середньоукраїнського.

Промисловість. Для чіткішого визначення спеціалізації щодо основних галузей господарства використовують такий показник, як **рівень промислового виробництва**. Він відображає досягнутий у процесі функціонування промисловості областей економічний результат (див. схему).



У наш час надзвичайно важливе значення має не лише рівень промислового виробництва, а й конкурентоспроможність обласних промислових комплексів. Для її визначення використовують такий показник, як *рівень економічної ефективної промисловості* (див. схему).



Аналізуючи промисловість областей, варто також звернути увагу на ступінь й особливості адаптації (від лат. *adaptatio* – пристосування) промислового виробництва до сучасних ринкових умов функціонування. За особливостями адаптації промислових комплексів виділяють чотири групи областей (див. таблицю).

Типи промислових комплексів України за особливостями адаптації до ринкових умов господарювання

Типи промислових комплексів	З дуже активними адаптаційними проявами	З активними адаптаційними проявами	З адаптаційними проявами	З проявами руйнівного характеру
Відносно стабільні	Запорізька	Одеська		
Проблемні	Миколаївська, Київська		Черкаська, Вінницька	
Кризові	Хмельницька, Рівненська, Сумська	АР Крим, Чернівецька, Полтавська, Дніпропетровська	Донецька, Івано-Франківська, Харківська	Закарпатська, Тернопільська
Депресивні		Чернігівська	Луганська, Житомирська, Львівська	Волинська, Херсонська, Кіровоградська

Сільське господарство. Ви вже знаєте, що провідними галузями сільського господарства є рослинництво і тваринництво. Останнім часом співвідношення між цими двома галузями змінилось у бік підвищення частки рослинництва. Ця тенденція засвідчує зменшення продуктивності сільськогосподарського виробництва, зниження ефективності використання земельних угідь.

Особливо низький рівень використання земельних угідь у сільськогосподарських підприємствах Закарпатської, Львівської, Донецької, Херсонської областей, АР Крим. Значно вища ефективність використання земель в АПК спостерігається у Київській, Вінницькій, Черкаській, Хмельницькій областях.

Найрозвиненішими щодо сільського господарства є Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Полтавська, Черкаська області. Для спеціалізації цих областей характерне підвищення частки сільськогосподарської продукції, що є конкурентоспроможною на внутрішньому і зовнішньому ринках (зерно, соняшник, цукрові буряки, овочі, м'ясо).

В ряді областей рівень розвитку АПК зумовлений наявністю великих міських систем розселення і відповідно потужних ринків збуту агропромислової продукції. До таких областей належать Дніпропетровська, Донецька, Київська, Львівська, Одеська і Харківська. Тут інтенсивніше, особливо у приморських зонах, відбуваються ринкові перетворення, зокрема спостерігається створення нових форм господарювання.

Практичне завдання

За картою «Господарство» (на форзаці) визначте спеціалізацію сільського господарства вашої області.

Важливим показником, що характеризує обласні відмінності в розвитку АПК, є **показник ефективності виробництва**. Найбільша ефективність простежується у господарствах західних областей (Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька), Поділля (Хмельницька, Вінницька), а також Черкаської, Харківської, Київської і Донецької областей.

Проблема

Упродовж останнього періоду найбільший спад сільськогосподарського виробництва спостерігається передусім у західних областях – Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській та Чернівецькій. У чому, на ваш погляд, основні причини цього і чи можна поліпшити ситуацію?

Транспорт. Роль транспорту у розвитку господарства України вам відома (див. § 31). Не менше його значення і в господарстві вашої області. Щоб усвідомити це, варто уважніше придивитися до карти в географічному атласі «Транспортна система». Передусім, зверніть увагу на транспортну мережу, густина якої зазвичай зростає у прикордонних та індустріальних областях.

Практичне завдання

За картою в географічному атласі «Транспортна система» і малюнком 111 визначте рівень забезпеченості транспортною мережею, а також магістральні і регіональні шляхи сполучення у вашій області.



Велике значення для розвитку господарства відіграють транспортні вузли, які є у вашій області, і обсяги перевезень, які через них здійснюються. Так само важливою є наявність на території вашої області морських і річкових портів, аеропортів, зокрема і міжнародних.

Практичне завдання

За картою в географічному атласі «Транспортна система» визначте, які є у вашій області транспортні вузли, морські та річкові порти, аеропорти.

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 10

Нанесення на контурну карту області найважливіших господарських і культурних об'єктів, складання проекту перспективного розвитку області

На контурній карті області позначте найважливіші господарські і культурні об'єкти.

Складіть проект перспективного розвитку області.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Адміністративні області України поділяють на індустріально-аграрні й аграрно-індустріальні.
- ✦ Адміністративні області України відрізняються за рівнями промислового виробництва й економічної ефективності промисловості, а також за особливостями адаптації промислових комплексів.
- ✦ Адміністративні області України відрізняються рівнем розвитку сільського господарства й ефективністю сільськогосподарського виробництва.
- ✦ Транспорт найбільш розвинений у прикордонних та індустріальних областях.

Ключові терміни і поняття

- ✦ індустріально-аграрні області
- ✦ аграрно-індустріальні області
- ✦ рівень промислового виробництва
- ✦ рівень економічної ефективності промисловості
- ✦ показник ефективності виробництва АПК

Самоперевірка



1 Запропонуйте способи підвищення ефективності функціонування промислових комплексів у вашій області.

2 Визначте і поясніть рівень промислового виробництва у вашій області.

3 Охарактеризуйте спеціалізацію господарства у вашій області.

Назвіть провідну галузь господарства (промисловість чи сільське господарство) вашої області.

ДОДАТКИ

Додаток 1

251

Кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні
(на 1 січня 2008 року)

Регіон	Райони	Міста	з них міста спец. статусу, республіканського, обласного значення	Райони в містах	Селища міського типу	Сільські ради	Сільські населені пункти
Україна	490	458	179	118	886	10279	28504
Автономна Республіка Крим	14	16	11	3	56	243	950
Вінницька	27	18	6	3	29	661	1466
Волинська	16	11	4	–	22	379	1054
Дніпропетровська	22	20	13	18	46	288	1438
Донецька	18	52	28	21	131	253	1121
Житомирська	23	11	5	2	43	580	1620
Закарпатська	13	11	5	–	19	307	579
Запорізька	20	14	5	7	23	263	914
Івано-Франківська	14	15	5	–	24	477	765
Київська	25	26	12	–	30	605	1127
Кіровоградська	21	12	4	2	26	376	1004
Луганська	18	37	14	4	109	206	782
Львівська	20	44	9	6	34	632	1850
Миколаївська	19	9	5	4	17	287	894
Одеська	26	19	7	8	33	439	1129
Полтавська	25	15	5	5	21	467	1825
Рівненська	16	11	4	–	16	338	1000
Сумська	18	15	7	2	20	384	1474
Тернопільська	17	18	1	–	17	580	1022
Харківська	27	17	7	9	61	381	1682
Херсонська	18	9	3	3	31	259	656
Хмельницька	20	13	6	–	24	568	1415
Черкаська	20	16	6	2	15	525	824
Чернівецька	11	11	2	3	8	252	398
Чернігівська	22	15	3	2	30	525	1486
м. Київ	–	1	1	10	–	–	–
м. Севастополь (міськрада)	–	2	1	4	1	4	29



Кількість населення України
(на 1 січня 2008 року)

252

ДОДАТКИ

Роки	Кількість наявного населення			Кількість постійного населення		
	всього, тис. осіб	у тому числі		всього, тис. осіб	у тому числі	
		міське	сільське		чоловіки	жінки
1990	51838,5	34869,2	16969,3	51556,5	23826,2	27730,3
1991	51944,4	35085,2	16859,2	51623,5	23886,5	27737,0
1992	52056,6	35296,9	16759,7	51708,2	23949,4	27758,8
1993	52244,1	35471,0	16773,1	51870,4	24046,3	27824,1
1994	52114,4	35400,7	16713,7	51715,4	23981,1	27734,3
1995	51728,4	35118,8	16609,6	51300,4	23792,3	27508,1
1996	51297,1	34767,9	16529,2	50874,1	23591,6	27282,5
1997	50818,4	34387,5	16430,9	50400,0	23366,2	27033,8
1998	50370,8	34048,2	16322,6	49973,5	23163,5	26810,0
1999	49918,1	33702,1	16216,0	49544,8	22963,4	26581,4
2000	49429,8	33338,6	16091,2	49115,0	22754,7	26360,3
2001	48923,2	32951,7	15971,5	48663,6	22530,4	26133,2
2002	48457,1	32574,4	15882,7	48240,9	22316,3	25924,6
2003	48003,5	32328,4	15675,1	47823,1	22112,5	25710,6
2004	47622,4	32146,4	15476,0	47442,1	21926,8	25515,3
2005	47280,8	32009,3	15271,5	47100,5	21754,0	25346,5
2006	46929,5	31877,7	15051,8	46749,2	21574,7	25174,5
2007	46646,0	31777,4	14868,6	46465,7	21434,7	25031,0
2008	46372,7	31668,8	14703,9	46192,3	21297,7	24894,6

Кількість населення України за областями
(на 1 червня 2008 року)

1. Наявне населення* (осіб)

253

Регіон	Кількість наявного населення		
	всього	у тому числі	
		міське	сільське
Україна	46239661	31602744	14636917
Автономна Республіка Крим	1967769	1238361	729408
Вінницька	1665852	811691	854161
Волинська	1035807	531080	504727
Дніпропетровська	3385724	2825843	559881
Донецька	4519354	4087393	431961
Житомирська	1300197	745834	554363
Закарпатська	1242057	461072	780985
Запорізька	1826647	1399497	427150
Івано-Франківська	1381283	593454	787829
Київська	1732602	1048760	683842
Кіровоградська	1034072	634902	399170
Луганська	2344204	2029099	315105
Львівська	2554241	1545527	1008714
Миколаївська	1199241	810322	388919
Одеська	2391834	1589393	802441
Полтавська	1518832	918230	600602
Рівненська	1150917	547463	603454
Сумська	1190932	794573	396359
Тернопільська	1095945	473941	622004
Харківська	2785933	2220524	565409
Херсонська	1103345	673837	429508
Хмельницька	1345924	721917	624007
Черкаська	1310504	728471	582033
Чернівецька	903411	375266	528145
Чернігівська	1129287	695527	433760
м. Київ	2744384	2744384	-
м. Севастополь (міськрада)	379363	356383	22980

* До наявного населення відносять населення, яке перебуває на момент перепису на даній території, враховуючи тимчасово проживаючих, якщо їх проживання не перевищує 12 місяців.



2. Постійне населення* (осіб)

Регіон	Кількість постійного населення		
	всього	у тому числі	
		міське	сільське
Україна	46059306	31347128	14712178
Автономна Республіка Крим	1959014	1223555	735459
Вінницька	1658767	802685	856082
Волинська	1033079	525044	508035
Дніпропетровська	3382415	2819850	562565
Донецька	4506469	4071482	434987
Житомирська	1300966	743694	557272
Закарпатська	1239224	455926	783298
Запорізька	1825858	1395454	430404
Івано-Франківська	1378557	587177	791380
Київська	1726823	1037710	689113
Кіровоградська	1027657	628823	398834
Луганська	2339607	2023180	316427
Львівська	2535871	1522570	1013301
Миколаївська	1198526	807386	391140
Одеська	2380774	1571132	809642
Полтавська	1510994	906449	604545
Рівненська	1149857	542168	607689
Сумська	1188740	790118	398622
Тернопільська	1092694	469256	623438
Харківська	2770297	2200810	569487
Херсонська	1101913	670554	431359
Хмельницька	1342761	716274	626487
Черкаська	1306875	722817	584058
Чернівецька	900346	370290	530056
Чернігівська	1120745	685293	435452
м. Київ	2703077	2703077	-
м. Севастополь (міськрада)	377400	354354	23046

* До постійного населення – населення, яке постійно проживає на момент перепису на даній території, враховуючи тимчасово відсутніх, якщо їх відсутність не перевищувала 12 місяців.

Природний і механічний рух населення України, тис. осіб

255

Рік	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст населення	Зовнішня міграція (приріст; скорочення) населення
1991	630,8	669,9	-39,1	151,3
1993	557,5	741,7	-184,2	54,5
1995	492,9	792,6	-299,7	-131,6
1997	442,6	754,2	-311,6	-136,0
1999	389,2	739,2	-350,0	-138,3
2001	376,4	745,9	-369,5	-152,2
2003	408,6	765,4	-356,8	-24,2
2005	426,1	782,0	-355,9	4,6
2007	472,7	762,9	-290,2	16,8

Додаток 4

Природний рух населення за областями, 2007 р.

Регион	Народжені, осіб	Померлі, осіб	Природний приріст, осіб	Коефіцієнт народжуваності	Коефіцієнт смертності	Коефіцієнт природного приросту
1	2	3	4	5	6	7
Україна	472657	762877	-290220	10,2	16,4	-6,2
Автономна Республіка Крим	21667	31253	-9586	11,0	15,8	-4,8
Вінницька	16711	29428	-12717	9,9	17,5	-7,6
Волинська	13990	15471	-1481	13,5	14,9	-1,4
Дніпропетровська	34502	59850	-25348	10,1	17,5	-7,4
Донецька	40560	82109	-41549	8,9	18,0	-9,1
Житомирська	14252	24201	-9949	10,9	18,5	-7,6
Закарпатська	16833	16488	345	13,5	13,2	0,3
Запорізька	17591	30747	-13156	9,6	16,7	-7,1
Івано-Франківська	16243	18811	-2568	11,7	13,6	-1,9



1	2	3	4	5	6	7
Київська	18378	31511	-13133	10,5	18,0	-7,5
Кіровоградська	10076	19219	-9143	9,6	18,4	-8,8
Луганська	20326	42023	-21697	8,6	17,8	-9,2
Львівська	27454	34891	-7437	10,7	13,6	-2,9
Миколаївська	12363	20016	-7653	10,2	16,6	-6,4
Одеська	26759	38835	-12076	11,2	16,2	-5,0
Полтавська	13334	28385	-15051	8,7	18,5	-9,8
Рівненська	15759	16156	-397	13,7	14,0	-0,3
Сумська	10108	22418	-12310	8,4	18,6	-10,2
Тернопільська	11431	16473	-5042	10,4	14,9	-4,5
Харківська	25269	45512	-20243	9,0	16,2	-7,2
Херсонська	11570	18143	-6573	10,4	16,3	-5,9
Хмельницька	13712	23080	-9368	10,1	17,0	-6,9
Черкаська	11801	24060	-12259	8,9	18,2	-9,3
Чернівецька	10029	12386	-2357	11,1	13,7	-2,6
Чернігівська	9500	24433	-14933	8,3	21,3	-13,0
м. Київ	28445	31111	-2666	10,4	11,4	-1,0
м. Севастополь (міськрада)	3994	5867	-1873	10,5	15,4	-4,9

Вікова структура населення України

257

Рік	Розподіл населення за віком на початок року, тис. осіб	у тому числі у віці				
		0–14 роки	15–24 роки	25–44 роки	45–64 роки	65 і більше років
1990	51556,5	11084,2	6935,2	14513,2	12849,3	6174,6
1992	51708,2	10951,4	7055,0	14879,3	12314,3	6508,2
1994	51715,4	10767,7	7146,1	14973,0	11965,3	6863,3
1996	50874,1	10246,0	7164,4	14578,3	11826,4	7059,0
1998	49973,5	9624,5	7117,9	14325,9	11878,6	7026,6
2000	49115,0	8781,0	7275,9	14092,2	12147,0	6818,9
2002	48240,9	7949,9	7381,2	13851,5	12079,7	6978,6
2004	47442,1	7246,3	7478,6	13590,9	11757,0	7369,3
2006	46749,2	6764,7	7366,7	13342,8	11707,8	7567,2
2008	46192,3	6501,1	7103,1	13206,6	11874,8	7506,7

Додаток 6

Національний склад населення України

Національний склад	Кількість наявного населення			
	тис. осіб	у % до підсумку		у % до 1989 р.
		2001 р.	1989 р.	
українці	37541,7	77,8	72,7	100,3
росіяни	8334,1	17,3	22,1	73,4
білоруси	275,8	0,6	0,9	62,7
молдавани	258,6	0,5	0,6	79,7
кримські татари	248,2	0,5	0,0	у 5,3 р.б.
болгари	204,6	0,4	0,5	87,5,
угорці	156,6	0,3	0,4	96,0
румуни	151,0	0,3	0,3	112,0
поляки	144,1	0,3	0,4	65,8
євреї	103,6	0,2	0,9	21,3
вірмени	99,9	0,2	0,1	у 1,8 р.б.
греки	91,5	0,2	0,2	92,9
татари	73,3	0,2	0,2	84,4
цигани	47,6	0,1	0,1	99,3
азербайджанці	45,2	0,1	0,0	122,2
грузини	34,2	0,1	0,0	145,3
німці	33,3	0,1	0,1	88,0
гагаузи	31,9	0,1	0,1	99,9
інші національності	177,1	0,4	0,4	83,9



Додаток 7

Зайнятість населення України

Рік	Економічно активне населення						у тому числі					
	у віці 15-70 років			працездатного віку			зайняте населення			безробітне населення		
	у % до населення відносно вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до населення відносно вікової групи	у середньому, тис. осіб	у віці 15-70 років		працездатного віку		у віці 15-70 років		працездатного віку	
					у середньому, тис. осіб	у % до населення відносно вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до населення відносно вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до населення відносно вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до населення відносно вікової групи
2000	22 830,8	63,2	21 150,7	73,7	20 175,0	55,8	18 520,7	64,5	2655,8	11,6	2630,0	12,4
2001	22 426,5	62,3	20 893,6	72,6	19 971,5	55,4	18 453,3	64,1	2455,0	10,9	2440,3	11,7
2002	22 231,9	61,9	20 669,5	71,7	20 091,2	56,0	18 540,9	64,4	2140,7	9,6	2128,6	10,3
2003	22 171,3	61,8	20 618,1	71,4	20 163,3	56,2	18 624,1	64,5	2008,0	9,1	1994,0	9,7
2004	22 202,4	62,0	20 582,5	71,1	20 295,7	56,7	18 694,3	64,6	1906,7	8,6	1888,2	9,2
2005	22 280,8	62,2	20 481,7	70,9	20 680,0	57,7	18 886,5	65,4	1600,8	7,2	1595,2	7,8
2006	22 245,4	62,2	20 545,9	71,2	20 730,4	57,9	19 032,2	65,9	1515,0	6,8	1513,7	7,4
2007	22 322,3	62,6	20 606,2	71,7	20 904,7	58,7	19 189,5	66,7	1417,6	6,4	1416,7	6,9

Зайняте населення за регіонами
(у середньому за період)

259

Регіон	2007 р.				2006 р.			
	всього, у віці 15–70 років		з них працездатного віку		всього, у віці 15–70 років		з них працездатного віку	
	тис. осіб	у %	тис. осіб	у %	тис. осіб	у %	тис. осіб	у %
Україна	20904,7	58,7	19189,5	66,7	20730,4	57,9	19032,2	65,9
Автономна Республіка Крим	916,5	59,6	843,0	67,8	908,6	59,0	834,8	66,8
Вінницька	726,8	58,3	656,9	66,7	722,6	57,7	653,3	66,2
Волинська	433,9	58,2	400,3	63,8	430,2	57,6	396,8	63,3
Дніпропетровська	1582,4	59,3	1454,5	68,3	1582,0	58,9	1451,5	67,8
Донецька	2135,0	59,8	1997,8	70,3	2132,3	59,2	1998,5	69,7
Житомирська	570,4	58,5	513,8	65,9	568,1	57,9	512,5	65,5
Закарпатська	547,6	59,4	514,5	66,1	543,3	59,0	508,5	65,4
Запорізька	850,4	58,9	777,6	67,6	850,6	58,6	778,2	67,2
Івано-Франківська	535,7	52,8	492,2	58,2	522,3	51,5	483,6	57,4
Київська	795,1	59,3	731,9	68,3	791,7	58,8	727,0	67,5
Кіровоградська	462,4	58,1	420,5	67,6	458,9	57,1	418,8	66,6
Луганська	1066,7	57,1	990,9	66,4	1054,6	55,8	986,1	65,4
Львівська	1077,3	56,6	976,7	61,8	1070,1	56,1	970,0	61,5
Миколаївська	547,1	58,4	505,1	66,8	542,7	57,7	502,7	66,1
Одеська	1059,7	57,4	966,9	64,8	1039,2	56,2	950,9	63,7
Полтавська	695,2	59,2	646,0	69,9	692,7	58,6	630,8	68,0
Рівненська	471,8	56,6	440,1	62,7	465,4	55,7	436,7	62,3
Сумська	543,1	58,5	512,3	69,3	542,2	57,9	513,7	68,9
Тернопільська	423,5	52,7	385,7	58,4	411,7	51,1	374,0	56,7
Харківська	1311,5	59,2	1206,6	67,7	1305,8	58,8	1199,5	66,9
Херсонська	505,7	58,7	462,0	66,5	504,6	58,3	461,0	65,9
Хмельницька	589,1	58,5	521,3	64,7	585,0	57,9	515,4	63,7
Черкаська	585,2	58,2	527,5	67,2	580,8	57,4	524,0	66,4
Чернівецька	376,0	56,5	326,8	59,2	363,4	54,7	315,3	57,3
Чернігівська	503,9	59,2	443,2	66,5	502,3	58,4	439,6	65,3
м. Київ	1405,3	64,4	1307,2	72,4	1375,6	63,6	1283,1	71,3
м. Севастополь	187,4	62,7	168,2	70,4	183,7	61,4	165,9	69,3



Додаток 8

Кількість підприємств за формами власності, %

Форма власності	1998 р.	2000 р.	2008 р.
Державна	14,2	12,4	10,5
Колективна	82,5	83,3	58,1
Комунальна	2,0	2,3	9,0
Приватна	1,0	1,6	21,1
Міжнародна	0,3	0,4	0,3

Додаток 9

Місце України в міжнародному рейтингу, 2005 р.

Місце	Показники
1	Порушення прав інтелектуальної власності
3	Рівень коруптованості
3	Рівень наукового потенціалу
3	Рівень транспортного літакобудування
4	Інвестиційна привабливість для міжнародних торгових мереж
4	Частка споживання газу у вартості ВВП
4	Кількість міжнародних мігрантів
6	Обсяги експорту зброї
7	Обсяги виплавки сталі
8	Природно-ресурсний і соціально-економічний потенціал
8	Обсяги споживання газу у розрахунку на одну особу
12	Загальна вартість підтверджених видобувних запасів корисних копалин з надр
36	Глобальний екологічний слід
50	Індекс забезпечення населення ресурсами території
78	Індекс людського розвитку
79	Рівень охорони здоров'я
86	Індекс конкурентоспроможності
88	Індекс економічної свободи
88	Рівень доступності до інформаційних технологій
100	ВВП у розрахунку на одну особу
111	Витрати на охорону здоров'я у розрахунку на одного жителя
116	Екологічно адаптовані чисті заощадження
124	Легкість ведення бізнесу
131	Індикатор збалансованого розвитку

Показники ВВП на душу населення країн-сусідів, тис. дол., 2007 р.

Країна	Показник ВВП
Україна	6,92
Росія	12,0
Білорусь	7,2
Молдова	2,6
Польща	10,1
Словаччина	13,2
Угорщина	14,1
Румунія	7,4

Виробництво основних видів промислової продукції

Вид продукції	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Добувна промисловість					
Вугілля готове, млн т	59,8	59,4	60,4	61,7	58,9
Торф неагломерований паливний (в умовній вологості), тис. т	559	544	639	462	395
Нафта сира, млн т	2,8	3,0	3,1	3,3	3,3
Газ нафтовий попутний, млн м ³	745	832	880	962	950
Газовий конденсат, млн т	1,1	1,3	1,2	1,2	1,1
Газ природний, млрд м ³	18,6	19,6	19,9	20,1	20,2
Руди і концентрати залізни неагломеровані, млн т	63,0	66,0	69,5	74,0	77,9
Руди і концентрати залізни агломеровані, млн т	58,9	63,1	65,0	68,8	72,6
Гіпс, тис. т	321	337	381	376	742
Вапняк, млн т	19,8	22,5	24,4	26,8	28,7
Крейда, тис. т	1319	1621	4352	5012	5572
Піски природні, млн м ³	7,2	8,1	10,6	12,7	14,5
Галька, гравій, щебінь та камінь дроблений, млн м ³	34,5	39,3	37,9	45,8	60,3
Каолін та глини каолінові інші, тис. т	1176	1468	1566	1777	2386
Сіль і хлорид натрію чистий, тис. т	3863	4393	4811	5996	5548



Вид продукції	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Переробна промисловість					
Яловичина і телятина, свіжі (парні) чи охолоджені, тис. т	186	141	143	156	159
Яловичина і телятина, морожені, тис. т	97,9	57,0	50,1	43,9	61,5
Свинина свіжа (парна) чи охолоджена, тис. т	80,2	74,1	81,4	130	179
Свинина морожена, тис. т	18,9	13,9	18,0	25,4	24,0
М'ясо і субпродукти харчові свійських птахів, свіжі чи охолоджені, тис. т	131	201	274	326	458
М'ясо і субпродукти харчові свійських птахів, морожені, тис. т	38,5	39,8	58,0	90,5	90,1
Вироби ковбасні, тис. т	271	332	309	301	330
Олія соняшникова нерафінована, тис. т	1257	1343	1382	2078	2230
Молоко оброблене рідке, тис. т	645	716	863	818	866
Сир свіжий неферментований та сир кисломолочний, тис. т	57,7	71,3	83,5	93,2	93,2
Сири жирні, тис. т	173	224	274	217	246
Продукти кисломолочні, тис. т	427	467	499	523	534
Вироби хлібобулочні, тис. т	2335	2307	2264	2159	2034
Цукор-пісок, тис. т	2486	2147	2139	2592	1867
Шоколад та інші продукти готові з вмістом какао, тис. т	205	244	283	303	329
Тканини, млн м ²	76,3	108	114	99,9	114
Вироби панчішно-шкарпеткові трикотажні машинного чи ручного в'язання, млн пар	43,3	51,4	55,5	53,8	60,3
Одяг верхній трикотажний, тис. шт.	3803	4666	4452	5926	4174
Трикотаж спідній, млн шт.	18,8	25,6	26,9	30,7	31,2
Взуття, млн пар	20,3	21,7	20,5	21,2	22,5
Деревина, завтовшки більше 6 мм, тис. м ³	2197	2414	2409	2385	2524
Фанера клеєна, тис. м ³	114	145	173	164	178
Плити деревостружкові необроблені, тис. м ³ умов.	732	975	1150	1329	1641
Вікна, двері, їхні рами та пороги, дерев'яні, тис. м ²	1056	1503	2353	3108	3691

Вид продукції	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Переробна промисловість					
Папір та картон для графічних робіт некрейдовані, тис. т	25,9	39,3	44,0	47,0	46,4
Папір побутового та санітарно-гігієнічного призначення, тис. т	93,4	107	111	112	122
Папір та картон спеціальні некрейдовані; папір сигаретний, не розрізаний за розмірами, тис. т	249	287	318	318	385
Шпалери та аналогічні покриття з паперу, млн умов. кусків	128	153	165	160	170
Зошити, млн шт.	358	369	490	687	795
Кокс та напівкокс з вугілля кам'яного, кокс газовий, млн т	20,8	22,0	18,9	19,2	20,6
Смоли (кам'яновугільні), тис. т	1015	1029	876	910	934
Бензин моторний з вмістом свинцю 0,013 г/л і менше, тис. т	4308	4997	4609	3926	4161
Паливо дизельне для транспорту автомобільного і залізничного, тис. т	6325	6265	5290	4270	4147
Мазути топкові важкі, тис. т	7970	7766	5889	3836	3475
Мастила, масла інші, тис. т	180	214	176	210	215
Парафін нафтовий, тис. т	15,7	13,9	11,0	13,0	12,2
Кислота сірчана, тис. т	1133	1425	1606	1493	1637
Добрива азотні мінеральні чи хімічні, тис. т	2470	2407	2633	2566	2839
Добрива калійні мінеральні чи хімічні, тис. т	2)	10,1	13,1	8,1	11,9
Пластмаси у первинних формах, тис. т	305	377	397	458	515
Пестициди та інші агрохімічні продукти, т	1915	1814	1862	1960	2177
Шини – всього, тис. шт.	6594	7940	7531	9245	7411
Вироби ізоляторні багатощарові зі скла, тис. м ²	203	395	909	1709	2238
Ємності для напоїв та харчових продуктів, млн шт.	1216	1604	1950	2196	2417
Посуд столовий, кухонний, інші господарсько-побутові вироби з фарфору, млн шт.	96,0	102	99,3	79,1	56,6
Плити та плитки керамічні, млн м ²	12,9	17,0	19,8	21,3	27,5
Цемент, млн т	8,9	10,6	12,2	13,7	15,0
Вапно, тис. т	4962	5302	5342	5450	5688



Вид продукції	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Переробна промисловість					
Цегла керамічна невогнетривка будівельна, млн шт. умов. цегли	1563	1829	1890	2054	2311
Листи гофровані, шифер та аналогічні вироби з азбестоцементу, млн умов. плит	733	716	811	748	632
Шлаковата, вата мінеральна силікатна та аналогічні мінеральні вати (включно суміші) в блоках, листах чи рулонах, тис. м ³	296	293	191	187	252
Чавун, млн т	29,5	31,0	30,7	32,9	35,6
Сталь без напівфабрикатів, отриманих безперервним литтям, млн т	28,9	28,9	27,9	27,9	29,0
Напівфабрикати, отримані безперервним литтям, млн т	8,7	10,5	11,4	13,7	14,7
Прокат готовий чорних металів, млн т	22,5	23,2	22,7	22,4	24,5
Труби великого та малого діаметрів, профілі пустотілі з металів чорних, тис. т	2136	2127	2399	2761	2803
Трактори для сільського та лісового господарства, шт.	4556	5806	5543	3703	5282
Сівалки, тис. шт.	8,0	9,9	11,3	9,0	7,1
Розпушувачі та культиватори, тис. шт.	7,7	8,9	8,0	11,5	7,9
Косарки, тис. шт.	1,5	3,1	3,8	3,2	3,1
Верстати токарні, розточувальні, свердлувальні, фрезерувальні, шт.	378	496	409	289	336
Екскаватори, шт.	378	599	584	813	1044
Холодильники-морозильники побутові комбіновані з окремими зовнішніми дверцями, тис. шт.	504	581	711	731	824
Машини пральні, тис. шт.	251	345	322	208	173
Електродвигуни та генератори постійного струму, тис. шт.	140	119	148	290	329
Електродвигуни та генератори змінного струму, електродвигуни універсальні, тис. шт.	873	1155	913	706	670
Телевізори, тис. шт.	415	443	651	431	507
Автомобілі легкові, тис. шт.	98,3	174	192	267	380
Автобуси, шт.	2558	2598	4655	7660	9127

Вид продукції	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води					
Електроенергія, млрд кВт·год	180	182	186	193	196
у т.ч. вироблена					
тепловими електростанціями і теплоелектроцентралями	89,5	83,2	84,7	90,1	93,4
атомними електростанціями	81,4	87,0	88,8	90,2	92,5
гідроелектростанціями	9,4	11,9	12,5	13,0	10,3

Додаток 12

Виробництво паливно-енергетичних ресурсів

Рік	Електроенергія, млрд кВт·год	Готове вугілля, млн т
1990	298	–
1991	279	–
1992	253	–
1993	230	–
1994	203	–
1995	194	–
1996	183	57,0
1997	178	58,6
1998	173	59,5
1999	172	62,8
2000	171	62,4
2001	173	61,7
2002	174	62,0
2003	180	59,8
2004	182	59,4
2005	186	60,4
2006	193	61,7
2007	196	58,9



Найбільші електростанції України

266

ДОДАТКИ

Назва станції	Область розташування
Теплові електростанції (ТЕС)	
Вуглегірська	Донецька
Слав'янська	Донецька
Старобешівська	Донецька
Курахівська	Донецька
Зуївська	Донецька
Миронівська	Донецька
Луганська	Луганська
Зміївська	Харківська
Придніпровська	Дніпропетровська
Криворізька	Дніпропетровська
Запорізька	Запорізька
Трипільська	Київська
Ладижинська	Вінницька
Бурштинська	Івано-Франківська
Добротвірська	Львівська
Атомні електростанції (АЕС)	
Запорізька	Запорізька
Південноукраїнська	Миколаївська
Хмельницька	Хмельницька
Рівненська	Рівненська
Гідроелектростанції (ГЕС)	
Київська	Київська
Канівська	Черкаська
Кременчуцька	Кіровоградська
Дніпродзержинська	Дніпропетровська
Дніпрогес (Дніпровська)	Запорізька
Каховська	Херсонська
Теребле-Ріцька	Закарпатська
Дністровська ГАЕС	Чернівецька
Костянтинівська	Миколаївська

**Виробництво сільськогосподарської продукції
усіма категоріями господарств**

267

Рік	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	Індекси сільськогосподарського виробництва, % до попереднього року								
		усі категорії господарств			у тому числі					
		валова продукція	з неї		сільськогосподарські підприємства			господарства населення		
			продукція рослинництва	продукція тваринництва	валова продукція	з неї		валова продукція	з неї	
					продукція рослинництва	продукція тваринництва		продукція рослинництва	продукція тваринництва	
1991	41973,4	86,8	82,9	90,1	82,5	78,3	86,6	96,5	96,5	96,5
1992	41929,5	91,7	101,4	84,3	82,6	88,0	77,9	109,5	133,9	95,0
1993	41890,4	101,5	111,5	92,1	97,6	109,2	86,1	107,1	115,3	100,3
1994	41861,6	83,5	76,5	91,3	79,3	74,2	85,7	89,1	80,0	97,8
1995	41852,9	96,4	103,5	89,7	91,0	97,8	83,6	102,8	111,5	95,9
1996	41839,7	90,5	91,2	89,8	78,8	79,4	78,2	102,9	105,9	100,1
1997	41854,3	98,2	107,1	88,5	95,3	113,4	71,8	100,7	101,2	100,1
1998	41826,5	90,4	81,9	101,6	84,1	76,1	100,5	95,1	88,0	102,1
1999	41829,5	93,1	89,5	97,1	90,8	91,5	89,7	94,7	87,8	100,7
2000	41827,0	109,8	123,2	96,4	95,0	104,4	80,1	119,3	140,7	103,5
2001	41817,0	110,2	112,6	107,0	120,4	125,0	110,9	104,9	104,1	105,7
2002	41800,4	101,2	98,0	105,3	98,3	92,7	111,2	102,9	102,5	103,2
2003	41788,5	89,0	85,4	93,5	74,8	67,5	89,0	97,1	98,9	95,3
2004	41763,8	119,7	135,4	102,0	140,4	162,5	108,1	110,7	121,4	99,8
2005	41722,2	100,1	97,0	104,7	102,7	96,0	117,5	98,6	97,7	99,7
2006	41675,9	102,5	101,7	103,6	109,5	106,8	114,4	98,5	98,3	98,6
2007	41650,0	93,5	90,5	97,7	95,8	89,0	107,1	92,1	91,6	92,7



**Перевезення пасажирів за видами транспорту
загального користування, тис. пас.**

268

ДОДАТКИ

Рік	Види транспорту			
	залізничний	морський	річковий	автомобільний (автобуси)
2003	476742,4	6929,4	2194,1	3297504,5
2004	452225,6	9678,4	2140,2	3720326,4
2005	445553,1	11341,2	2247,6	3836514,5
2006	448421,7	10901,3	2021,9	3987982,2
2007	447093,7	7690,8	1851,6	4173033,7

Рік	Види транспорту			
	авіаційний	трамвайний	тролейбусний	метрополітен
2003	2370,2	1132181,9	1920746,2	872812,5
2004	3228,5	1112394,2	1848843,3	848176,1
2005	3813,1	1110957,5	1902760,9	886597,7
2006	4350,9	1082818,0	1788227,2	917699,8
2007	4928,6	1026812,0	1620966,9	931511,9

Перевезення вантажів за видами транспорту, тис. тонн

Рік	Види транспорту					
	залізничний	морський	річковий	авто- мобільний	авіа- ційний	трубо- провідний
2003	445534,7	8851,4	9974,9	973283,0	148,4	216699,9
2004	462367,6	8793,6	11858,5	1027396,3	101,0	220927,0
2005	450277,3	8575,2	12868,6	1120715,3	126,3	212556,8
2006	478711,4	8664,9	14297,1	1167199,7	98,9	203693,7
2007	514192,9	9123,9	15120,6	1255225,3	104,0	195990,7

**Пасажирообіг, млрд пас.-км
за 2007 р.**

Усіма видами транспорту	144,4
у тому числі	
залізничним	53,4
автомобільним	56,2
водним	0,2
авіаційним	9,5
трамвайним	6,2
тролейбусним	11,8
метрополітенами	7,1

**Вантажообіг, млрд ткм,
за 2007 р.**

Усіма видами транспорту	902,7
у тому числі	
залізничним	512,5
автомобільним	169,7
водним	24,3
авіаційним	0,1
трубопровідним	196,1

Порти України

Назва	Розташування
Морські	
1. Білгород-Дністровський	м. Білгород-Дністровський Одеської області
2. Бердянський	м. Бердянськ Запорізької області
3. Генічеський	м. Генічеськ Херсонської області
4. Дніпро-Бузький Миколаївського глиноземного заводу	м. Миколаїв
5. Дніпро-Бузький	м. Миколаїв
6. Євпаторійський	м. Євпаторія, АР Крим
7. Ізмаїльський	м. Ізмаїл Одеської області
8. Іллічівський	м. Іллічівськ Одеської області
9. Керченський	м. Керч, АР Крим
10. Маріупольський	м. Маріуполь Донецької області
11. Миколаївський	м. Миколаїв
12. Одеський	м. Одеса
13. Спеціалізований морський порт «Октябрськ»	м. Миколаїв
14. Порт «Очаків»	м. Очаків Миколаївської області
15. Ренійський	м. Рені Одеської області
16. Севастопольський	м. Севастополь
17. Скадовський	м. Скадовськ Херсонської області
18. Усть-Дунайський	м. Вилкове Одеської області
19. Феодосійський	м. Феодосія
20. Херсонський	м. Херсон
21. Южний	м. Южне Одеської області
22. Ялтинський	м. Ялта, АР Крим
Річкові	
1. Дніпродзержинський	м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської області
2. Дніпропетровський	м. Дніпропетровськ
3. Запорізький	м. Запоріжжя
4. Нікопольський	м. Нікополь Дніпропетровської області
5. Київський	м. Київ
6. Кременчуцький	м. Кременчук Полтавської області
7. Миколаївський	м. Миколаїв
8. Новокаховський	м. Нова Каховка Херсонської області
9. Херсонський	м. Херсон
10. Черкаський	м. Черкаси
11. Чернігівський	м. Чернігів



Аеропорти України

270

ДОДАТКИ

№	Найменування	Розміщення
1.	Аеропорт «Бердянськ»	Запорізька обл., м. Бердянськ
2.	Міжнародний аеропорт «Бориспіль»	Київська обл., м. Бориспіль
3.	Аеропорт «Вінниця» (Гавришівка)	м. Вінниця
4.	Аеропорт «Дніпропетровськ»	м. Дніпропетровськ
5.	Міжнародний аеропорт «Донецьк»	м. Донецьк
6.	Міжнародний аеропорт «Запоріжжя»	м. Запоріжжя
7.	Міжнародний аеропорт «Івано-Франківськ»	м. Івано-Франківськ
8.	Міжнародний аеропорт «Ізмаїл»	Одеська обл., м. Ізмаїл
9.	Аеропорт «Керч»	м. Керч
10.	Міжнародний аеропорт «Київ» (Жуляни)	м. Київ
11.	Аеропорт «Кіровоград»	м. Кіровоград
12.	Міжнародний аеропорт «Кривий Ріг»	м. Кривий Ріг
13.	Аеропорт «Лиманське»	Одеська обл., Роздільнянський р-н, с.м.т. Лиманське
14.	Міжнародний аеропорт «Луганськ»	м. Луганськ
15.	Міжнародний аеропорт «Львів»	м. Львів
16.	Аеропорт «Маріуполь»	Донецька обл., м. Маріуполь
17.	Міжнародний аеропорт «Миколаїв»	Миколаївська обл., Ново-Одеський р-н
18.	Міжнародний аеропорт «Одеса»	м. Одеса
19.	Аеропорт «Полтава» (Супрунівка)	м. Полтава
20.	Міжнародний аеропорт «Рівне»	Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Велика Омеляна
21.	Аеропорт «Бельбек» (Севастополь)	м. Севастополь
22.	Аеропорт «Северодонецьк»	м. Лисичанськ, Луганська обл.
23.	Міжнародний аеропорт «Сімферополь»	м. Сімферополь

№	Найменування	Розміщення
24.	Аеропорт «Суми»	м. Суми
25.	Аеропорт «Тернопіль»	м. Тернопіль
26.	Міжнародний аеропорт «Ужгород»	Закарпатська обл., м. Ужгород
27.	Міжнародний аеропорт «Харків»	м. Харків
28.	Аеропорт «Хмельницький»	м. Хмельницький
29.	Міжнародний аеропорт «Чернівці»	м. Чернівці

Додаток 18

Географічна структура експорту-імпорту товарів
(млн дол. США)

Рік	Всього	Країни СНД	Інші країни світу	Європа	Країни ЄС	Азія	Африка	Америка	Австралія і Океанія
Експорт									
1996	14400,8	7405,2	6995,6	3456,9	3313,9	2711,0	209,3	598,3	20,1
1997	14231,9	5585,7	8646,2	3675,3	3483,2	3829,2	472,4	652,5	16,8
1998	12637,4	4202,3	8435,1	3993,0	3855,5	2997,0	562,0	865,4	17,4
1999	11581,6	3252,2	8329,4	3790,2	3647,4	3183,8	617,1	692,4	45,1
2000	14572,5	4497,5	10075,0	4680,2	4561,1	3437,9	731,5	1217,5	7,0
2001	16264,7	4675,4	11589,3	5720,9	5506,3	3970,2	877,0	1011,9	7,4
2002	17957,1	4377,4	13579,7	6515,8	6376,2	5067,7	1055,2	936,9	4,1
2003	23066,8	6044,4	17022,4	9147,4	8685,4	5400,7	1250,3	1219,2	4,8
2004	32666,1	8557,0	24109,1	11764,3	11009,6	8030,7	1758,0	2544,2	11,7
2005	34228,4	10730,6	23497,8	10881,4	10233,4	8377,4	2393,9	1831,2	13,7
2006	38368,0	12663,5	25704,5	12625,5	12087,9	8133,8	2373,7	2550,9	17,9
2007	49296,1	18614,6	30681,5	14773,8	13916,4	10354,0	2792,0	2686,3	15,7



Рік	Всього	Країни СНД	Інші країни світу	Європа	Країни ЄС	Азія	Африка	Америка	Австралія і Океанія
Імпорт									
1996	17603,4	11175,9	6427,5	4655,6	4492,2	668,8	141,5	931,0	24,3
1997	17128,0	9879,4	7248,6	5451,6	5247,1	837,2	136,8	797,9	22,0
1998	14675,6	7897,0	6778,6	4998,5	4829,5	879,1	118,7	755,5	20,9
1999	11846,1	6743,2	5102,9	3547,4	3452,5	756,7	157,8	588,4	27,2
2000	13956,0	8039,9	5916,1	4311,5	4039,3	832,0	136,4	581,4	54,7
2001	5775,1	8832,2	6942,9	4981,7	4748,1	970,8	198,5	740,9	51,0
2002	16976,8	8968,2	8008,6	5751,1	5505,4	1171,6	177,3	856,7	51,5
2003	23020,1	11508,5	11511,6	8165,6	7864,5	1971,2	248,8	1072,2	53,4
2004	28996,8	15208,0	13788,8	9887,2	9547,4	2574,0	279,7	966,1	81,5
2005	36136,3	17029,3	19107,0	12666,4	12191,9	4644,5	426,2	1265,5	103,9
2006	45038,6	20184,6	24854,0	16804,2	16194,6	6071,4	413,0	1465,3	99,5
2007	60618,0	25569,5	35048,5	23048,9	22218,7	8942,0	673,1	2255,4	128,4

Географічна структура експорту-імпорту послуг

(млн дол. США)

273

Рік	Всього	Країни СНД	Інші країни світу	Європа	Країни ЄС	Азія	Африка	Америка	Австралія і Океанія
Експорт									
1995	2621,5	1626,9	994,6	435,7	444,9	137,1	18,7	64,7	0,5
1996	4746,6	3476,7	1269,9	660,6	632,6	240,7	29,5	131,0	3,5
1997	4738,4	3333,3	1405,1	832,5	789,9	298,5	32,0	198,8	2,2
1998	3819,8	2351,7	1468,1	856,3	811,1	286,4	48,1	216,5	2,2
1999	3613,9	2250,8	1363,1	781,9	766,5	281,4	38,5	169,0	2,5
2000	3486,8	2141,4	1345,4	778,2	771,7	262,4	28,4	186,3	1,5
2001	3544,4	2151,9	1392,5	806,5	801,8	265,1	35,2	177,2	1,8
2002	4055,3	2430,1	1625,2	984,5	973,6	260,2	36,2	215,3	6,0
2003	4248,0	2323,5	1924,5	1199,8	1177,7	297,4	51,9	259,5	3,0
2004	5307,9	2515,5	2792,4	1653,8	1558,0	406,1	51,4	409,3	3,1
2005	6134,7	2849,2	3285,5	1870,4	1766,4	559,4	72,2	476,8	6,9
2006	7505,5	3451,3	4054,2	2360,8	2271,8	692,8	94,3	574,8	10,5
2007	9038,9	3717,1	5321,8	3154,1	2979,7	888,2	125,9	793,1	16,4
Імпорт									
1995	631,1	260,4	370,7	209,8	212,8	70,7	4,9	34,6	0,4
1996	1204,5	344,8	859,7	267,7	256,6	90,4	6,3	278,7	0,2
1997	1418,4	397,5	1020,9	388,5	302,3	86,5	33,0	315,2	7,1
1998	1430,9	366,2	1064,7	465,2	379,0	66,4	6,4	321,6	1,4
1999	1113,2	236,4	876,8	341,3	321,2	73,8	5,1	285,7	1,7
2000	1150,9	215,5	935,4	400,9	375,4	65,8	6,1	290,6	1,0
2001	1147,5	232,8	914,7	391,4	377,3	64,9	5,9	304,0	0,6
2002	1191,6	295,6	896,0	414,5	394,1	62,3	8,1	243,3	0,5
2003	1458,0	336,8	1121,2	544,1	516,9	78,7	13,0	268,0	0,5
2004	2058,6	407,2	1651,4	877,7	896,1	225,2	20,6	283,4	1,1
2005	2935,0	520,7	2414,3	1220,2	1298,6	451,2	28,7	391,7	1,7
2006	3719,4	702,3	3017,1	1703,9	1794,3	522,9	50,7	396,1	1,7
2007	4980,6	815,6	4165,0	2402,1	2596,5	729,7	61,9	574,7	2,7



Прямі інвестиції*

(на початок року; млн дол. США)

Рік	Прямі іноземні інвестиції в Україну	Прямі інвестиції з України
1995	483,5	20,3
1996	896,9	84,1
1997	1438,2	97,4
1998	2063,6	127,5
1999	2810,7	97,5
2000	3281,8	98,5
2001	3875,0	170,3
2002	4555,3	155,7
2003	5471,8	144,3
2004	6794,4	166,0
2005	9047,0	198,6
2006	16890,0	219,5
2007	21607,3	243,3

* Дані наведено наростаючим підсумком з початку інвестування.

Прямі іноземні інвестиції в Україну

Країни	Обсяги прямих інвестицій на 01.07.2008 (млн дол. США)	У % до підсумку
Усього	36450,9	100,0
у тому числі		
Кіпр	8306,2	22,8
Німеччина	6757,2	18,5
Нідерланди	3127,1	8,6
Австрія	2411,1	6,6
Велика Британія	2248,6	6,2
Російська Федерація	2106,3	5,8
Сполучені Штати Америки	1455,7	4,0
Швеція	1247,6	3,4
Віргінські острови, Британські	1197,6	3,3
Франція	1178,0	3,2
Італія	890,6	2,4
Польща	730,5	2,0
Швейцарія	667,2	1,8
Угорщина	557,1	1,5
Інші країни	3570,1	9,9

**Міграційний рух населення України
у січні–грудні 2007 року**

275

Region	У межах України			Зовнішня міграція		
	кількість прибулих	кількість вибулих	приріст	кількість прибулих	кількість вибулих	приріст
Осіб						
Україна	711785	711785	-	46507	29669	16838
Автономна Республіка Крим	31817	30714	1103	4798	2377	2421
Вінницька	30344	32383	-2039	1299	793	506
Волинська	19445	19219	226	528	865	-337
Дніпропетровська	51544	50826	718	1943	1828	115
Донецька	60893	61885	-992	4698	3796	902
Житомирська	22765	24470	-1705	583	622	-39
Закарпатська	9320	10392	-1072	302	795	-493
Запорізька	24962	26086	-1124	1535	1292	243
Івано-Франківська	15772	15886	-114	413	500	-87
Київська	25591	26836	-1245	828	307	521
Кіровоградська	11942	16143	-4201	402	401	1
Луганська	35220	38553	-3333	1810	3313	-1503
Львівська	31771	32767	-996	522	723	-201
Миколаївська	18338	19224	-886	837	592	245
Одеська	36197	35841	356	12420	1439	10981
Полтавська	27819	28458	-639	566	496	70
Рівненська	22111	23498	-1387	314	898	-584
Сумська	21312	23528	-2216	683	789	-106
Тернопільська	13326	14832	-1506	253	451	-198
Харківська	49411	46691	2720	3563	2252	1311
Херсонська	15490	18480	-2990	691	697	-6
Хмельницька	23947	25767	-1820	713	590	123
Черкаська	25026	25519	-493	753	547	206
Чернівецька	11938	11425	513	606	507	99
Чернігівська	19653	20715	-1062	643	706	-63
м. Київ	51109	28476	22633	3776	1606	2170
м. Севастополь (міськрада)	4722	3171	1551	1028	487	541



Порівняння Карпатського, Подільського
та Північно-Західного районів

276

ДОДАТКИ

Показники порівняння	Економічні райони		
	Карпатський	Подільський	Північно-Західний
Склад району (області)	Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька	Вінницька, Хмельницька, Тернопільська	Волинська, Рівненська
Площа, тис. км ²	56,6	60,9	40,3
Кількість населення, млн осіб	6,3	4,2	2,2
Природні ресурси	Мінерально-сировинні: кам'яне вугілля, сірка, калійна та кухонна солі, поліметалеві руди, золото, мармур, цементна сировина, вапняки, нафта, газ; пасовища, лісові, водні, рекреаційні ресурси: мінеральні води, озокерит, природно-заповідні території	Мінерально-сировинні: будівельна сировина; будівельне каміння: граніти, гнейси, каолін, вогнетривкі глини; пеліканіт; земельні, водні, рекреаційні ресурси: мінеральні води, лікувальні грязі, карстові печери, природно-заповідні території	Мінерально-сировинні: поклади торфу, кам'яне вугілля, будівельна сировина, водні, лісові, рекреаційні: мінеральні води, лікувальні грязі, природно-заповідні території
Галузі промислової спеціалізації	Машинобудування, електроенергетика, деревообробна, целюлозно-паперова, хімічна і нафтохімічна, паливна, легка і харчова галузі	Харчова промисловість, промисловість будматеріалів, машинобудування, хімічна і нафтохімічна, електроенергетика, легка промисловість	Електроенергетика, паливна промисловість, машинобудування, хімічна і нафтохімічна, деревообробна, целюлозно-паперова, легка і харчова галузі, промисловість будматеріалів

Показники порівняння	Економічні райони		
	Карпатський	Подільський	Північно-Західний
Галузь сільсько-господарської спеціалізації	Вирощування зернових, цукрового буряку, ріпаку, тютюну; садівництво і виноградарство; молочно-м'ясне скотарство, свинарство, вівчарство	Вирощування зернових, цукрового буряку, соняшнику, картоплі, кормових культур, садівництво та ягідництво; скотарство і свинарство	Вирощування цукрових буряків, картоплі, льону, зернових культур, скотарство, свинарство
Найбільші промислові вузли і центри	Львів, Ужгород, Івано-Франківськ, Чернівці, Дрогобич, Стрий, Калуш, Долина, Мукачеве	Вінниця, Хмельницький, Тернопіль, Шепетівка, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський	Луцьк, Рівне



Найчисленніші національності за регіонами України

278

ДОДАТКИ

Національний склад регіону	Кількість наявного населення			
	тис. осіб	у % до підсумку		2001 р., у % до 1989 р.
		2001 р.	1989 р.	
Автономна Республіка Крим	2024,0	100,0	100,0	99,4
росіяни	1180,4	58,3	65,6	88,4
українці	492,2	24,3	26,7	90,5
кримські татари	243,4	12,0	1,9	у 6,3 р.б.
білоруси	29,2	1,4	2,1	68,9
татари	11,0	0,5	0,5	116,2
вірмени	8,7	0,4	0,1	у 3,6 р.б.
євреї	4,5	0,2	0,7	30,2
поляки	3,8	0,2	0,3	70,9
молдовани	3,7	0,2	0,3	68,8
азербайджанці	3,7	0,2	0,1	173,0
Вінницька	1763,9	100,0	100,0	91,8
українці	1674,1	94,9	91,5	95,2
росіяни	67,5	3,8	5,9	60,0
поляки	3,7	0,2	0,4	45,1
білоруси	3,1	0,2	0,3	61,1
євреї	3,0	0,2	1,4	11,7
молдовани	2,9	0,2	0,2	87,2
Волинська	1057,2	100,0	100,6	99,9
українці	1025,0	96,9	94,6	102,4
росіяни	25,1	2,4	4,4	53,6
білоруси	3,2	0,3	0,5	62,1
Дніпропетровська	3561,2	100,0	100,0	92,0
українці	2825,8	79,3	71,6	102,0
росіяни	627,5	17,6	24,2	67,1
білоруси	29,5	0,8	1,3	59,6
євреї	13,7	0,4	1,3	27,5
вірмени	10,6	0,3	0,1	у 2,2 р.б.
азербайджанці	5,6	0,2	0,2	93,9
Донецька	4825,6	100,0	100,0	90,8
українці	2744,1	56,9	50,7	101,9
росіяни	1844,4	38,2	43,6	79,6
греки	77,5	1,6	1,6	92,6
білоруси	44,5	0,9	1,4	57,9
татари	19,1	0,4	0,5	75,2
вірмени	15,7	0,3	0,2	155,1
євреї	8,8	0,2	0,5	31,4
азербайджанці	8,0	0,2	0,1	187,1
Житомирська	1389,3	100,0	100,0	90,4
українці	1255,0	90,3	84,9	96,1
росіяни	68,9	5,0	7,9	56,7
поляки	49,0	3,5	4,5	70,7
білоруси	4,9	0,4	0,5	58,9
євреї	2,6	0,2	1,4	12,3

Національний склад регіону	Кількість наявного населення			
	тис. осіб	у % до підсумку		2001 р., у % до 1989 р.
		2001 р.	1989 р.	
Закарпатська	1254,6	100,0	100,0	100,7
українці	1010,1	80,5	78,4	103,4
угорці	151,5	12,1	12,5	97,3
румуні	32,1	2,6	2,4	109,0
росіяни	31,0	2,5	4,0	62,7
цигани	14,0	1,1	1,0	115,4
словаки	5,6	0,5	0,6	77,7
німці	3,5	0,3	0,3	103,0
Запорізька	1926,8	100,0	100,0	92,9
українці	1364,1	70,8	63,1	104,3
росіяни	476,8	24,7	32,0	71,8
болгари	27,7	1,4	1,7	80,2
білоруси	12,6	0,7	0,9	68,9
євреї	4,3	0,2	0,7	30,3
вірмени	6,4	0,3	0,1	255,0
татари	5,1	0,3	0,3	98,3
грузини	3,8	0,2	0,0	у 4,2 р.б.
Івано-Франківська	1406,1	100,0	100,0	99,5
українці	1371,2	97,5	95,0	102,1
росіяни	24,9	1,8	4,0	43,7
Київська	1821,1	100,0	100,0	94,1
українці	1684,8	92,5	89,4	97,4
росіяни	109,3	6,0	8,7	65,1
білоруси	8,6	0,5	0,6	71,8
поляки	2,8	0,2	0,3	55,7
Кіровоградська	1125,7	100,0	100,0	91,7
українці	1014,6	90,1	85,3	96,9
росіяни	83,9	7,5	11,7	58,3
молдовани	8,2	0,7	0,9	77,4
білоруси	5,5	0,5	0,8	57,5
вірмени	2,9	0,3	0,1	у 4,4 р.б.
болгари	2,2	0,2	0,3	70,0
Луганська	2540,2	100,0	100,0	88,9
українці	1472,4	58,0	51,9	99,3
росіяни	991,8	39,0	44,8	77,5
білоруси	20,5	0,8	1,2	61,4
татари	8,5	0,3	0,4	71,6
вірмени	6,5	0,3	0,1	170,5
Львівська	2606,0	100,0	100,0	95,5
українці	2471,0	94,8	90,4	100,3
росіяни	92,6	3,6	7,2	47,4
поляки	18,9	0,7	1,0	70,5
білоруси	5,4	0,2	0,4	50,4
Миколаївська	1262,9	100,0	100,0	95,1
українці	1034,5	81,9	75,6	103,1
росіяни	177,5	14,1	19,4	68,8
молдовани	13,1	1,0	1,3	79,0
білоруси	8,3	0,7	1,1	57,8



Національний склад регіону	Кількість наявного населення			
	тис. осіб	у % до підсумку		2001 р., у % до 1989 р.
		2001 р.	1989 р.	
болгари	5,6	0,4	0,5	79,5
вірмени	4,2	0,3	0,1	у 2,4 р.б.
євреї	3,2	0,3	0,9	27,4
Одеська	2455,7	100,0	100,0	93,6
українці	1542,3	62,8	54,6	107,6
росіяни	508,5	20,7	27,4	70,7
болгари	150,6	6,1	6,3	90,9
молдовани	123,7	5,0	5,0	5,0
гагаузи	27,6	1,1	1,0	100,9
євреї	13,3	0,5	2,6	19,4
білоруси	12,7	0,5	0,8	60,1
вірмени	7,4	0,3	0,2	142,9
цигани	4,0	0,2	0,1	104,3
Полтавська	1621,2	100,0	100,0	92,7
українці	1481,1	91,4	87,9	96,4
росіяни	117,1	7,2	10,2	65,4
білоруси	6,3	0,4	0,5	66,1
вірмени	2,6	0,2	0,1	у 2,0 р.б.
молдовани	2,5	0,2	0,2	93,6
Рівненська	1171,4	100,0	100,0	100,6
українці	1123,4	95,9	93,3	103,5
росіяни	30,1	2,6	4,6	56,2
білоруси	11,8	1,0	1,4	73,5
поляки	2,0	0,2	0,3	67,0
Сумська	1296,8	100,0	100,0	90,8
українці	1152,0	88,8	85,5	94,4
росіяни	121,7	9,4	13,3	64,0
білоруси	4,3	0,3	0,4	67,3
Тернопільська	1138,5	100,0	100,0	97,8
українці	1113,5	97,8	96,8	98,9
росіяни	14,2	1,2	2,3	53,3
поляки	3,8	0,3	0,6	57,5
Харківська	2895,8	100,0	100,0	91,2
українці	2048,7	70,0	62,8	102,8
росіяни	742,0	25,6	33,2	70,4
білоруси	14,7	0,5	0,7	64,4
євреї	11,5	0,4	1,5	23,7
вірмени	11,1	0,4	0,3	136,9
азербайджанці	5,6	0,2	0,2	86,9
грузини	4,4	0,2	0,1	138,8
Херсонська	1172,7	100,0	100,0	94,8
українці	961,6	82,0	75,7	102,6
росіяни	165,2	14,1	20,2	66,2
білоруси	8,1	0,7	1,0	64,8
татари	5,3	0,5	0,2	у 2,5 р.б.
молдовани	4,1	0,4	0,5	74,4
вірмени	4,5	0,4	0,1	у 3,8 р.б.
кримські татари	2,0	0,2	0,5	36,2

Національний склад регіону	Кількість наявного населення			
	тис. осіб	у % до підсумку		2001 р., у % до 1989 р.
		2001 р.	1989 р.	
Хмельницька	1426,6	100,0	100,0	93,8
українці	1339,3	93,9	90,4	97,4
росіяни	50,7	3,6	5,8	57,6
поляки	23,0	1,6	2,4	62,7
білоруси	2,7	0,2	0,3	59,2
Черкаська	1398,3	100,0	100,0	91,6
українці	1301,2	93,1	90,5	94,2
росіяни	75,6	5,4	8,0	61,8
білоруси	3,9	0,3	0,4	62,7
Чернівецька	919,0	100,0	100,0	97,7
українці	689,1	75,0	70,8	103,4
румуні	114,6	12,5	10,7	114,2
молдовани	67,2	7,3	9,0	79,5
росіяни	37,9	4,1	6,7	60,1
поляки	3,3	0,4	0,5	71,6
білоруси	1,4	0,2	0,3	51,8
евреї	1,4	0,2	1,8	8,8
Чернігівська	1236,1	100,0	100,0	87,5
українці	1155,4	93,5	91,5	89,4
росіяни	62,2	5,0	6,8	64,4
білоруси	7,1	0,6	0,8	66,9
м. Київ	2567,0	100,0	100,0	99,8
українці	2110,8	82,2	72,5	113,3
росіяни	337,3	13,1	20,9	62,9
евреї	17,9	0,7	3,9	17,9
білоруси	16,5	0,6	1,0	65,5
поляки	6,9	0,3	0,4	66,3
вірмени	4,9	0,2	0,2	108,9
м. Севастополь	377,2	100,0	100,0	95,4
росіяни	270,0	71,6	74,4	91,8
українці	84,4	22,4	20,7	103,3
білоруси	5,8	1,6	1,9	78,0
татари	2,5	0,7	0,3	у 2,1 р.б.
кримські татари	1,8	0,5	0,1	у 5,9 р.б.
вірмени	1,3	0,3	0,1	у 3,2 р.б.
евреї	1,0	0,3	0,7	36,2
молдовани	0,8	0,2	0,3	70,0
азербайджанці	0,6	0,2	0,1	у 2,5 р.б.



КОРОТКИЙ СЛОВНИК
ГЕОГРАФІЧНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Агломерат – порошокоподібний концентрат залізної руди, який спікається на аглофабриках з подрібненим вапняком і дрібним коксом.

Агломерація (від лат. *agglomerare* – приєднувати, накопичувати) – компактне просторове угруповання міських поселень, об'єднаних між собою транспортними, виробничими, культурно-побутовими й іншими зв'язками.

Аграрні реформи – система організаційних, господарсько-економічних заходів, спрямованих на докорінну зміну існуючих у сільському господарстві форм власності на землю, управління та всього механізму і форм господарювання.

Агропромисловий комплекс (АПК) – сукупність галузей, що спеціалізуються на виробництві продукції сільського господарства, її зберіганні, переробці і доведенні до споживача.

Адміністративно-територіальний поділ – система територіальної організації, що створена для полегшення управління державою.

Безвідходна і маловідходна технологія – технологічні процеси, що забезпечують комплексне використання сировини, проміжних продуктів виробництва і відходів; реалізується на рівні окремого підприємства, промислового комплексу, галузі чи району.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – сукупна вартість усього обсягу товарів і послуг, вироблених і реалізованих протягом року в країні.

Валовий національний продукт (ВНП) – сукупна вартість усього обсягу товарів і послуг, вироблених протягом року на території країни і за її межами.

Вантажообіг – це кількість вантажу, перевезеного на певну відстань за певний час, вимірюється в тоннокілометрах (ткм).

Виробнича сфера – сукупність галузей, які виробляють матеріальні блага, сфера матеріального виробництва.

Високотехнологічні вироби – ті, що зроблені на основі передових технологій виробництва.

Внутрішня міграція – переміщення населення в межах однієї країни.

Вугільна промисловість – галузь гірничодобувної промисловості, що спеціалізується на видобутку і переробці (збагаченні).

Галузева структура господарства – співвідношення між його галузями, що виражає господарські пропорції та стан суспільного поділу праці.

Галузі спеціалізації району – галузі промисловості й сільського господарства, які виготовляють товарну продукцію для обміну з іншими районами або для експорту в інші країни; галузі, які доцільно розвивати в умовах певного району з найвищою ефективністю для господарства.

Галузь господарства – сукупність підприємств і організацій, об'єднаних спільністю виконуваних функцій.

Географія населення – галузь географії, що вивчає територіальну організацію населення.

Геополітика – наука, що досліджує вплив на політику географічних чинників.

Геополітичне положення України – розташування країни відносно інших держав з огляду на їхню приналежність до певних політичних союзів і угруповань із врахуванням їхньої стабільності, надійності та перспективності.

Глинозем – збагачена алюмінієва руда.

Глобалізація – процес посилення взаємопов'язаності світу у різних сферах суспільного життя (економіці, політиці, культурі тощо).

Демографія – наука, що вивчає закономірності відтворення населення.

Депопуляція населення – стійка тенденція зменшення кількості населення країни чи регіону.

Діаспора (грец. *diaspora* – розсіяння) – частина народу, яка мешкає за межами своєї історичної батьківщини, тобто країни свого походження.

Ділова деревина – деревина, яку використовують у лісовій промисловості.

Добувна промисловість – сукупність галузей, що спеціалізуються на

видобутку сировини, а також палива з надр Землі, вод і лісів.

Економічна географія – галузь географії, що вивчає територіальну організацію виробництва.

Економіка (від грец. *oikonomike*, букв. – мистецтво ведення домашнього господарства) – господарство певної країни або його частина, що охоплює певні галузі й види виробництва.

Економіко-географічне положення України – розташування її відносно будь-яких об'єктів, що мають певне економічне значення.

Економічна інтеграція – входження в систему взаємопов'язаних національних господарств і створення міжнародних господарських комплексів унаслідок узгодженої міждержавної економічної політики.

Економічне районування – науково обґрунтований поділ країни на економічні райони, що склалися історично або формуються внаслідок територіального поділу праці.

Економічний потенціал – сукупність трудових, матеріальних і природних ресурсів, що залучені або можуть залучатися у господарську діяльність.

Економічний район – відносно цілісна частина території країни, що вирізняється своєю спеціалізацією і взаємозв'язана економічними відносинами з іншими територіями.

Економічно активне населення – населення, здатне працювати у народному господарстві.

Експлуатаційні ліси – ліси, призначені для промислової експлуатації.

Експорт – вивіз за кордон товарів, вироблених, добутих або вирощених у даній країні.

Еміграція (від лат. *emigro* – виселяюсь) – виїзд громадян своєї країни в іншу країну на тривале або постійне місце проживання.

Етнографічна група – відособлена завдяки особливостям мови, побутової культури частина нації або етносу.

Зайнятість населення – участь мешканців країни у суспільному виробництві.

Зовнішня міграція – переміщення населення за межі України або прибуття до України з інших країн.

Іміграція (від лат. *immigrans* – той, що заселяється) – в'їзд іноземців до країни.

Імпорт – ввіз з-за кордону товарів, послуг, технологій, капіталу, цінних паперів для реалізації і застосування на внутрішньому ринку.

Інвестиції – витрати на розширення й оновлення виробництва і сфери послуг, пов'язані із запровадженням нових технологій, матеріалів та інших знарядь і предметів праці; вони реалізуються у формі довгострокових вкладень капіталу в окремі підприємства, галузі і перспективні території.

Інновації – впровадження нової техніки, технологій, нових форм організації виробництва і сфери послуг.

Інформаційні технології – процес якнайширшого застосування ЕОМ у господарстві в цілому, в галузях, на підприємствах і в організаціях.

Інфраструктура – сукупність об'єктів, споруд, засобів транспорту, що обслуговують населення і господарство.

Історичні (історико-географічні) землі – частини країни, що сформувались у ході історичного розвитку і мають особливості національного складу, ведення господарства, культури.

Кокс – продукт коксування вугілля, який є технологічним паливом переважно для виплавки чавуну.

Конкурентоспроможність – відповідність вимогам ринку.

Кооперування – система міжгалузевих, внутрішньогалузевих, міжрайонних, внутрішньорайонних економічних зв'язків.

Критерії виділення економічних районів – орієнтири, якими керуються під час вибору оптимального варіанту розташування району.

Лісове господарство вивчає і обліковує ліси, посилює їхні корисні природні властивості, забезпечує розширене відтворення і поліпшення їхньої якості, підвищення продуктивності, сприяє раціональному використанню земельного лісового фонду.

Маятникова міграція – регулярне переміщення людей з одного населеного пункту в інший без зміни місця проживання.

Мегалополіс – угруповання взаємопов'язаних агломерацій.



Меліорація – сукупність організаційно-господарських і технічних заходів, спрямованих на докорінне поліпшення земель.

Мережа економічних районів – результат економічного районування у вигляді системи економічних районів, що відображає територіальну структуру господарського комплексу країни.

Металургійний комбінат – металургійний завод повного циклу, технологічно пов'язаний із коксохімізаводом.

Міграція – територіальні переміщення населення, пов'язані зі зміною місця проживання.

Міжгалузевий комплекс – система економічно взаємозв'язаних галузей виробничої або невиробничої сфер.

Міжнародний поділ праці – спеціалізація окремих країн на виробництві тієї чи іншої продукції або надання послуг, якими вони обмінюються.

Міжрайонний поділ праці – спеціалізація економічних районів країни на виробництві продукції або наданні послуг, якими вони обмінюються.

Місто – населений пункт, що має не менше 10 тис. мешканців, з яких не менш як 85 % працює в промисловості.

Міське населення – населення, що мешкає в міських поселеннях: містах і селищах міського типу.

Морегосподарський комплекс – поєднання на одній території морських портів, промислових підприємств, приморських поселень, соціально-виробничої інфраструктури, розміщення яких у прибережній зоні забезпечує зовнішньоекономічні й інші специфічні види діяльності (рибне господарство, рекреацію тощо).

Науково-технологічна зона – територія, яка включає науково-дослідний центр міжнародного рівня, вищий навчальний заклад, технологічну інфраструктуру для впровадження наукових розробок у виробництво.

Науково-технічний потенціал (НТП) – сукупність ресурсів і можливостей науки, що дають змогу ефективно вирішувати господарські питання.

Національний господарський комплекс – це система виробництва, обміну, розподілу і споживання різноманітних товарів і послуг, що склалася в межах України.

Національний дохід – це сукупність усіх доходів країни.

Нація (від лат. *natio* – плем'я, народ) – це населення, в якого спільними є територія проживання, мова, історія і культура.

Невиробнича сфера – сукупність галузей господарства, що надають послуги нематеріального характеру населенню і суспільству в цілому.

Паливна промисловість – сукупність галузей гірничодобувної промисловості, що спеціалізуються на видобутку і переробці різних видів паливно-енергетичних ресурсів.

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) – це сукупність підприємств і об'єднань, які здійснюють розвідку і видобування паливних ресурсів, виробництво електроенергії, а також транспортування та організацію споживання паливних ресурсів і енергії.

Паливно-енергетичні ресурси – корисні копалини органічного походження, що є джерелом виробництва електричної і теплової енергії.

Пасажирообіг – це кількість пасажирів, перевезених на певну відстань за певний час, вимірюється в пасажиро-кілометрах (пас.-км).

Переробна промисловість – сукупність галузей промисловості, підприємства яких обробляють і переробляють сировину й матеріали.

Принципи розміщення виробництва – вихідні положення або правила господарювання.

Природний рух – різниця між кількістю народжених живими і померлих за певний період.

Природно-ресурсний потенціал – предмети праці, чинник розміщення виробництва, що охоплює природні ресурси і природні умови, які можуть бути залучені в господарську діяльність за певних умов.

Продовольчий комплекс – сукупність взаємозв'язаних підприємств з виробництва продовольчої сировини, її заготівлі, переробки, зберігання й реалізації через торговельну мережу.

Промисловий район – територіально сконцентровані виробництва певної галузі промисловості в окремих частинах країни, де для їхнього розвитку є найсприятливіші умови.

Раціональне природокористування – збереження і відтворення природних ресурсів, екологізація виробничої діяльності, оптимальність зв'язків господарства і природи.

Рекультивация земель – комплекс робіт з відновлення продуктивності земель, їхньої господарської, медико-біологічної, естетичної цінності.

Ресурсозберігаючі технології – технології, за яких виробничий процес забезпечується мінімальною витратою ресурсів і енергії, матеріалів при заданій кількості щодо випуску продукції і необхідній продуктивності.

Ринкова економіка – економічна система, що базується на механізмі конкуренції, попиту і пропозиції (кон'юнктури ринку) та узгоджує приватні й загальнодержавні інтереси.

Сальдо міграції – різниця між еміграцією та імміграцією.

Світове господарство – це система взаємопов'язаних національних господарств, що ґрунтується на міжнародному поділі праці й економічних (і політичних) відносинах.

Сезонні міграції – міграції, пов'язані з сезонністю роботи.

Селище міського типу – населений пункт з кількістю населення понад 2 тис. осіб, з яких щонайменше дві третини – робітники і службовці.

Система розселення – розміщені на певній території і пов'язані між собою населені пункти.

Сільське населення – населення, що мешкає в сільських поселеннях (селах, селищах, хуторах), займається переважно сільським господарством і веде сільський спосіб життя.

Сільськогосподарські угіддя – частина земельних ресурсів, які використовують у сільському господарстві для виробництва сільськогосподарської продукції.

Соціальна географія – галузь географії, що вивчає територіальну організацію життя людей.

Соціологія – наука про суспільство як цілісну систему, закони його розвитку.

Спеціалізація – форма організації виробництва, за якої виготовлення продукції, її частин або виконання окремих операцій відбувається в самостійних галузях чи на відокремлених підприємствах.

Статевая структура – співвідношення кількості чоловіків і жінок.

Структурні зміни – трансформація галузевих, територіальних, соціально-економічних характеристик господарського комплексу.

Суспільний поділ праці – відокремлення різних видів діяльності в межах світової економіки, національного господарства й підприємства.

Територіальна структура господарства – науково обґрунтоване розміщення взаємозв'язаних виробництв, сфери обслуговування і населення, яке забезпечує економічний і соціальний ефект унаслідок раціонального їх комплектування на певній території.

Територіальний поділ праці – спеціалізація певних територій на виробництві якихось товарів і послуг та обмін цими товарами і послугами з іншими територіями.

Техногенне навантаження – сукупність споруд, різноманітних машин, технічного устаткування, відходів від виробництва тощо, що припадає на одиницю площі певної території.

Технопарк – невелика територія, де навколо технічного університету або науково-дослідного центру розміщується кілька фірм, що впроваджують свої наукові розробки в практику.

Технополіс – це науково-технічний центр, що забезпечує створення та впровадження нових технологій.

Транзит – перевезення пасажирів і вантажу з одного пункту в інший через проміжні пункти.

Транспортно-географічне положення – розташування щодо транспортних шляхів і магістралей, які мають загальнодержавне і міжнародне значення.

Трудові ресурси – населення у працездатному віці: жінки – 15–54 роки, чоловіки – 15–59 років.

Урбанізація – процес зростання міст і підвищення їхньої ролі в житті суспільства.

Феросплави – сплави заліза з легуючими металами (марганцем, вольфрамом, ванадієм та ін.).

Чинники розміщення виробництва – конкретні умови, що безпосередньо впливають на територіальне розміщення виробництва, визначають його ефективність.



ЗМІСТ

ВСТУП

286

§ 1. Предмет економічної й соціальної географії України	4
---	---

Розділ 1. УКРАЇНА НА КАРТІ СВІТУ

<i>Тема 1. Економіко-географічне положення України</i>	10
§ 2. Особливості економіко-географічного положення України	10
<i>Тема 2. Адміністративно-територіальний устрій</i>	16
§ 3. Українські історичні землі	16
§ 4. Адміністративно-територіальний поділ	19

Розділ 2. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

<i>Тема 1. Кількість, розміщення і густота населення, його вікова і статевая структура</i>	26
§ 5. Кількість і густота населення	26
§ 6. Природний і механічний рух населення. Статеві-віковий склад населення	30
<i>Тема 2. Національний та етнічний склад населення</i>	35
§ 7. Національний склад населення України та етнографічні групи українців	35
<i>Тема 3. Системи розселення і розвиток поселень</i>	40
§ 8. Міське населення	40
§ 9. Сільське населення	45
<i>Тема 4. Трудові ресурси і зайнятість населення</i>	48
§ 10. Трудові ресурси України	48

Розділ 3. ГОСПОДАРСТВО

<i>Тема 1. Загальна характеристика господарства України</i>	54
§ 11. Господарство і національний господарський комплекс	54
§ 12. Галузева і територіальна структура господарства	57
<i>Тема 2. Економічний потенціал України</i>	63
§ 13. Складові економічного потенціалу України. Проблеми сталого розвитку	63
<i>Тема 3. Промисловість: загальна характеристика</i>	68
§ 14. Промисловість як сфера матеріального виробництва	68
<i>Тема 4. Паливна промисловість</i>	73
§ 15. Вугільна промисловість	73
§ 16. Нафтова і газова промисловість. Торф'яна і горючесланцева промисловість	79
<i>Тема 5. Електроенергетика</i>	84
§ 17. Електроенергетика як складова паливно-енергетичного комплексу України	84
<i>Тема 6. Металургійна промисловість</i>	91
§ 18. Чорна металургія	91
§ 19. Кольорова металургія	97
<i>Тема 7. Машинобудування</i>	102
§ 20. Машинобудування: склад і показники розвитку	102
§ 21. Особливості розміщення галузей машинобудування	107
<i>Тема 8. Хімічна промисловість</i>	112
§ 22. Хімічна промисловість	112

Тема 9. Лісова і деревообробна промисловість	119
§ 23. Лісова і деревообробна промисловість	119
Тема 10. Промисловість будівельних матеріалів	125
§ 24. Промисловість будівельних матеріалів	125
Тема 11. Легка промисловість. Художні промисли	130
§ 25. Легка промисловість. Художні промисли	130
Тема 12. Харчова промисловість	137
§ 26. Харчова промисловість	137
Тема 13. Сільське господарство	143
§ 27. Загальна характеристика сільського господарства	143
§ 28. Рослинництво	148
§ 29. Тваринництво. Рибне господарство	154
§ 30. Територіальна спеціалізація сільського господарства. Аграрні реформи, їхнє соціальне і економічне значення	158
Тема 14. Транспорт	162
§ 31. Транспорт і його роль у розвитку господарства країни	162
§ 32. Автомобільний і залізничний транспорт	168
§ 33. Водний транспорт	172
§ 34. Повітряний і трубопровідний транспорт	176
Тема 15. Соціальна сфера	180
§ 35. Склад соціальної сфери. Особливості соціально-культурних галузей	180
§ 36. Особливості матеріально-побутових галузей. Роль держави в розвитку соціальної сфери	184
Тема 16. Україна і світове господарство. Зовнішні економічні зв'язки України	187
§ 37. Україна і світове господарство	187
§ 38. Зовнішня торгівля України. Іноземні інвестиції	192
§ 39. Міжнародні організації	195
§ 40. Глобалізація і господарство України	200

Розділ 4. ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ

Тема 1. Економіко-географічний поділ України	206
§ 41. Мережа економічних районів, критерії виділення районів і їхня спеціалізація	206
§ 42. Столичний район	210
§ 43. Донецький район	215
§ 44. Придніпровський район	219
§ 45. Північно-Східний район	223
§ 46. Карпатський, Подільський, Північно-Західний райони: порівняльна характеристика	227
§ 47. Центральний і Причорноморський райони: порівняльна характеристика	232

Розділ 5. ГЕОГРАФІЯ СВОЄЇ ОБЛАСТІ

Тема 1. Географічна характеристика своєї області	240
§ 48. Географічне положення. Природні умови й ресурси області	240
§ 49. Населення області	244
§ 50. Господарство	247
Додатки	251
Короткий словник географічних термінів і понять	282



Навчальне видання

Пестушко Валерій Юрійович
Уварова Ганна Шевкетівна

ГЕОГРАФІЯ

9

Підручник для загальноосвітніх
навчальних закладів

Редактор *Світлана Андрющенко*
Обкладинка, макет,
художнє редагування *Світлани Железняк*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Коректори *Інна Іванюсь, Лариса Леуська*
Комп'ютерна верстка *Клари Шалигіної*

Здано на виробництво та підписано до друку 15.05.2009.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Шкільна.
Умовн. друк. арк. 23,4. Умовн. фарбо-відб. 93,6. Обл.-вид. арк. 23,28.
Наклад 5000 прим. Вид. № 959. Зам. № 9-0762.

Видавництво «Гене́за», 04212, м. Київ, вул. Тимошенка, 2-л.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано у ВАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.
Свідоцтво ДК № 2891 від 04.07.2007 р.
www.globus-book.com